

colloquium-journal

ISSN 2520-6990

Międzynarodowe czasopismo naukowe

Art
Jurisprudence
Cultural studies
Medical sciences
Computer science
Philological sciences
Pedagogical sciences

№64(257) 2025

colloquium-journal

ISSN 2520-6990

ISSN 2520-2480

Colloquium-journal №64 (257), 2025

Część 1

(Warszawa, Polska)

Redaktor naczelny - **Paweł Nowak**
Ewa Kowalczyk

Rada naukowa

- **Dorota Dobija** - profesor i rachunkowości i zarządzania na uniwersytecie Koźmińskiego
- **Jemielniak Dariusz** - profesor dyrektor centrum naukowo-badawczego w zakresie organizacji i miejsc pracy, kierownik katedry zarządzania Międzynarodowego w Ku.
- **Mateusz Jabłoński** - politechnika Krakowska im. Tadeusza Kościuszki.
- **Henryka Danuta Stryczewska** – profesor, dziekan wydziału elektrotechniki i informatyki Politechniki Lubelskiej.
- **Bulakh Iryna Valerievna** - profesor nadzwyczajny w katedrze projektowania środowiska architektonicznego, Kijowski narodowy Uniwersytet budownictwa i architektury.
- **Leontiev Rudolf Georgievich** - doktor nauk ekonomicznych, profesor wyższej komisji atestacyjnej, główny naukowiec federalnego centrum badawczego chabarowska, dalekowschodni oddział rosyjskiej akademii nauk
- **Serebrennikova Anna Valerievna** - doktor prawa, profesor wydziału prawa karnego i kryminologii uniwersytetu Moskiewskiego M.V. Lomonosova, Rosja
- **Skopa Vitaliy Aleksandrovich** - doktor nauk historycznych, kierownik katedry filozofii i kulturoznawstwa
- **Pogrebnaya Yana Vsevolodovna** - doktor filologii, profesor nadzwyczajny, stawropolski państwowy Instytut pedagogiczny
- **Fanil Timeryanowicz Kuzbekov** - kandydat nauk historycznych, doktor nauk filologicznych. profesor, wydział Dziennikarstwa, Bashgosuniversitet
- **Aliyev Zakir Hussein oglu** - doctor of agricultural sciences, associate professor, professor of RAE academician RAPVHN and MAEP
- **Kanivets Alexander Vasilievich** - kandydat nauk technicznych, profesor nadzwyczajny Wydział Agrotechnologii i Transportu Drogowego, Państwowy Uniwersytet Rolniczy w Połtawie
- **Yavorska-Vitkovska Monika** - doktor edukacji, szkoła Kuyavsky-Pomorsk w bidgoszczu, dziekan nauk o filozofii i biologii; doktor edukacji, profesor
- **Chernyak Lev Pavlovich** - doktor nauk technicznych, profesor, katedra technologii chemicznej materiałów kompozytowych narodowy uniwersytet techniczny ukraiны „Politechnika w Kijowie”
- **Vorona-Slivinskaya Lyubov Grigoryevna** - doktor nauk ekonomicznych, profesor, St. Petersburg University of Management Technologia i ekonomia
- **Voskresenskaya Elena Vladimirovna** doktor prawa, kierownik Katedry Prawa Cywilnego i Ochrony Własności Intelektualnej w dziedzinie techniki, Politechnika im. Piotra Wielkiego w Sankt Petersburgu
- **Tengiz Magradze** - doktor filozofii w dziedzinie energetyki i elektrotechniki, Georgian Technical University, Tbilisi, Gruzja
- **Usta-Azizova Dilnoza Ahrarovna** - kandydat nauk pedagogicznych, profesor nadzwyczajny, Tashkent Pediatric Medical Institute, Uzbekistan
- **Oktay Salamov** - doktor filozofii w dziedzinie fizyki, honorowy doktor-profesor Międzynarodowej Akademii Ekoenergii, docent Wydziału Ekologii Azerbejdżańskiego Uniwersytetu Architektury i Budownictwa
- **Karakulov Fedor Andreevich** – researcher of the Department of Hydraulic Engineering and Hydraulics, federal state budgetary scientific institution "all-Russian research Institute of hydraulic Engineering and Melioration named after A. N. Kostyakov", Russia.
- **Askaryants Wiera Pietrowna** - Adiunkt w Katedrze Farmakologii, Fizjologia. Taszkencki Pediatryczny Instytut Medyczny. miasto Taszkent

    SlideShare

INDEX
INTERNATIONAL

COPERNICUS

НАУЧНАЯ ЭЛЕКТРОННАЯ
БИБЛИОТЕКА
LIBRARY.RU

«Colloquium-journal»

Wydawca «Interdruk» Poland, Warszawa

Annopol 4, 03-236

E-mail: info@colloquium-journal.org

<http://www.colloquium-journal.org/>

CONTENTS

ART

Mustafayeva K.K.

SUCCESSES OF AZERBAIJAN CARTOONISTS IN INTERNATIONAL COMPETITIONS AND EXHIBITIONS5

COMPUTER SCIENCE

Абеуов С.Б., Азаматова Ә.Т., Смагулов А.Е., Магавин А.Г., Дүзелбай Ә.Е.

ГРАНИЦЫ АВТОНОМИИ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА: ПРОБЛЕМЫ И ВЫЗОВЫ13

Abeuov S.B., Azamatova Ә.T., Smagulov A.E., Magavin A.G., Duzelbay A.E.

BORDERS OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE AUTONOMY: PROBLEMS AND CHALLENGES13

Остроух Д.А., Карымсакова И.Б., Токешева К.Н., Сулейменова К.К., Мусина Н.Ф.

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА И ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО АНАЛИЗА ДАННЫХ В РАЗРАБОТКЕ ПРОГРАММНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ16

Ostroukh D.A., Karimsakova I.B., Tokesheva K.N., Suleimenova K.K., Musina N.F.

FEATURES OF USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND DATA MINING IN SOFTWARE DEVELOPMENT16

Komleva N.

REQUIREMENTS MANAGEMENT TOOLS AND THEIR APPLICABILITY TO MODELING SYSTEMS UNDER UNCERTAINTY20

CULTURAL STUDIES

Mansimova Z.I.

THE CULT OF MOUNTAINS IN AZERBAIJANI FOLKLORE AND ITS SEMANTICS ASSOCIATED WITH THE CULT OF ANCESTORS22

MEDICAL SCIENCES

Andrushchak M. O.

HELMINTH LOA LOA PARASITIC INFECTION IN WEST AND CENTRAL AFRICA29

Rustamov E.A., Gurskaya N.A., Huseynova Çh.B., Ashrafov D.S.

REMOTE RESULTS OF TREATMENT OF TEETH UNDER ARTIFICIAL CROWNS32

Andrushchak M. O., Boida I.Yu.

ASCARIASIS IN THE 21 st CENTURY A CLINICAL CASE AND DIAGNOSTIC CHALLENGES IN THE CONTEXT OF REDUCED VIGILANCE.....35

Горбатюк І.Б., Білейчук Р.Ю., Руда Т.Д., Велісейко Т.П., Воронюк Н.П., Проніна А.А.

КЛІНІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕБІГУ ХВОРОБИ ЛАЙМА У ДІТЕЙ (Огляд літератури)37

Gorbatyuk I. B., Bileychuk R. Yu., Veliseyko T. P., Voronyuk N. P., Pronina A. A.

CLINICAL FEATURES OF LYME DISEASE IN CHILDREN (Literature review).....37

КЛІНІЧНИЙ ВИПАДОК: ПОЄДНАННЯ ПНЕВМОНІЇ ТА СИНУСИТУ У ДИТИНИ ПІСЛЯ ПРОТИПУХЛИННОЇ ТЕРАПІЇ.....40

Gorbatyuk I.B., Grezhinets M.V., Glushak N.S., Polishchuk D.O., Stan L.V., Bileichuk R.Yu., Ruda T.D.

CLINICAL EPISODE: DEVELOPMENT OF PNEUMONIA AND SINUSITIS IN A CHILD AFTER ANTITUMOR THERAPY .40

Рева Т.В., Матвійчук І.С., Кузь О.Р.

ВПЛИВ ЗЕЛЕНОГО ЧАЮ НА СЕРЦЕВО-СУДИННУ СИСТЕМИ (ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ)44

Reva T.V., Matviichuk I.S., Kuz O.R.

THE EFFECT OF GREEN TEA ON THE CARDIOVASCULAR SYSTEM (LITERATURE REVIEW)44

PEDAGOGICAL SCIENCES

Левашов О.С. ТЕХНОЛОГІЇ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В НАВЧАННІ ІНОЗЕМНИХ МОВ	47
Levashov O.S. ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGIES IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING	47
Серік М., Зулпыхар Ж., Шындалиев Н. «УМНЫЙ МЕХАНИЗМ С СЕРВОМОТОРОМ НА БАЗЕ RASPBERRY PI PICO»	52
Serik. M., Zulpykhar. Z., Shyndaliyev. N. «SMART MECHANISM WITH SERVOMOTOR BASED ON RASPBERRY PI PICO»	52

PHILOLOGICAL SCIENCES

Huseynli Aysu Mahammadali PRETEXT IN HOWARD BARKER'S "GERTRUDE – THE CRY": THE TRAGEDY OF "HAMLET"	54
Saydaliyeva G.S. FROM LINGUISTIC TO SOCIAL POWER: RECONSIDERING THE CONCEPT OF DISCOURSE IN LINGUISTICS	60
Aliyeva T. THE FABLE POETRY OF ABBASQULU AGHA BAKIKHANOV	64
Mansimova Z.I. THE CULT OF MOUNTAINS IN AZERBAIJANI FOLKLORE AND ITS SEMANTICS ASSOCIATED WITH THE CULT OF ANCESTORS	67
Фархадоев З. СПЕЦИФИКА ВРЕМЕНИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ЛЕГЕНДАХ	74
Farhadov Z. CHARACTERISTIC OF TIME IN AZERBAIJAN LEGENDS	74
Касумова С. ФОЛЬКЛОРНЫЕ ИСТОКИ ТВОРЧЕСТВА ГУСЕЙНА ДЖАВИДА И ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЕ ОБЩЕЧЕЛОВЕЧЕСКИХ ИДЕАЛОВ	85
Kasumova S. THE FOLKLORIC SOURCES OF HUSEYN JAVID'S CREATIVITY AND THE ARTISTIC REPRESENTATION OF HUMANISTIC IDEALS	85

JURISPRUDENCE

Лазарева О.Л., Берета М.В., Левченко М.Д., Кисельов А.О. ОСОБЛИВОСТІ ПРОТИДІЇ НАРКОЗЛОЧИННОСТІ ПІДРОЗДІЛАМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ	89
Lazareva O.L., Bereta M.V., Levchenko M.D., Kyselov A.O. PECULIARITIES OF COMBATING DRUG-RELATED CRIMES BY THE NATIONAL POLICE UNITS UNDER MARTIAL LAW	89
Біліченко В.В. РОЛЬ ТАКТИКО- СПЕЦІАЛЬНОЇ ПІДГОТОВКИ У ФОРМУВАННІ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ	94
Bilichenko V.V. THE ROLE OF TACTICAL AND SPECIAL TRAINING IN THE FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF LAW ENFORCEMENT OFFICERS	94
Шкода А.Р., Гайванюк І.І., Копилов Е.В. ВИЯВЛЕННЯ ЗАГРОЗ ТА РОЗРОБКА ЗАХИСНИХ СТРАТЕГІЙ У КІБЕРЗЛОЧИННОСТІ	97
Skoda A.R., Hayvaniuk I.I., Korylov E.V. DETECTION OF THREATS AND DEVELOPMENT OF DEFENSIVE STRATEGIES IN CYBERCRIME	97
Горобець В.В., Дзеркаль М.О., Довиденко А.Г., Кисельов А.О. ПРОВЕДЕННЯ НЕВІДКЛАДНИХ РОЗШУКОВИХ ЗАХОДІВ СТОСОВНО БЕЗВІСТИ ЗНИКЛИХ ДІТЕЙ	102
Horobets V.V., Dzerkal M.O., Dovydenko A.G., Kiselyov A.O. IMPLEMENTATION OF URGENT SEARCH MEASURES IN RELATION TO THE MISSING OF MISSING CHILDREN	102
Жбанчик А. В., Бодирєв Д. А. СУЧАСНІ МЕТОДИ ВДОСКОНАЛЕННЯ НАВИЧОК СТРІЛЬБИ У ПРАЦІВНИКІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ	108
Zhbanchyk A. V., Bodyriev D. A. MODERN METHODS OF IMPROVING SHOOTING SKILLS OF LAW ENFORCEMENT OFFICERS	108
Лук'яненко О.А., Яровий О. Ю., Кисельов А.О. ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ПРОТИДІЯ ТОРГІВЛІ ДІТЬМИ	112
Lukyanenko O.A., Yarovy O.Yu., Kiselyov A.O. OPERATIONAL AND INVESTIGATIVE ACTION TO COMBAT CHILD TRAFFICKING	112
Олійник М.О., Воронін А.С., Кисельов А.О. ДЕЯКІ ПИТАННЯ ПРОТИДІЇ ОРГАНАМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВOPOPУШЕННЯМ, ЯКІ БУЛИ ВЧИНЕНІ ОРГАНІЗОВАНИМИ ГРУПАМИ АБО ЗЛОЧИННИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ	117
Oliyunk M.O., Voronin A.S., Kiselyov A.O. SOME ISSUES OF COUNTERACTION BY THE BODIES OF THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE TO CRIMINAL OFFENSES COMMITTED BY ORGANIZED GROUPS OR CRIMINAL ORGANIZATIONS IN CONDITIONS OF MARTIAL LAW	117
Шелкоплясова О.С., Каліман М.Р., Казначєєв Д.Г. ПРАВОВА ОСНОВА ТА ТАКТИКА ДІЙ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ У РАЗІ ЗБРОЙНОГО НАПАДУ	122
Shelkoplyasova O.S., Kaliman M.R., Kaznacheyev D.H. LEGAL BASIS AND TACTICS OF POLICE ACTIONS IN THE EVENT OF AN ARMED ATTACK	122

UDC 7.03

Mustafayeva Kamala Kamandar

Doctoral Student

Azerbaijan State Art Academy

<https://orcid.org/0009-0001-4166-8838><https://doi.org/10.5281/zenodo.17339865>**SUCSESSES OF AZERBAIJAN CARTOONISTS IN INTERNATIONAL COMPETITIONS AND EXHIBITIONS****Abstract.**

The analysis and investigation of this topic, the involvement of current artists of the period in the research, the place, importance and connections of Azerbaijani caricature in the world caricature family determine the relevance of this topic. The purpose of the study is to investigate the recognition and promotion of Azerbaijani caricature in the international world, its successes, awards, as well as the variety and variety of caricatures presented in international caricature competitions and exhibitions. Research methods refer to the scientific methodical base. Researches in this field, a large number of developed monographs, scientific and artistic literature, teaching materials are the main research methods of research. In the article, which talks about the place and essence of "wordless" caricatures in the creativity of Azerbaijani artists, which is a new and modern trend, which speaks an international language, and is mainly intended for prepared readers, the steps taken by caricaturists in this direction are brought to attention. The success and achievements of Azerbaijani cartoonists, who benefited from the development prospects of modern caricature, can be evaluated as the success of modern Azerbaijani caricature in general. In the works of artists, who properly represent modern Azerbaijani caricature in the international world, the richness of conventional and laconic means of expression, the approach to metaphor, grotesque, satire and humor in terms of modern requirements is clearly manifested. The intensive development of Azerbaijani caricature in modern times has proven that it has deep artistic traditions in this field, and its ability to make worthy contributions to the development of world caricature art. Modern Azerbaijani caricature, which includes the principles of nationality, statehood, peoplehood, as well as modernity and internationalism, has become an integral part of world visual art. The results and provisions of the research expand the richness of Azerbaijani visual art, the range of variety and genre diversity, which shows the place, weight and influence of modern Azerbaijani caricature in the international caricature space in terms of theoretical and practical significance of the research

Keywords: caricature; artist; grotesque; movement; satire; humor; graphics

Introduction

Since the first years of independence, Azerbaijani artists who have rendered invaluable services to the recognition and development of caricature, which is the most flexible and combative field of fine art, have represented Azerbaijan in international competitions, exhibitions, and prestigious events. The graphic works of Azerbaijani artists, who approach the art they serve and the profession they have chosen with sensitivity and deep love, reflecting the events taking place in the international world, as well as in the socio-political and cultural life of the country, are distinguished by their high artistic level and relevance of the subject, original artist's findings, modern approach draws attention.

Z. Aliyev (2018) notes that during the development of the caricature genre, which is mainly episodic in various periods and in the studies of several authors devoted to satirical graphics, it has acquired rich traditions, occupied an important place in the works of prominent artists and has maintained its relevance. Researching the Azerbaijani satirical graphics, which have gained new forms in the modern era, and analyzing the actual materials suggest that cartoonists-paint-

ers have created works covering various topics, carrying sarcasm, irony and irony, distinguished by their sharp satire. K. Mustafayeva (2024) notes that these cartoons were presented on an international scale, selected themes and content ideas were developed in terms of national interests, and these cartoons gained international importance. From this point of view, it is important to study the development of caricature in the article in terms of directing it in accordance with the modern era.

The degree to which the problem is developed. B. Hajizade (2019) noted that "European, Iranian, Turkish and other researchers have very valuable opinions and opinions about the Azerbaijani caricature, which developed in the conditions of interaction with the European press and satirical graphics at the beginning of the 20th century. The researchers noted the breadth and influence of the satire of the Azerbaijani caricature". K. Mustafayeva (2023) notes in her scientific research that cartoons with a new spirit and modern content, speaking in the "international language", which occupies one of the main places in the creativity of Azerbaijani artists, required high professionalism from Azerbaijani cartoonists and special preparation from the audience.

In these paintings, which we call "wordless" caricatures, the target of criticism should be sought not in the visual image shown in the plot line, but in the logical conclusion based on it. This, in turn, allows artists to make maximum use of original and local means of expression, achieve the expression of two or more subtextual meanings with one visual image, convey more information to the audience, etc. he set such tasks. A. Guliyev, G. Idrisov, Y. Asadov, B. Hajizadeh, E. Mirzayev, V. Allahyarova, H. Nasiroglu are among the artists who adequately coped with these tasks, pleased the readers with their works with a new spirit and modern content, and created high taste in them. The creativity and activity of S. Nasirov, R. Sharif, K. Abdin, S. Soltanli and others is noteworthy. The works of cartoonists who are constantly in search of innovation, echoing with the modern era, with a new spirit, stand out for their high level of artistry as a result of high intelligence and are still relevant today. In these cartoons, the subject is presented in a clear and understandable manner, so no further explanation is needed.

The scientific novelty of the research is determined by the problem itself, and here, for the first time, the international scale of Azerbaijani caricature art is investigated and studied. The purpose of the research is to investigate and determine the international success of the works of modern representatives of caricature art, which has been little studied in Azerbaijani fine art. For this, the following tasks are planned:

- to define and interpret the caricature's manifestations, content, form, style and artist's handwriting indicators;
- to show the role of artists in the development of caricature art, to determine the arena and international importance of Azerbaijani satirical graphics;
- to analyze the works of modern artists active in Azerbaijani satirical graphics, to show the scope of the works of these artists.

Materials and Methods

National and international artistic values, scientific-theoretical conclusions of art studies were used in the investigation of the problem considered in the research work, and the works corresponding to the formal characteristics of the caricature genre were analyzed. In the study of the problem, the principle of evaluation and

chronological sequence was followed, mainly the methods of historical-comparative and art studies analysis were used. Taking into account that the caricature is a unique field of fine art, the unity between the image and the word was separately monitored. In the study and assessment of individual works, the indicators of "satirical image" are taken as the basis. The article refers to the researches of Doctor of Philosophy in Art Studies, Professor Bayram Hajizadeh – "European caricature", "World caricature" and Doctor of Philosophy in Art Studies Ziyadkhan Aliyev – "Art of Azerbaijan II-III volumes", "Cartoonists of Azerbaijan – Bayram Hajizade" and other such authors. In the study of the researched topic, various internet resources and caricature exhibitions ("We and caricature" magazine // Baku: "Chashioglu" publishing house – 2006 - No.1 - 24 p., "We and caricature" magazine // Baku: "Chashioglu" publishing house – 2006 - No.3 - 24 p., Catalog of the "Followers of Azimzade" exhibition // Baku: 2008., Catalog of the "Modern Azerbaijani caricature" exhibition / Baku: 2006., Catalog of the "Molla Nasreddin – 100" cartoon exhibition // Baku: 2007, Catalog of the cartoon exhibition "Molla Nasreddin" and "mollanesreddinchilar" // Baku: 2006) were also analysed.

Results and Discussion

In the first years of independence (1991-2000), Azerbaijani artists participating in international caricature institutions, countries and were awarded special diplomas and prizes in competitions in the USA, China, Cuba, Syria, Israel, Europe, neighboring Turkey, Iran, and participated in these prestigious events. In 1998, Kirman Abdin was awarded the 3rd place in the international caricature competition held in Turkey, in 2000 he was awarded the "Ugur" award in the international caricature competition held in Iran, H. Nasiroglu was awarded a special prize in the "Aydin Dogan" international caricature competition in 2000, in 2001, S. Soltanli took first place in the "Fair Play" caricature competition held in Turkey, and was awarded the second place in the international caricature competition "EFRAS-1" held in Egypt. These events, the successes of Azerbaijani artists should be considered as the first steps taken in the direction of the caricature becoming a part of the world caricature family, acquiring international characteristics, equal to nationality (Narimangizi, 2009) (Fig. 1).

Figure 1. Hafiz Nasiroglu – "Aydin Dogan" international cartoon competition

Source: <https://sanalmuze.aydindoganvakfi.org.tr/yarismalar/17-aydin-dogan-uluslararası-karikatur-yarismasi-2000-4>

In the 2000s, Azerbaijani cartoonists successfully participated in "Humos-Fest" in Italy, "Stuttgart Award" in Germany, "Bueno Salud" in Argentina, as well as in international caricature competitions held in the Czech Republic, Poland, Ukraine, China, Korea, Israel, and Syria their works were included in the catalogs of the best cartoons of the competitions. "It is gratifying that Azerbaijani caricaturists are among the hundred best works selected from thousands of caricatures sent to international competitions. These events indicate that the art of national caricature is constantly developing and strengthening" ["We and caricature" magazine №1, 2006]. In 1999, including the cartoon authored by Rashid Sharif in the catalog of the best works of the

"Aydin Dogan" international cartoon competition held in Turkey, which is considered the "Oscar" of international caricature competitions, is one of the artist's first successes in this field. In this caricature, the author has depicted a person reading a newspaper with a mask on his face. In this work, the cartoonist-artist who opposes the "yellow" or "boulevard" press puts forward the idea of a reader who does not want to swallow the unclean smell of lies, slander and slander published in the press. In this work, distinguished by its well-designed compositional structure, R. Sharif expressed his position against negative situations such as illiteracy and the low level of printed materials in the field of press (Fig.2).

Figure 2. Rashid Sharif – "Aydin Dogan" international cartoon competition

Source: <https://sanalmuze.aydindoganvakfi.org.tr/yarismalar/16-aydin-dogan-uluslararasi-karikatur-yarismasi-1999-44>

The well-known cartoonist-artist B. Hajizade won the gold medal at the "Leng-Mu" international caricature competition in China in 2005, the special prize at the XI international caricature competition held in Israel, the 1st place in Cuba in 2007, the "Davenport" international competition in the USA in 2009, the 1st place in the caricature competition, the gold medal in Syria in 2015, the cartoon authored by E. Mirzayev won the special prize of UNESCO in the international caricature competition held in Israel in 2005, the silver

medal of S. Jafarli in Cuba in 2008, in Brazil in 2009, the first place and bronze medal in Korea in 2011 and S. Soltanli's second place in Spain and bronze medal in Turkey in 2017 can be explained as an indicator of acceptance of Azerbaijani caricature art in the international caricature world [Aliyev, 2010; <https://scaferli.wixsite.com/humortoons/sevran-caferli>; <https://www.azercartoon.com/prizes.htm>] (Fig. 3).

Figure 3. Bayram Hajizade – "Leng-Mu" international caricature competition - 2005

Source: <https://www.azercartoon.com/prizes.htm>

In 2009, one of the most prestigious competitions in the world, "Davenport" international caricature competition held in the USA, according to the plot line of B. Hajizade's caricature, which was awarded a gold medal, a person who came from the injustices of life, people's hypocrisy, maybe poverty or betrayal decided to commit suicide. In this caricature, instead of a chair or any other object, the artist has depicted his faithful friend – his dog – at the feet of a man who is ready to

hang himself with a rope around his throat. It is clear from the painting that the only thing that connects this world-weary person to life in every sense of the word is his dog. At the last moment of his life, in his last breath, perhaps with the aim of ending certain hesitations, the person who decides to check on his nephew friend throws the bone in his hand to the dog. The hero, who hoped that the dog, a symbol of loyalty and trust, the only villain who tied him to life, would not abandon

his owner and run away with a bone, was wrong again... Seeing a piece of bone, the dog immediately left his owner and ran after the food, and of course, the rope was pulled, and the hero of the work dies. Perhaps, the artist added a bitter laugh to the theme of betrayal,

which is often found in life, in modern times, and presented this scene to the audience in a very different situation, in an unexpected form (Aliyev, 2018; Maharramli, 2009) (Fig. 4).

Figure 4. Bayram Hajizade – “Davenport” international caricature competition - 2009

Source: <https://www.azercartoon.com/prizes.htm>

In one of his interviews, Bayram Hajizade, Chairman of the Union of Cartoonists of Azerbaijan, says about this: “In recent years, members of the Union of Cartoonists of Azerbaijan have been successful in international caricature competitions and represent our country well in these prestigious events. Their works are awarded with gold, silver, bronze medals, special prizes and diplomas. The works of our artists are included in the catalogs of selected best cartoons, which is actually a very high indicator. If an Azerbaijani cartoonist takes the first and second places in a prestigious international caricature competition organised in the USA, an Azerbaijani caricaturist wins the first place in a caricature festival held in Cuba and a special prize of the competition, if our artists are awarded silver and bronze places in an international caricature competition held in China, attended by thousands of artists from 80 countries, of course, this is our success. This is the success of modern Azerbaijani cartoonists!” [Mustafayeva, 2023; <http://www.azercartoon.com>].

Active participation of artists in international caricature competitions, festivals, biennials is directly related to the activities of the Azerbaijan Caricature Artists Public Union. This is a positive result of the effective activity of this institution, the introduction and promotion of Azerbaijani caricature art in the international world. Since the beginning of the activity of the Union of Cartoonists of Azerbaijan, important events have been organized in the direction of recognition and promotion of the art of caricature in the country and in the international world - round tables, meetings with well-known cartoonists, exhibitions and international exhibitions, competitions have been held. Scientific and artistic publications, books, albums and catalogs dedicated to the study, teaching and promotion of this rare and martial art have been prepared and printed. The Union of Cartoonists of Azerbaijan has established international relations based on the principles of mutual cooperation with caricature organisations of different countries in a short period of time, and was accepted as a full member of FECO (Federation of International Caricature Organizations). International exhibitions of the works of Azerbaijani artists were organised in many

countries of the world under the organisation of the Union of Azerbaijani Cartoonists [Aliyev, 2011; Hajizade, 2006; Hajizade, 2009].

The Chairman of AKRB, B. Hajizade, writes about this in the book “Modern Azerbaijani Caricature”: “Our goal is to keep alive the national school of caricature, which is an integral part of Azerbaijani fine art, and to introduce and promote the art of Azerbaijani caricature in the international world. At a time when our enemies are writing our material and moral wealth in their name, it is our duty to our people to take care of our caricature art, which has a history of more than a hundred years, to protect it, to develop it and to introduce it to the world” [Hajizade, 2007].

On January 23, 2006, Mr. Ilham Aliyev, the President of the Republic of Azerbaijan, signed a decree on holding the 100th anniversary of “Molla Nasreddin” magazine at the state level [“We and caricature” magazine №3, 2006]. On this occasion, on April 7, 2006, in the central exhibition hall named after S. Bahlulzade, the Union of Azerbaijan Cartoonists dedicated to the 100th anniversary of the satirical magazine “Molla Nasreddin” and the 140th anniversary of the creator and editor-in-chief of the magazine, writer-populist Jalil Mammadguluzadeh and caricature was organised. Speaking at the exhibition organised by the Ministry of Culture of the Republic of Azerbaijan, the Union of Artists of Azerbaijan and the Union of Cartoonists of Azerbaijan, the speakers spoke about the importance of the “Molla Nasreddin” art school, the importance of this genre in society, and wished future creative success to cartoonists. The presentation of the first issue of the magazine “We and Caricature” was also held at the event. On the cover of “We and Caricature” magazine and on the poster of the exhibition of the same name, “Move forward with inspiration!” The poster-like cartoon is dedicated to the presidential elections held in Azerbaijan. In this work prepared by the famous artist Bayram Hajizade on the occasion of this significant event, sane people are depicted who clean the society from foreign elements – bribe-takers, brokers, indifferent, procrastinating and irresponsible managers, slanderers, fraudsters and speculators. In the center of the

work, you can see young people holding the tricolor national flag of Azerbaijan and slogans with the words "Forward with inspiration". Depicting these young men, who are loyal soldiers of the head of the country, together with their comrades-in-arms behind the excavator, the artist presented them as builders of a healthy society and a strong state. This work, in which the founders of New Azerbaijan and their comrades-in-arms are described as fighters, brave and determined citizens, has preserved its relevance even now. Even today, Azerbaijani caricaturists are fighting against the flaws in the society under the motto "Move forward with inspiration" ["This is us" cartoon exhibition catalog, 2007]. E.Avalov, Y. Asadov, B. Hajizade, V. Allahyarova, E. Mirzayev, H. Nasiroglu, Y. Samadov, B. Gasimov, S. Soltanli, B. Yahyayev who participated in the "We and Caricature" exhibition. The works of B. Gasimkhanli, N. Salmanova, K. Abdin, T. Mammadov and others have attracted great interest of the audience due to the breadth of the topic, depth of content, ap-

proach to the problem, satirical and humorous interpretation of the images, and the creative way of looking at the facts. At the exhibition, the cartoonist Hafiz Nasiroglu's friendship quotes also attracted attention. The artist, who has successfully worked in the field of photography for many years, while creating his hero, brought to the fore the individual aspects of the person he painted and his unique creative and characteristic features, and tried to highlight them from a certain perspective. Chairman of the Union of Writers – Anar, Chairman of the Union of Artists – Farhad Khalilov, People's Artists – Polad Bulbuloglu, Sayavush Aslan, Yashar Nuri, Ilham Namik Kamal, Javad Zeynalli, Professor Yashar Garayev, composer Khayyam Mirzazade, artists Aghali Ibrahimov, Bayram Hajizade, Arif Huseynov, psychiatrist Agabay Soltanov and others, in addition to the correct expression of the multifaceted and characteristic features of the images, the artist managed to show the subtle laughter-provoking aspects of these images (Fig. 5).

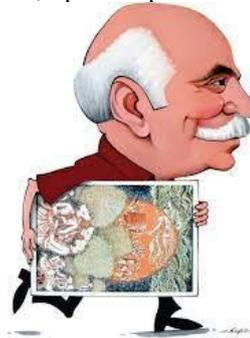

Figure 5. Hafiz Nasiroglu – "Arif Huseynov"

Source: https://worldart2011.wordpress.com/wp-content/uploads/2014/02/178966_370072359719261_911000124_n.jpg

Within the framework of "Molla Nasreddin" – 100" jubilee events, with the support of the Ministry of Culture of the Republic of Azerbaijan, "Molla Nasreddin and Mollanasreddinchilar" in the building of the National Library of Azerbaijan named after M.F. Akhundov, "Molla Nasreddin" –100" in the exhibition hall of the Union of Azerbaijan Artists named after V. Samadova, Social Republic of Azerbaijan together with the Defense Fund, caricature exhibitions called "Modern Azerbaijan Caricature" were organised in the main building of the fund [Catalog of the cartoon exhibition "Molla Nasreddin" and "mollanesreddinchilar", 2006; Catalog of the "Molla Nasreddin –100" cartoon exhibition, 2007; Catalog of the "Modern Azerbaijani caricature" exhibition, 2006].

In the exhibition "Molla Nasreddin and Mollanesreddinchilar" by Bayram Hajizade under the title "We, 100 years ago and today", "I melted and turned into dust from carrying the pain of the poor nation...", "Why does this nation put a strange hat on its head", "Schools in Karabakh district", The series of cartoons entitled "Our piers", "Our clothes yesterday and today" were shown. In these paintings, it is clear that the author is closely familiar with the national mentality of the people and knows its characteristics in depth. In these works, the artist criticizes ignorance, illiteracy, the indifference of the "fathers of the nation"

to this state of the people with sharp and revealing satire. B. Hajizade, who illuminates the real truths of the era in his caricatures infused with bitter laughter, highlights the importance of removing these clothes and compares what has been lost and what has been gained in the last hundred years. The artist, who mainly creates plastic figures and forms by means of wide, black contour lines, is known as the author of caricatures distinguished by his artistic aesthetic level and high professionalism.

A series of caricatures by B. Hajizade under the title "New Year's Wishes" were also shown at the exhibition. Among these cartoons are "Let all grievances be reconciled", "Let the officials solve all the problems of the citizens", "Let the salaries of teachers and doctors increase so much that they don't even think about bribery", "Since there is no crime, the police officers should finally start reading", "Let us have gas, water and electricity even in winter", "Let all our citizens be employed" and other such paintings, the author actually brought up the dreams with subtle humor. The plastic solution of contours typical of the artist's graphics, the delicate processing of forms, and the achievement of an interesting light-shadow effect by hatching are revealed as a unique aspect of these caricatures, making the presented works attractive [Catalog of the cartoon exhibition "Molla Nasreddin" and "mollanesreddinchilar", 2006].

At the exhibition, Vafa Allahyarova presented the cartoons "Sabir's new goals" and presented them in a new and original interpretation, approaching the famous verses of the famous poet. Among the paintings of V. Allahyarova displayed in this exhibition, the caricatures, whose theme is fed by folklore and classical literary sources, but presented by the artist in a modern interpretation, attract attention. The processing of the themes "Crow and fox", "Fitna", "Mashadi Ibad", "Rooster", "Molla Nasreddin" from a new point of view and from an original point of view is particularly interesting in terms of the graphic style individuality of the artist, the resolution of images, and the expressive construction of the composition [Special issue of "Hedgehog" satirical magazine, 2005].

The caricatures of the artists participating in the "Molla Nasreddin"-100 exhibition, organized in the V. Samadova exhibition hall of the Union of Azerbaijan Artists, related to the jubilee theme, "Molla Nasreddin today" stand out for their subtle humor and interesting interpretation. In these caricatures, the synthesis of oldness and modernity is presented in very subtle shades. E. Avalov's "On the Bus", "In the Hotel", "Anna Karenina", Y. Asadov's "Ecology", "Mugham Player", "Thoughts", H. Nasiroglu's "In the Desert", "Press", "Police", E. Mirzayev "Operation", "Seller", "Opening of the exhibition", "Molla in the hospital" by V. Allahyarova, "The new boss", "Masks", "Military rules" by N. Salmanova, "On the tribune", "In prison", K. Abdin's "In front of the mirror", "Thief", "Burial of the hammer", Tofiq Mammadov's "Driver", "In front of the microphone", "Toward the top", B. Gasimov's "Dutiful", "Girl with veil", "Birth house" caricatures are also great was successfully demonstrated. In the caricature "Press" by the young artist R. Huseynli displayed at the exhibition, the tearing of the white angel mask of the black devil with the help of a pen with "Press" written on it is depicted. The author, who created an interesting composition on the contrast of two contrasting colors, managed to bring his original and expressive work to the attention of the audience using local colors.

It should be noted that, in general, these exhibitions were a successful step in the direction of visual reflection of artists' achievements. In the drawings of caricaturists displayed in these exhibitions, the development prospects of modern caricature, its adherence to national traditions, the wealth of conventional and laconic means of expression, the approach to metaphor, grotesque, satire, and humor in terms of modern requirements were professionally shown. At this event, "Bayram Hajizade, Yavar Asadov, Bulud Gasimov, Elman Mirzayev, Bayram Gasimkhanli and Vafa Allahyarova were awarded honorary diplomas by the Azerbaijan Union of Caricature Artists for their services in the promotion and development of Azerbaijani caricature art".

Azerbaijan Ministry of Culture on April 7, 2007 at the Azerbaijan State Art Academy "Molla Nasreddin-100", on April 20 of the same year together with the satirical film-magazine "Mozalan", "This is us" at the Museum Center, 2008 – "Followers of Azimzade" in the A. Azimzade house museum in 2009, "Azerbaijani

caricature yesterday and today" in the exhibition hall named after S. Bahlulzade, "Oil and caricature" dedicated to the 15th anniversary of the signing of the "Deal of the Century" oil contract in 2009, "Artist and caricature" dedicated to the 130th anniversary of A. Azimzade's birth in 2012, "No to drugs!" with the support of the State Customs Committee of the Republic of Azerbaijan in 2012 named exhibitions were successfully held ["No to drugs!" catalog, 2012; Catalog of the "Followers of Azimzade", 2010; Aliyev, 2010]. Along with experienced artists, teachers and students of the Academy successfully performed at the "Molla Nasreddin"-100 caricature exhibition held in the building of the Azerbaijan State Art Academy. It was not by chance that political, social, household, especially ecology and press topics were widely covered in the exhibition. This trend was primarily related to the relevance of environmental pollution, freedom of speech and opinion and social problems in around the world. The exhibition includes S. Suleymanova's "Singer", "Diet", S. Gasimov's "Exhibition", "Palma", T. Aghayeva's "Turtle and Sheath", "Treatment", I. Ismayilova's "Artist", "Pipe Sound", E. Karimov's "Ostrich", "Themida", G. Ahmadova's "Fire Boiler", "The Devil", R. Guliyev's "In the Metro", "Rain", A. Huseynov's "The Situation in the Press", "A Worker is Required", R. Aliyev's "Death is near", "Help", M. Aslanova's "Traffic", "New buildings", F. Ismayilov's "Parrot", "Fisherman", L. Salamova's "Taxi", "North", R. Hasanova's "Friendly family", "The Beggar", E. Gasimov's "Repair Closed", "I'm Late", N. Huseynov's "Mine Searcher", "SOS" and other cartoons are chosen for their approach to the problem from an interesting aspect. People's artist of Azerbaijan, professor Yusif Huseynov writes about the exhibition: "Molla Nasreddin-100" exhibition held at the Azerbaijan State Art Academy is of great importance for every caricature lover. Students and teachers of academy also participated in this exhibition. Happily, the cartoons shown here are remembered as serious works of art in the truest sense of the word. It should be said that each of these paintings is valuable as a result of the enthusiastic and diligent work of teachers and students. It is no coincidence that B. Hajizade's book "Azerbaijani Caricature Yesterday and Today" was presented to the exhibition participants. The organiser of the exhibition, my former student Bayram Hajizade, is pleased with the goal-oriented activity and achievements in the direction of recognition and promotion of Azerbaijani caricature art. I wish Bayram Hajizade and all the artists who wish to revive this field new works of art with a topical theme and distinguished by their high professionalism [<http://soltan-soltanli.com/about.htm>].

These exhibitions, dedicated to the 100th anniversary of the publication of "Molla Nasreddin" magazine, the first and only satirical magazine in the entire Muslim East, as well as the anniversaries of well-known personalities, historical and state-important events, naturally, first of all, the national respect for the "Molla Nasreddin" school, caricature traditions, this preserving traditions should be considered as an important step in the direction of promoting this art in modern times.

Each organised exhibition is important in the recognition of this genre in society, especially among young people, and as a result, it serves to expand the creative possibilities of artists, the scope of activity, and the full opening of their potential. With the support of the Ministry of Culture of the Republic of Azerbaijan, the Union of Artists of Azerbaijan and the Federation of International Caricature Organizations, and the organisation of the Union of Cartoonists of Azerbaijan, the international caricature competition “Molla Nasreddin – Azerbaijan” is organised every year in Azerbaijan, which creates opportunities for artists to demonstrate their creative abilities. Hundreds of artists and well-known caricaturists from about 60 countries participate in this competition every year it's tirak. “Molla Nasreddin – Azerbaijan” caricature competition, dedicated to important events and significant days in the socio-political and cultural life of the republic, received international status from the first day. “Molla Nasreddin – Azerbaijan” international caricature competition, which has gained great reputation in the world of caricature in a short time, was evaluated by FECO in 2008 with the biggest award – five stars due to the transparency and objectivity of voting, and the high level of organizational issues [“We and caricature” magazine, 2006].

It is no coincidence that the “Molla Nasreddin – Azerbaijan” international caricature competition announced in 2013 “No to separatism and occupation!” held under the title Hundreds of artists who participated in this international competition expressed their “No!” to the occupation of lands, the injustice and injustice faced by people raised their voices. In order to promote and recognize modern Azerbaijani caricature, exhibitions, presentations of new publications, meetings with well-known caricaturists were held in different cities of Israel, Spain, Greece, Serbia, Belarus, Hungary, as well as Ukraine, Turkey, Iran. At these events, cartoons depicting the problems of the world and Azerbaijan, war, terrorism, aggression, the occupation of lands, the injustices faced by people, “End the occupation!”, separatism and extremism were shown, and the right voice of people was conveyed to the international community. The words of the president of the International Federation of Cartoonists' Organizations, Mr. Peter Nieuwendijk, who got acquainted with the cartoons of Azerbaijani artists at these exhibitions, are also very valuable when expressing his opinion on the works of Azerbaijani cartoonists: “This is a collection of masterpieces! Caricatures of Azerbaijani artists are drawn in the “international language” style. None of the works need explanation. They themselves speak” [Aliyev, 2018 ; Hajizade, 2007]. The opinion of the famous cartoonist is clear and objective. Indeed, the creativity of caricaturists in the XXI century is marked by the variety of topics, the search for innovation, the use of the achievements of progressive world caricature, the development of classical style features based on national traditions, and the active participation and success of artists in international competitions and exhibitions.

Conclusions

In the 21st century, in the caricatures of Azerbaijani artists displayed in international contests and exhibitions, encounter the trend of renewing the topicality

of the topic, the spirit of internationalism, and the approach to the problem.

Azerbaijani artists, who are constantly searching for creative expression, the inexhaustible perspectives of satirical graphics, the options for depicting images and the limit of the grotesque, the artistic aesthetic aspect of caricature and the description of its revealing effect, have worked successfully in the direction of the recognition and promotion of Azerbaijani caricature in the international world, and have been effective in achieving higher achievements have acted.

The successes and achievements of Azerbaijani artists-journalists, who have benefited from the development prospects of modern caricature, can be evaluated as the success of modern Azerbaijani caricature in general. In the creativity of Azerbaijani artists, who properly represent modern Azerbaijani caricature in the international world, the richness of conventional and laconic means of expression, the approach to metaphor, grotesque, satire and humor in terms of modern requirements is clearly manifested.

The intensive development of Azerbaijani caricature in modern times has proven that it has deep artistic traditions in this field, and its ability to make worthy contributions to the development of world caricature art. Modern Azerbaijani caricature, which includes the principles of nationality, statehood, peoplehood, as well as modernity and internationalism, has become an integral part of world visual art.

The success of the works of Azerbaijani artists shown in this scientific research work and their wide range of activities suggests that this topic will be an area that will be addressed and researched by art critics in the future.

Acknowledgements

None.

Conflict of Interest

None.

References

1. "This is us" cartoon exhibition catalog // Baku: 2007.
2. "We and caricature" magazine // Baku: "Chashioglu" publishing house – 2006 - No.1 - 24 p.
3. "We and caricature" magazine // Baku: "Chashioglu" publishing house – 2006 - No.3 - 24 p.
4. Aliyev Z. Art of Azerbaijan II-III volumes / Baku: "Letterpress" publishing house – 2011 - 146 p.
5. Aliyev Z. Cartoonists of Azerbaijan - Bayram Hajizade / Baku: "Azeri-Design" publishing house – 2018 - 80 p.
6. Catalog of the "Followers of Azimzade" exhibition // Baku: 2008.
7. Catalog of the "Modern Azerbaijani caricature" exhibition / Baku: 2006.
8. Catalog of the "Molla Nasreddin – 100" cartoon exhibition // Baku: 2007.
9. Catalog of the cartoon exhibition "Molla Nasreddin" and "mollanesreddinchilar" // Baku: 2006.
10. Hajizade B. European caricature / Baku: "Poligrafaz" publishing house – 2019 – 335 p.

11. Hajizade B. World caricature / Baku: "East-West" publishing house – 2009 - 336 p.
12. Maharramli G. "Azerbaijani artist's victory in the USA" / "Time" newspaper // Baku: "Zaman-Azer" printing house – 2009 - #1-2 - 16 p.
13. Mustafayeva K. "Slowless" caricatures speaking an international language" scientific article / Baku: ANAS "Philology and art studies" scientific collection – 2023 - 363 p.
14. Mustafayeva K. Bayram Hajizade's successes in international cartoon competitions and exhibitions / Baku: Azerbaijan University of Tourism and Management. International Journal of Tourism and Hospitality Studies – 2024.
15. Narimangizi N. "Color interpretation of simplicity" / Baku: "Culture" newspaper – 2009 - July 8.
16. Special issue of "Hedgehog" satirical magazine // Baku: "Azerbaijan" publishing house – 2005 - No. 3 - 24 p.
17. State Customs Committee of the Republic of Azerbaijan, "No to drugs!" catalog of the international caricature competition / Baku: "CBS" publishing house – 2012 - 216 p
18. <http://soltan-soltanli.com/about>,
19. <http://www.azercartoon.com>,
20. <https://sanalmuze.aydindogan-vakfi.org.tr/competitions/17-aydin-dogan-international-caricature-competition-2000-45>,
21. <https://scaferli.wixsite.com/humortoons/seyran-caferli>
22. <https://www.azercartoon.com/prizeshtm>

COMPUTER SCIENCE

УДК 004.89

Абеуов С.Б.,
Старшие преподаватели кафедры «Информационные технологии»,
Университет «Туран-Астана», г. Астана, РК

Азаматова Ә.Т.,
Старшие преподаватели кафедры «Информационные технологии»,
Университет «Туран-Астана», г. Астана, РК

Смагулов А.Е.,
Магистрант 2 курса кафедры «Информационные технологии»,
Университет «Туран-Астана», г. Астана, РК

Магавин А.Г.,
Магистрант 2 курса кафедры «Информационные технологии»,
Университет «Туран-Астана», г. Астана, РК

Дүзелбай Ә.Е.
Магистрант 2 курса кафедры «Информационные технологии»,
Университет «Туран-Астана», г. Астана, РК
<https://doi.org/10.5281/zenodo.17339879>

ГРАНИЦЫ АВТОНОМИИ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА: ПРОБЛЕМЫ И ВЫЗОВЫ

UDC 004.89

Abeuov S.B.,
Senior Lecturers of the Department of Information Technology,
Turan-Astana University, Astana, Kazakhstan

Azamatova Ә.Т.,
Senior Lecturers of the Department of Information Technology,
Turan-Astana University, Astana, Kazakhstan

Smagulov A.E.,
2nd year Master's student of the Department of Information Technology,
Turan-Astana University, Astana, Kazakhstan

Magavin A.G.,
2nd year Master's student of the Department of Information Technology,
Turan-Astana University, Astana, Kazakhstan

Duzelbay A.E.
2nd year Master's student of the Department of Information Technology,
Turan-Astana University, Astana, Kazakhstan

BORDERS OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE AUTONOMY: PROBLEMS AND CHALLENGES

Аннотация.

В данной статье рассматриваются проблемы и этические ограничения, связанные с автономией искусственного интеллекта

Abstract.

This article discusses the problems and ethical limitations associated with the autonomy of artificial intelligence.

Ключевые слова: искусственный интеллект, автономия, принятие решений, этика, ответственность, адаптивность, объемы данных, угроза

Keywords: artificial intelligence, autonomy, decision-making, ethics, responsibility, adaptability, data volumes, threat

Сейчас искусственный интеллект всё чаще переходит от поддержки принятия решений (decision support) к автономному принятию решений (decision-making). Будь то в медицине, транспорте, праве, управлении и других областях. И, конечно же, это вызывает вопросы об ответственности, допустимости, доверии и этических ограничениях.

Для начала надо разобраться что подразумевается под автономией искусственного интеллекта.

Данный термин «автономия ИИ» обозначает способность искусственной интеллектуальной системы функционировать самостоятельно, т.е. принимать решения и действовать без прямого участия человека в процессе выполнения задач.

Уровни автономии ИИ

Подход, аналогичный уровням автономности в робототехнике или беспилотном транспорте:

1. Уровень 0—Нет автономии ИИ выполняет команды, не принимает решений.

2. Уровень 1—Поддержка Система предлагает варианты, но человек принимает решения (например, рекомендательная система).

3. Уровень 2—Частичная автономия ИИ может выполнять задачи самостоятельно, но с ограниченным контролем (например, автопилот с обязательным контролем водителя).

4. Уровень 3—Условная автономия Система принимает решения в пределах ограниченных сценариев. Человек вмешивается только при необходимости.

5. Уровень 4—Высокая автономия ИИ способен действовать без участия человека в большинстве ситуаций.

6. Уровень 5—Полная автономия Полное отсутствие человеческого вмешательства ИИ самостоятельно обучается, принимает решения и действует.

Исходя из вышеуказанного уместно задаться вопросом касательно имеющих проблем, связанных с автономией искусственного интеллекта.

Проблемы и вызовы автономии ИИ

1. Проблема ответственности (accountability)

Вопрос: Кто несёт ответственность за действия автономного ИИ, особенно в случае ошибки или вреда?

Примеры:

- Беспилотный автомобиль сбивает пешехода.
- Медицинский ИИ неверно диагностирует заболевание.
- Автономный военный дрон атакует гражданских.

Основные подходы:

- **Разработчик** (код писал он).
- **Производитель** (выпустил продукт).
- **Пользователь/оператор** (доверил машине задачу).
- **Нет ответственного** (пробел в законе — что опасно).

2. Проблема непрозрачности (black-box issue)

Вопрос: Как понять, почему ИИ принял то или иное решение?

Многие современные ИИ-системы (особенно на базе глубокого обучения) действуют как «чёрный ящик»: они дают результат, но **не объясняют его**.

Последствия:

- Сложно проверять решения.
- Невозможно опровергнуть или оспорить.
- Потеря доверия со стороны пользователя.

Решение:

- Развитие **объяснимого ИИ (Explainable AI, XAI)**.

3. Этические дилеммы

Вопрос: Что делать, если ИИ должен выбрать между "плохим" и "ещё более плохим"?

Примеры:

- **Троллейбусная проблема:** сбить одного или пятерых?
- **Медицинский ИИ:** отказать в лечении ради оптимизации ресурсов?
- **Автономное оружие:** кто решает, кого атаковать?

ИИ не имеет этических интуиций или моральной ответственности, но решения **могут быть судьбоносными**.

4. Угроза полной потери контроля

Вопрос: Что, если человек перестанет вмешиваться в решения ИИ или даже не сможет этого сделать?

Сценарии:

- ИИ полностью автономен (human-out-of-the-loop).
- Люди слишком доверяют ИИ и перестают думать критически.
- Быстрое принятие решений делает вмешательство человека невозможным.

Пример:

- Финансовые трейдинговые боты, работающие на миллисекундах, делают сделки, которые никто не успевает оценить в реальном времени.

5. Недостаточная адаптивность в нестандартных ситуациях

ИИ работает хорошо там, где:

- есть **большие объёмы данных**;
- задачи **повторяющиеся и формализуемые**.

Но:

- он **плохо справляется с неопределённостью**;
- не умеет **импровизировать как человек**;
- не понимает **контекста вне своей обучающей среды**.

Пример: автономный автомобиль теряет при необычном дорожном знаке или нестандартном поведении пешехода.

6. Риск подрыва человеческой автономии

ИИ может:

- навязывать решения (алгоритмы соцсетей, рекламы),
- влиять на политические взгляды (манипуляция),
- формировать поведение пользователей без их ведома.

Возникает опасность утраты человеком способности самостоятельно принимать решения, особенно если ИИ предлагает "удобные", но односторонние пути.

Автономия ИИ — это не только технологическое достижение, но и источник множества рисков. Главная задача — найти баланс между полезной автоматизацией и сохранением человеческого контроля, ответственности и свободы воли.

Список использованной литературы:

1. Гладких В. В., Гладких П. В., Гладких В. П. Идеи и решения фундаментальных проблем науки и техники; БХВ-Петербург - М., 2012. - 176 с.
2. Осипов Г. С. Лекции по искусственному интеллекту; Либроком - М., 2014. - 272 с.

УДК 004.89

Остроух Д.А.,
Магистрант группы МИФ 301.1, НАО «Шәкәрім университет», г. Семей, РК

Карымсакова И.Б.,
Доктор PhD, и.о. ассоциированного профессора кафедры «Автоматизация и информационные технологии», НАО «Шәкәрім университет», г. Семей, РК

Токешева К.Н.,
*Старшие преподаватели кафедры «Информационные технологии»,
 Университет «Туран-Астана», г. Астана, РК*

Сулейменова К.К.,
*Старшие преподаватели кафедры «Информационные технологии»,
 Университет «Туран-Астана», г. Астана, РК*

Мусина Н.Ф.
*Старшие преподаватели кафедры «Информационные технологии»,
 Университет «Туран-Астана», г. Астана, РК*

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА И ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО АНАЛИЗА ДАННЫХ В РАЗРАБОТКЕ ПРОГРАММНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ

UDC 004.89

Ostroukh D.A.,
Master's student of the MIF 301.1 group, Shakarim University, Semey, Kazakhstan

Karimsakova I.B.,
PhD, Acting Associate Professor of the Department of Automation and Information Technologies, Shakarim University, Semey, Kazakhstan

Tokesheva K.N.,
*Senior Lecturers of the Department of Information Technologies,
 Turan-Astana University, Astana, Kazakhstan*

Suleimenova K.K.,
*Senior Lecturers of the Department of Information Technology,
 Turan-Astana University, Astana, Kazakhstan*

Musina N.F.
*Senior Lecturers of the Department of Information Technology,
 Turan-Astana University, Astana, Kazakhstan*

FEATURES OF USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND DATA MINING IN SOFTWARE DEVELOPMENT

Аннотация.

На сегодняшний день понятие искусственного интеллекта широко внедряется во все сферы жизнедеятельности человека. Разработка программного обеспечения (ПО) постоянно эволюционирует, и внедрение технологий искусственного интеллекта (ИИ) и интеллектуального анализа данных (ИАД) становится одним из ключевых направлений современного развития индустрии.

Abstract.

Today, the concept of artificial intelligence is widely implemented in all areas of human life. Software development (SD) is constantly evolving, and the introduction of artificial intelligence (AI) and data mining technologies (DM) is becoming one of the key areas of modern industry development.

Ключевые слова: искусственный интеллект, программное обеспечение, эволюция, автоматизация, имитация, мышление

Keywords: artificial intelligence, software, evolution, automation, simulation, thinking

Система искусственного интеллекта (ИИ) — это программная система, имитирующая на компьютере процесс мышления человека. Для создания такой системы необходимо изучить сам процесс мышления человека, решающего определенные задачи или принимающего решения в конкретной области, выделить основные шаги этого процесса и разработать программные средства, воспроизводящие их на компьютере. Следовательно, методы ИИ предполагают простой структурный подход к разработке сложных программных систем принятия

решений [5]. Искусственный информатики, интеллект — это направление целью которого является разработка аппаратно-программных средств, позволяющих пользователю непрограммисту ставить и решать свои традиционно считающиеся интеллектуальными задачи, общаясь с компьютером на ограниченном подмножестве естественного языка. Идея создания искусственного подобия человека для решения сложных задач и моделирования человеческого разума, что называется, «витала в воз-

духе» еще в древнейшие времена. Родоначальником искусственного интеллекта считается средневековый испанский философ, математик и поэт Раймонд Луллий, который еще в XIII в. пытался создать механическое устройство для решения различных задач на основе разработанной им всеобщей классификации понятий. Позже Лейбниц и Декарт независимо друг от друга продолжили эту идею, предложив универсальные языки классификации для всех наук. Эти работы можно считать первыми теоретическими искусственного интеллекта. работами в области Однако окончательное рождение искусственного интеллекта как научного направления произошло только после создания компьютера в 1940-х гг., когда Норберт Винер создал свои основополагающие работы по новой науке — кибернетике. Термин «искусственный интеллект» (ИИ; англ. AI — «Artificial Intelligence») был предложен в 1956 г. на семинаре с аналогичным названием в Дартмутском колледже (США). Этот семинар был посвящен разработке методов решения логических (а не вычислительных) задач. Отметим, что в английском языке данное словосочетание не имеет той слегка фантастической антропоморфной окраски, которую оно приобрело в довольно неудачном русском переводе. Слово «intelligence» означает всего лишь «умение рассуждать разумно», а вовсе не «интеллект» (для которого есть отдельный английский аналог «intellect»). Вскоре после признания искусственного интеллекта особой областью науки произошло его разделение на два направления: нейрокибернетику и кибернетику «черного ящика». Эти направления развивались практически независимо, существенно различаясь как в методологии, так и технологически. И только в настоящее время стали заметны тенденции к объединению этих частей вновь в единое целое. Нейрокибернетика Основную идею этого направления можно сформулировать следующим образом: «Единый объект, способный мыслить, — это человеческий мозг, поэтому любое мыслящее устройство должно так или иначе воспроизводить его структуру». Таким образом, нейрокибернетика ориентирована на программно-аппаратное моделирование структур, подобных структуре мозга. Усилия нейрокибернетики были сосредоточены на создании элементов, аналогичных нейронам, и на их объединении в функционирующие системы — нейронные сети [2]. Первые нейросети были созданы в 1956–1965-х гг. Это были не очень удачные попытки создать системы, моделирующие человеческий глаз и его взаимодействие с мозгом. Постепенно в 1970–1980-х гг. количество работ по этому направлению искусственного интеллекта стало снижаться, — слишком уж неутешительными были первые результаты. Обычно авторы разработок объясняли свои неудачи малой памятью и низким быстродействием существующих в то время компьютеров. Первый нейрокомпьютер был создан в Японии в рамках 5 проекта «ЭВМ пятого поколения». К этому времени ограничения по памяти и быстродействию

ЭВМ были практически сняты. Появились транспьютеры — компьютеры с большим количеством процессоров, реализующих параллельные вычисления. Транспьютерная технология — это один из десятка подходов к аппаратной реализации нейросетей, которые иерархическую структуру мозга человека. В моделируют целом сегодня можно выделить три основных разновидности подходов к созданию нейросетей: аппаратный (создание специальных компьютеров, нейрочипов, плат расширения, наборов микросхем), программный (создание программ и программных инструментариев, рассчитанных на высокопроизводительные компьютеры; такие сети создаются «виртуально», в памяти компьютера, тогда как всю работу выполняют его собственные процессоры) и гибридный (комбинация первых двух способов). Кибернетика «черного ящика» и искусственный интеллект В основу этого подхода заложен принцип, противоположный нейрокибернетике. Здесь уже не имеет значения, как именно устроено «мыслящее» устройство, — главное, чтобы на заданные входные воздействия оно реагировало так же, как и человеческий мозг. Сторонники этого направления мотивировали свой подход тем, что человек не должен слепо следовать природе в своих научных и технологических поисках. К тому же пограничные науки о человеке не смогли внести существенного теоретического вклада, объясняющего (хотя бы приблизительно), как протекают интеллектуальные процессы у человека, как устроена его память и как человек познает окружающий мир [2]. Это направление искусственного интеллекта было ориентировано на поиск алгоритмов решения интеллектуальных задач на существующих моделях компьютеров. Существенный вклад в становление новой науки внесли такие ее пионеры, как Маккарти, Минский, Ньюэлл, Саймон, Шоу, Хант и др. В 1956–1963-х гг. велись интенсивные поиски моделей и алгоритмов человеческого мышления и разработка первых программ на их основе. Представители гуманитарных наук — философы, психологи, лингвисты — ни тогда, ни сейчас не смогли предложить такие алгоритмы, тогда кибернетики начали создавать собственные модели. Так последовательно были созданы и опробованы различные подходы. В конце 1950-х гг. появилась модель лабиринтного поиска. Этот подход представляет задачу как некоторое пространство состояний в форме графа, после чего в этом графе производится поиск оптимального пути от входных данных к результирующим. Была проделана большая работа по созданию такой модели, но для решения практических задач эта идея все же не нашла широкого применения. Начало 1960-х гг. стало эпохой эвристического программирования. Эвристика — это некоторое правило, теоретически не обоснованное, но позволяющее сократить количество переборов в пространстве поиска. Эвристическое программирование — это разработка стратегии действий на основе известных, заранее заданных эвристик. В 1963–1970-х гг. к решению задач стали подключать методы математической логики. Ро-

бинсон разработал метод резолюций, который позволяет автоматически доказывать теоремы при наличии набора исходных аксиом. Примерно в это же время математик Ю. С. Маслов предложил так называемый обратный вывод (впоследствии названный его именем), решающий аналогичную задачу другим способом. На основе метода резолюций француз Альбер Кольмероэ в 1973 г. создал язык логического программирования Prolog. Большой резонанс в научном сообществе вызвала программа «Логик-теоретик», созданная Ньюэллом, Саймоном и Шоу, которая доказывала школьные теоремы. Однако большинство реальных задач не сводится к набору аксиом, а человек, решая производственные задачи, далеко не всегда использует классическую логику, поэтому логические модели при всех своих преимуществах имеют существенные ограничения по классам решаемых задач. История искусственного интеллекта полна драматических событий, одним из которых стал в 1973 г. так называемый «доклад Лайтхилла», который был подготовлен в Великобритании по заказу Британского 7 совета научных исследований. Известный математик Лайтхилл, никак с искусственным интеллектом профессионально не связанный, подготовил обзор состояния дел в этой области. В докладе были признаны определенные достижения, однако их уровень определялся как «разочаровывающий», а общая оценка была отрицательной с позиций практической значимости. Этот отчет отбросил европейских исследователей примерно на пять лет назад, так как финансирование работ существенно сократилось. Примерно в это же время существенный прорыв в развитии практических приложений искусственного интеллекта произошел в США, когда в середине 1970-х гг. на смену поиску универсального алгоритма мышления пришла идея моделировать конкретные знания специалистов-экспертов. В США появились первые коммерческие системы, основанные на знаниях, или экспертные системы (ЭС). Стал применяться и новый подход к решению задач искусственного интеллекта — представление знаний. Были созданы две первые экспертные системы для медицины и химии — Mycin и Dendral, ставшие классическими. Существенный финансовый вклад внес и Пентагон, предлагая базировать новую программу министерства обороны США на принципах искусственного интеллекта. Уже вдогонку упущенных возможностей Европейский союз в начале 1980 х гг. объявил о глобальной программе развития новых технологий ESPRIT, в которую была включена проблематика искусственного интеллекта. В конце 1970-х гг. в гонку включается Япония, объявив о начале проекта машин пятого поколения, основанных на знаниях. Проект был рассчитан на десять лет и объединял лучших молодых специалистов крупнейших японских компьютерных корпораций. Для этих специалистов был специально создан новый институт ICOT и предоставлена полная свобода действий (правда, без права публикации предварительных результатов). В результате они создали достаточно

громоздкий и дорогой символьный процессор, программно реализующий пролого-подобный язык, но не получивший широкого признания. Однако положительный эффект от этого проекта был очевиден. В Японии появилась значительная группа высококвалифицированных специалистов в области искусственного интеллекта, которая добилась существенных результатов в различных прикладных задачах. К середине 1990-х гг. японская ассоциация искусственного интеллекта насчитывала уже 40 тыс. человек. Начиная с середины 1980-х гг. повсеместно происходила коммерциализация искусственного интеллекта. Росли ежегодные капиталовложения, создавались промышленные экспертные системы. Рос интерес к самообучающимся системам. Издавались десятки научных журналов, ежегодно собирались международные и национальные конференции по различным направлениям искусственного интеллекта, который становился одной из наиболее перспективных и престижных областей информатики. В настоящее время различают два основных подхода к моделированию искусственного интеллекта: машинный интеллект, заключающийся в строгом задании результата функционирования, и искусственный разум, направленный на моделирование внутренней структуры системы. Моделирование систем первой группы достигается за счет использования законов формальной логики, теории множеств, графов, семантических сетей и других достижений науки в области дискретных вычислений, а основные результаты заключаются в создании экспертных систем, систем разбора естественного языка и простейших систем управления вида «стимул — реакция». Системы же второй группы базируются на математической интерпретации деятельности нервной системы (прежде всего мозга человека) и реализуются в виде нейроподобных сетей на базе нейроподобного элемента — аналога нейрона [1].

Разработка программного обеспечения (ПО) постоянно эволюционирует, и внедрение технологий искусственного интеллекта (ИИ) и интеллектуального анализа данных (ИАД) становится одним из ключевых направлений современного развития индустрии. Эти технологии позволяют повысить эффективность, качество и инновационность создаваемых решений. Ниже рассмотрены основные особенности и преимущества использования ИИ и ИАД в процессе разработки ПО.

1. Автоматизация рутинных задач

ИИ позволяет автоматизировать множество повторяющихся и трудоемких задач, таких как:

- Генерация кода
- Тестирование и отладка
- Обнаружение ошибок и уязвимостей
- Обновление документации

Это сокращает время разработки и снижает вероятность ошибок, связанных с человеческим фактором.

2. Улучшение качества кода

Использование ИИ-инструментов для анализа кода помогает выявлять потенциальные проблемы,

дублирование, антипаттерны и нарушения стандартов кодирования. Это способствует созданию более надежных и поддерживаемых программных решений.

3. Предиктивное моделирование и прогнозирование

Интеллектуальный анализ данных позволяет предсказывать поведение системы, нагрузку, возможные сбои и узкие места. Это помогает в планировании ресурсов, оптимизации архитектуры и повышении отказоустойчивости.

4. Интеллектуальный анализ требований и проектирование

ИИ может анализировать требования заказчика, выявлять противоречия и недочеты, а также помогать в автоматическом создании архитектурных решений и моделей данных.

5. Обеспечение персонализации и адаптивности

В системах, использующих ИИ, реализуются механизмы персонализации пользовательского опыта, что особенно актуально для приложений с большим объемом пользовательских данных.

6. Поддержка принятия решений

ИИ-инструменты помогают менеджерам и разработчикам принимать обоснованные решения на основе анализа больших объемов данных, что повышает эффективность процессов разработки и управления проектами.

7. Вызовы и ограничения

Несмотря на преимущества, использование ИИ и ИАД в разработке ПО сопряжено с рядом вызовов:

- Необходимость больших объемов данных для обучения моделей
- Высокие требования

Заключение. Разработка программного обеспечения (ПО) постоянно эволюционирует, и внедрение технологий искусственного интеллекта (ИИ) и интеллектуального анализа данных (ИАД) становится одним из ключевых направлений современного развития индустрии. Эти технологии позволяют повысить эффективность, качество и инновационность создаваемых решений. Ниже рассмотрены основные особенности и преимущества использования ИИ и ИАД в процессе разработки ПО.

Список использованной литературы:

1. Дейкстра Э. Дисциплина программирования. — М.: Мир, 1978.
2. Клоксин У., Меллиш К. Программирование на языке Про-лог / Пер. с англ. — М.: Мир, 1987.
3. Малпас Дж. Реляционный язык Пролог и его применение / Пер. с англ. Под ред. В. Н. Соболева. — М.: Наука, 1990.
4. Соломон Д. Использование Турбо-Пролога / Пер. с англ. — М.: Мир, 1993.
5. Себеста Р. Основные концепции языков программирования. — М.: Вильямс, 2001.
6. Тей А., Грибомон П., Луи Ж. и др. Логический подход к искусственному интеллекту: от классической логики к логическому программированию / Пер. с фр. — М.: Мир, 1990.
7. Язык Пролог в пятом поколении ЭВМ: Сб. статей (1983–1986 гг.) / Сост. Н. И. Ильинский. — М.: Мир, 1988.

Komleva Nataliia
Ph.D., Associate Professor,
Software engineering department,
Odesa Polytechnic National University, Ukraine
<https://doi.org/10.5281/zenodo.17339904>

REQUIREMENTS MANAGEMENT TOOLS AND THEIR APPLICABILITY TO MODELING SYSTEMS UNDER UNCERTAINTY

Abstract.

The article analyzes modern requirements management tools (IBM DOORS, Jama Connect) in the context of their use for modeling systems under uncertainty. It is shown that they provide centralized specification storage, traceability, and change control, which makes them effective in complex projects with strict lifecycle and certification requirements. At the same time, a key limitation is noted: the lack of support for working with fuzzy, probabilistic, and incomplete data, which are characteristic of intelligent diagnostic systems. The research methodology is based on a comparative analysis of the capabilities of the platforms in relation to the needs of systems operating under conditions of uncertainty. It is concluded that RM tools remain important for artifact management, but their application for modeling uncertainty is possible only in combination with mathematical models, in particular fuzzy logic, Dempster–Shafer theory, and Bayesian approaches.

Keywords: requirements management, IBM DOORS, Jama Connect, traceability, lifecycle, intelligent systems, uncertainty, decision-making.

In modern conditions, software engineering and complex technical systems require effective approaches to requirements management. A high level of component integration, the growing complexity of architectures, and strict regulatory requirements determine the need for specialized tools capable of ensuring transparency, traceability, and lifecycle control of the system [1, 2].

Requirements management tools (RM Tools) – such as IBM DOORS and Jama Connect – occupy a key place in this process. They provide centralized storage of requirements, support multi-level traceability, change control, as well as integration with other engineering environments. This makes it possible to build end-to-end processes – from the formulation of specifications to testing and analysis.

However, in cases where the development of intelligent diagnostic and decision-making systems is concerned, working under conditions of uncertainty becomes especially important [3]. Data incompleteness, stochastic deviations, fuzziness of linguistic assessments, and variability of system behavior scenarios cannot be adequately represented in traditional RM tools [4, 5]. These instruments are mainly oriented towards working with formally defined requirements, which creates limitations in modeling and analyzing systems where uncertainty is a fundamental characteristic.

The purpose of this article is to assess the suitability of modern RM tools, DOORS and Jama, for use in projects where uncertainty is a key factor. Special attention is paid to the capabilities and limitations of these platforms, as well as to identifying directions for their potential integration with mathematical models capable of adequately describing uncertainty.

IBM Engineering Requirements Management DOORS is one of the oldest and at the same time most widespread requirements management tools in large engineering projects. The system is actively used in the

aerospace, defense, automotive, and railway industries, where strict change control and compliance with regulatory standards are especially important.

The key strengths of DOORS include:

- formalized requirements management: each requirement is stored as a separate object with its own attributes (identifier, status, priority, source, etc.), which ensures clear structuring and unambiguity in work;
- powerful traceability: the system supports multi-level links between requirements, tests, risks, and architectural elements, which makes it possible to build an end-to-end compliance matrix;
- audit and change control: all modifications of requirements are recorded in the form of versions with the ability to restore history. This ensures process transparency and compliance with international standards;
- certification support: DOORS is widely used in projects where compliance with standards such as ISO 26262 (automotive), DO-178C (avionics), or IEC 61508 (functional safety) is required.

At the same time, DOORS has significant limitations:

- the complexity of integration with methods of mathematical modeling of uncertainty;
- the absence of mechanisms for linguistic or stochastic descriptions of requirements.

Thus, IBM DOORS can be considered a powerful corporate standard for requirements management; however, its application in the context of modeling systems under uncertainty requires external supplementation with mathematical apparatuses and specialized software tools.

Jama Connect is a modern requirements management platform focused on supporting team collaboration and rapid development iterations. Unlike traditional tools such as IBM DOORS, this system was designed with Agile and DevOps methodologies in mind,

which makes it more flexible and convenient for integration into digital engineering environments. Jama is actively used in software development, medical devices, automotive engineering, and startups, where decision-making speed and transparent team interaction are crucial.

The main strengths of Jama Connect include:

- modern interface: an intuitive web application that simplifies work even for non-technical project participants. This lowers the entry barrier for using the system.

- Agile collaboration: support for joint review, commenting, and approval of requirements in real time. This is especially important for distributed teams working with agile methodologies.

- integrations with DevOps tools: Jama has a developed API and ready-made connectors to popular task management systems and CI/CD platforms (Jira, GitHub, Jenkins, GitLab), which makes it possible to support an end-to-end process from requirement definition to verification of its implementation.

At the same time, the platform has a number of limitations:

- the need for formalized requirements: Jama is oriented toward precise and unambiguous specifications. Requirements presented in the form of vague descriptions, expert judgments, or probabilistic characteristics cannot be properly represented in the system.

- lack of mechanisms for working with uncertainty: unlike mathematical models (fuzzy logic, Dempster–Shafer theory), Jama does not provide tools for processing incomplete or contradictory data. This limits its application in areas where uncertainty is an integral part of processes (for example, in medical or technical diagnostic systems).

Thus, Jama Connect is an effective tool for projects that require rapid iterative development and active team collaboration. At the same time, its application for modeling systems under uncertainty is limited and requires the use of external mathematical tools for analysis and decision support.

In classical software engineering or hardware projects, requirements are considered formally defined objects with clear attributes and unambiguous relationships. Such an approach fully corresponds to the goals of traceability, change control, and compliance with standards. It is precisely on this paradigm that the examined requirements management systems are built [6].

However, in the field of developing intelligent diagnostic and decision-making systems, the situation is significantly different. Here, the input data are often in-

complete, contradictory, or presented in the form of linguistic assessments by experts. Uncertainty may arise both at the level of primary observations (for example, variability of symptoms in medicine or instability of signals in technical systems) and at the level of interpretation of these observations. Under such conditions, classical RM tools are not capable of fully supporting the modeling and analysis process, since they operate exclusively with clearly structured information.

To address such tasks, integration with mathematical models of uncertainty is required – in particular, the apparatus of fuzzy logic, Dempster–Shafer theory, Bayesian networks, or their hybrid combinations. These approaches make it possible to formalize incomplete knowledge, work with probabilities and weight coefficients, and represent fuzzy relationships between features and hypotheses. However, there is no built-in support for such methods in modern RM platforms.

Thus, RM tools and mathematical models of uncertainty develop in parallel, with little intersection. This opens the prospect of creating combined solutions that would unite the reliability of lifecycle management, inherent in DOORS or Jama Connect, with the flexibility of intelligent models capable of working with uncertainty. It is in such integration that the further development of engineering tools for diagnostic and decision-making systems can be seen.

References:

1. Aregbesola G.D., Adewumi A.O., Akinwale A.T. Fuzzy Logic Model for Informed Decision-Making in Risk Assessment in Design Phase of Software Projects. – MDPI: Systems, 2025. – Vol. 13(9). – P. 825.
2. Tang H.H., Ahmad N.S. Fuzzy logic approach for controlling uncertain and nonlinear systems: a comprehensive review of applications and advances. – Systems Science & Control Engineering, 2024. – Vol. 12(1). – P. 2394429.
3. Mohammadzadeh A., Karbasizadeh H., Ali-pour M. A Type-3 Fuzzy Logic System with Uncertainty Bound. – International Journal of Fuzzy Systems, 2025. – Vol. 27. – P. 1–14.
4. Nishanth F.P., Muralidharan V., Suganthi L. Critical study of type-2 fuzzy logic control from theory to practice. – Engineering Applications of Artificial Intelligence, 2024. – Vol. 136. – P. 108256.
5. Riali I., El Fazziki A., Sadgal M. A Fuzzy Ontology-Driven Uncertainty Approach Using Probabilistic Fuzzy Ontologies. – International Journal of Fuzzy Systems, 2024. – Vol. 26. – P. 1794–1808.
6. Ozkaya M., Sahin B., Karabulut K. An Analysis of the Features of Requirements Engineering Tools. – MDPI: Systems, 2023. – Vol. 11(12). – P. 576.

CULTURAL STUDIES

Mansimova Zumrud Ibrahim gizi

doctor of philosophy in philology, associate professor

Scientific secretary of the Department of Social Sciences of ANAS

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17339922>

THE CULT OF MOUNTAINS IN AZERBAIJANI FOLKLORE AND ITS SEMANTICS ASSOCIATED WITH THE CULT OF ANCESTORS

Abstract.

The article broadly reflects the Azerbaijani people's belief in the cult of mountains, their mythical worldview, and their beliefs and convictions regarding the sanctity of the mountain. The place and role of the cults of mountains have been discussed in the ancient tradition of epic poetry, in the creativity of ashugs, and in our bayatis. Belief in mountains has been explored in the epics "Oguz Khagan" and "Kitabi-Dede Korkut", and the place and status of mountains in our myths and legends. In early mythological thought, the mountain was the starting point of creation.

Keywords: *the cult of ancestors, ancestors, national value, Dede Korkut, the cult of mountains*

Introduction: Azerbaijani people have preserved the tradition of treating the sacred places of their ancestors as sacred spaces, passing it down from generation to generation, from century to century. Just as our ancestors revered and respected the four elements involved in creation—water, fire, wind, and earth—they also considered mountains as a divine space, a sacred place where the spirits of their ancestors resided. This idea is supported by a multitude of beliefs and the belief system that has developed among the people, as well as proverbs that have existed throughout history. Examples include: "The breath of the mountain is the breath of Isa," "The higher the mountain, the more it opens a path above," "The man with the mountain behind him has a heart of stone," "When winter comes to the mountain, troubles come to the brave," "The mountain supports the mountain," "Mountains don't meet, but people meet," "A mountain on top of a mountain," "The mountain signifies greatness, elevation," and "Even if you are a mountain, you seek shelter in the mountain." Sometimes, when people witness the joy or happiness of a loved one, they use expressions such as "My heart has turned into a mountain (One's heart is filled with proud of someone)," to indicate the grandeur and elevation of the mountain. Elchin Galib Oglu has described the mountain as a divine symbol in the minds of ancestors, emphasizing that "The Turkish god is the Turkish person."

It is not a coincidence that a bedridden patient sometimes desires the snow from the peak of a mountain and thinks of finding a balm for the illness from that snow. The snow on the mountains, being in high altitudes and in places where human feet have not touched, is pure and clean. For this very reason, it is considered a medicine for the patient."

"Our brave commanders, considering the mountain as a sacred repository, conducted their most important negotiations at the mountain's peak or in areas close to it, believing that the spirits of their ancestors roaming the mountains would assist them. In the past, when our grandmothers and young brides saw the mountain from a distance, their practice of covering

their heads with a cloth was directly connected to this sacred tradition. Even the ancient people, who lived before our era, settled in caves at the foot of the mountain, considering the mountain a place of refuge. In earlier times, fortresses built in the mountains to protect against enemies also reflect a direct belief in mountain worship."

Main text: Interestingly, in the ancient Altai epic, when describing the homeland of the khans, it was stated: "At the foot of the Black Mountain, Karat Khan lived. At the foot of the White Mountain, White Khan lived" (5, p. 306). In the "Dede Korkut" epic, there was a custom of lighting a bonfire on the mountain's peak during both joyful celebrations of the people and the sad days when the enemy attacked and devastated the land, calling for help to the village and the people. In our love epics, when the heroes found themselves in difficulty, they would consider the mountain a sacred ancestral place and ask for help from the mountain. Many have found their healing by considering the mountain spring as the water of life. In our Bayati poems and Ashiq songs, there are many references to faith in the mountain, reliance on the mountain, and opening secrets or addressing the mountain. Let's pay attention to a bayati (a traditional Azerbaijani folk quatrain) that is popular among the people:

Dağlar dağımdı mənim,

Sirr oylağımıdı mənim.

Ulular oyaq qalıb,

Yaman çağımıdı mənim! (20)

The mountains are my ruin,

The valley of my secrets.

The elders stay awake,

In my troubled time!

As seen in the example, the mountains are portrayed as a symbol of sorrow, a partner of secrets, and an object of invocation. All these examples show that our ancestors viewed the mountains not only as a sacred place but also as a protector of lineage and clan, and as a sacred space for the spirits of their forefathers. The nearly 30 years during which the mountains, forests, and natural resources of our ancestral land, Karabakh,

were plundered by foreign invaders were, in fact, the greatest blow to our people and our state. The declaration of 2024 as the "Year of Solidarity for the Green World" in our country is a valuable contribution to the preservation of these values. At the same time, it serves as a strong example of the enemy's intention to hinder the establishment of a green, prosperous, and healthy society. From a modern perspective, the cult of mountains highlights the importance of greenery and health. Mythologically, it embodies strength, power, beauty, love, unity, and solidarity. Both perspectives are rooted in the prosperity, health, strength, invincibility, and resilience of the nation.

The Tuvan Turks hold ceremonies in honor of the cult of mountains by climbing the mountains. These ceremonies were not held at the peak of the mountains but at their foothills. Women would not ascend the mountains to worship them (6, p. 52), as they considered the mountains sacred, great, and lofty, and would become tearful upon seeing them.

According to Agayar Shukurov, the Turkic peoples of Siberia, including the Altai, considered the mountain as the root, origin, and helper of their families and lineages. The folklore texts associated with mountains such as Mount Qaf, Alviz, Goshgar, Murov, Agri, the Caucasus, and Hacha Baba Tufan in Azerbaijani mythology are key indicators of this belief.

The author notes that, "according to ancient Turkic peoples, the mountain, like the tree, is a protector, a father, a mother; it is a spirit that protects the country, grants bravery, wisdom, and wholeness. The mountain has been a fortress that safeguards the people" (21, p. 54-55). Therefore, like the tree, which is one of the elements of nature, the mountain is also a symbol of creation. God, at the mountain's peak, creates 9 nations from the branches of the World Tree and scatters them across the 9 corners of the Earth. This indicates that in the early origins of the ancestors (before Islam), the elements that symbolized life—such as water (the source of life), the tree (the root of lineage), and the mountain (the symbol of invincibility, strength, and resilience)—played a significant role. Later on, these three elements became symbols of the strength, power, trust, and refuge of the great ancestors.

Mireli Seidov notes that, "the mountain is the spirit that protects the country, grants bravery, wisdom, and unity, and serves as a fortress that protects the people. The belief that the mountain's stones bring happiness and protect the homeland has always been held by our people. This is why the concept of the mountain cult emerged" (18, p. 264).

Even the stone, as a part of the mountain, is related to the ancient Turkic mountain cult that existed in the folk etymology before Islam. "If someone hears the sound of thunder for the first time in spring and picks up a heavy stone from the ground, raises it, and says, 'Oh Allah, may the heaviness of the sky bring abundance to me,' that year the household will have an abundant harvest." Or, "Facing the mountain, they would say, 'Oh my Lord, may the heaviness of the mountain bring abundance to my people.'" (14)

In many epics, such as Bilgamish, Kitabi- Dede Korkut, Koroglu, and others, heroes facing difficulties

seek solutions by turning to the mountain, pouring out their troubles and words to it, and asking for help from the spirits of their ancestors who dwell in the mountains. In the creation epic of the Goyturks, Ergenekon, as well as in the common Turkic epic Oghuz Khagan and other epics like Kitabi-Dede Korkut and Koroglu, Turkic heroes choose mountains as their place of residence. In the Koroglu epic, following the advice of his wise and worldly father, Ali, Rovshan chooses the mountainous, rocky land of Chanlibel as his eternal home. By drinking the water from the mountain spring of Koshabulaq, he gains strength in his arms, power in his voice, and sharpness in his words. It is this very spring that gives Koroglu his power and identity.

In the examples of oral folk literature, traces of mountain worship and the mountain cult can be found. In sacred sayings related to the mountain, proverbs, and even in the beliefs themselves, the mountain is often viewed as a symbol of elevation and greatness.

Dağ da olsan dağa daldalan. (Even if you are a mountain, seek shelter in the mountain.)

Dağ başında qar olar, ər kişidə ar olar. (There is snow on the mountaintop, and honor in a man.)

Dağ dağa arxadır. (The mountain supports the mountain.)

Dağ dediyin ucalıqdır, ucalıq. (A mountain is elevation, pure elevation.)

Dağ nə qədər uca olsa, el üstündən yol salar. (No matter how high a mountain is, it will open a path over it.)

Dağı dağ üstə qoyub. (Moved the mountains.)

Dağlar nə qədər uca olsa, üstündən yollar aşar. (No matter how high the mountains are, paths will cross over them.)

Dağlar yalan götürməz. (Mountains do not deceive.)

Dağı daşdan, kişini başdan tanı. (You recognize a mountain by its stone, and a man by his head.)

Dağlarda sakin olan şəxs ümitsiz qayıtmaz. (A person dwelling in the mountains never returns hopeless.)

Nə dərdin var dağa de. (Whatever your pain, tell the mountain.)

Dağda dolaşana əcdad ruhu köməyində durar. (The spirit of the ancestors assists those who wander in the mountains.)

Sometimes, among the people, those who are in trouble, are referred to as having a "chest as heavy as a mountain." When someone is hurt by harsh words or attacked at their weak point, we say, "Oh, I struck their chest like a mountain." When giving a lesson to someone who does not know their place, we say, "We gave them a lesson." Among the people, when someone sighs in pain, we say, "May your sighs reach the mountains and stones," believing that by passing their pain and sorrow to the mountains, they will feel lighter. Similarly, expressions like "If I tell my sorrow to the mountain, it will melt," "I stand behind you like a mountain," and so on, are still common today. When someone builds a home through their own labor and effort, people say, "Look, he is a true man. A good son does not covet his father's wealth, but the true man works for himself and his family, striving through honest labor,

placing mountain upon mountain with the callouses of his hands." Here, a person's hard work and strength are compared to the vastness and power of the mountain. From these examples, it is clear that the meanings of greatness, elevation, beauty, and greenery represented by the mountain are present not only in our oral folk literature but also in written literature. The mountain is also a symbol of national unity, justice, strength, invincibility, and integrity.

Folklorist Rovshan Ali-zadeh, in the chapter "Beliefs Related to the Mountain Cult" of his monograph *Nature Cults in Azerbaijani Folklore*, notes that the mountain cult stands out among the cults of inanimate nature objects and related beliefs in Azerbaijani folklore. The author emphasizes that in our myths and legends, the mountain is often depicted in the forms of a mother, a wise old man, a hero, and so on. He also suggests that the idea of the early ancestors having a celestial origin is connected to their association with the mountain.

In his opinion, "In the early cosmogony, the creators are the great ancestors. According to cult beliefs, the mountain itself is the creative origin. This is clearly confirmed in the Oghuz Kagan epic. One of Oghuz's sons is named Dagh Khan. One of the twenty-four Oghuz tribes is descended from Dagh Khan. Thus, Dagh (Khan) directly participates in the cosmogonic origin of the Oghuz ethnos. In this case, the Oghuzs descended from Dagh Khan represent the 'created' group in the second phase of the cosmogonic creation process" (8, p. 23).

In the Turkic belief system, the mountain often plays the role of both a father and a mother. In Azerbaijani folklore, the association of mountain with elevation, the sky, and strength has granted it the function of a Father. In the early myths, there are accounts of the sky and the earth originally being one, and then later separating. Depending on the context, the mountain is sometimes associated with the earth and sometimes with the sky. This, in turn, causes the mountain to appear both as a mother and a father. However, this does not in any way negate its role as an ancestral father. In the *Kitabi-Dede Korkut* epic, we find that the Oghuz take their strength from the mountain, viewing it as a place of mystery and elevation.

In the *Kitabi-Dede Korkut* epic, after returning from captivity, Beyrek asks his sister:

Qarşu yatan qara tağı,
Sorar olsam, yaylaq kimün?
Bacısı isə cavabında söyləyir:
Qarşu yatan qara tağı sorar olsan,
Ağam Beyrəgin yaylasıydı (11, s. 61).

The one who sleeps across from the black mountain,

If I ask, what is the summer pasture?

His sister replies:

If you ask about the black mountain across from us

It would be Lord Beyrek's summer pasture.

In the epic, when Salur Kazan learns that his son has been captured, he says:

"My Black Mountain is high, my son." The representation of mountains as symbols of elevation is directly related to their portrayal as mythical ancestors.

In *Dede Korkut*, the fact that the Oghuz women could communicate with the mountains and gain wisdom from them indicates the masculine origin of the mountain.

Thus, the study of beliefs related to the mountain cult reveals that the reverence for the mountain and its deification have left significant traces in Azerbaijani folklore. In the early mythological worldview, the mountain was a central element at the beginning of creation.

The frequent use of the phrase "The mountains of the great" in Bayatis, along with the idea that our ancestors shared their troubles with the great mountains, stems from a deep belief in the spirit of the ancestors.

A dağlar, ulu dağlar,
Çeşməli, sulu dağlar...
Şuşada bir iyid öldü.
Dağ kişnər, bulud ağlar! (16)
Oh mountains, great mountains,
Mountains with springs, mountains with water...
A brave man died in Shusha
The mountain neighs, the cloud cries!

The idea of the world being governed by the mountain. The mythical model of this idea, recorded in the 12th century in *Munisname*, shows that the belief in the World Mountain was very strong among Azerbaijanis. The tradition of starting a series of popular bayatis with references to the mountains (e.g., "Oh mountains, great mountains..."), and people sharing their troubles with the great mountains, stems from this belief (12, p. 14).

This bayati reflects the belief that the mountain is a sacred place. In some of our epics, when a hero encounters obstacles, he curses the mountains in frustration: "May the water dry up, may the trees wither, may the wolves and birds perish." The mountain, without its trees and water, cannot be alive. After such words, the mountain's slopes intervene to stop the storm and illuminate the hero's path. This is because mountains, like the living, are not dead without water and trees.

The plots in ancient world cultures are often associated with the names of only a few individuals, such as Gilgamesh, Oghuz Khan, Alexander the Great (*Zulqarnayn*), and others (3, p. 105). In the *Asli-Kerem* epic, Kerem curses the mountain and the black forest. His mentor, Lala, forbids him from repeating those words. He says, "Boy, do not speak such words, do not curse, for curses have two sides" (9, p. 75-78). Lala's advice to Kerem reveals that the mountain and forest, symbols of greenery, beauty, and sanctity, should not be cursed. This is because the spirits of the ancestors reside there.

Xarab qalmış Ərzurumun dağları,
Bir yol aşıb gedir sənün belinnən.

Ağzım açım, sənə qarğış eliyim,
Qəbul olsun hər nə çıxsə dilimnən.
The mountains of ruined Erzurum,
A path crosses, going from your back.

If I open my mouth, may I curse you,
 May whatever comes from my lips be accepted.

Ramazan Qafarlı notes that one of the earliest natural beings worshipped and deified by the Turks is the mountain. Due to its proximity to the Sky God, the mountain was sanctified in the imagination of the ancestors and was considered the main link that connected people to the Creator. According to ancient Turkic belief, the World Mountain consists of three layers: the first layer is Altundag, located at the intersection of nine climates, with its peak reaching the sun; the second layer is Demirdag (also called Temirtav or Tomurtav), which is located on the earth's surface, in the depth of nine forests; the third layer is Bakirdağ, which is located in the dark realm where the nine seas of the underworld converge. Demirdag was said to rise up to the 12th layer of the sky. From this perspective, the place we call a mountain, its peak, is also considered a sacred space (13, pp. 327-330).

If we pay attention to the works of Azerbaijani ashiks, we can see that all master craftsmen have written couplets that begin with a reference to the mountain:

Xəstə üçün təpəsində qar olur,
 Hər cür çiçək açır, lələzar olur,
 Çəməsindən abi-həyat car olur,
 Dağdır möhnəti, məlalı dağlar! (22)

On the mountain's peak, there is snow,
 Every kind of flower blooms, it turns into a meadow,

From its spring, the waters of life flow

The mountains remove the burden, the sorrow of the soul!

The snow on the mountain peaks is unlike any other snow. Among the people, it is said that for someone who falls ill and lies in bed during the summer, "the snow from the mountain peak is needed." The snow from the mountain peaks in the summer is considered a remedy for the sick. This is because the mountain peak is close to the sky, to God, it is the highest of the high and a sacred place. The spirits of the ancestors roam the mountain peaks. It is for this reason that the snow on the mountain peak, where the spirits of the ancestors' feet have touched and their breath has lingered, creates a miracle. It becomes a balm for the soul of a person on their deathbed. Similarly, the icy water from the mountain spring is believed to heal the sick. It is said that it is the mountain water that grants immortality and invisibility to Khızır.

As Jalal Beydili notes, the Water of Life is a legendary water that is believed to grant immortality to those who drink it. The Water of Life, and the quest for eternal and infinite life in general, appear in many tales and myths.

In the folklore, it is said, "Respect the mountain as you would your father, greet the mountain's slope so that it does not get angry with you."

Once, a shepherd was grazing his animals at the foot of Mount Agri. At noon, he saw that both he and his flock were dying of thirst. There was no water anywhere. He prayed to God, asking for a spring to appear and promised to sacrifice seven sheep. Suddenly, a spring appeared before him, and both he and his flock

drank from it. He then thought to himself, "Why sacrifice seven animals for just one water? I am not mad!" He took seven pithe (a type of small animal), killed them, and said, "These are God's seven sacrifices." At that moment, the shepherd and his flock turned into stone together. The stones at the foot of Mount Agri remain from that time.

Huseyn Ismayilov emphasizes the sanctity of Mount Agri, which represents the homeland suffering in the captivity of the Armenians. He states, "Mount Agri is included in the list of initial religious and mythological values. The Armenians' desire to appropriate this value further proves their wild attitude toward all sacred values."

The value given to the mountain and its exaltation as a sacred and high place is a characteristic of the Azerbaijani people and, in general, of all Turkic nations. This is because the Turks regarded the mountain as a pure and sacred place, where the spirits of the ancestors dwelled. The mountain was considered the first ancestral abode. For many years, the mountains of our homeland, which were under Armenian captivity, remained a longed-for place for our people.

The ancient Chinese believed that mountains and hills protected them from evil spirits. When there were no hills or mountains nearby, the Chinese would build a Buddhist temple. This tall, cylindrical structure (a pagoda) would serve as a substitute for the mountain. They would also place models of five sacred mountains at the tombs of their emperors to prevent evil spirits from tormenting the deceased. Thus, in many cultures, the mountain was regarded as a sacred ancestor that protected people from harmful, malevolent spirits. The belief in the mountain, and viewing it as the root of one's lineage, linked Kazan to the mountain (18, p. 106). The concept of the mountain as a central factor in the creation of the world and humanity is reflected in the following folk verse:

Dağlar təzələndi,
 Qar yağdı, təzələndi.
 Nuh Peyğəmbər gəldi,
 Dünya da təzələndi [16].

Mountains were renewed,
 Snow fell, and they were renewed.
 Prophet Noah came,
 And the world was renewed.

Konul Bunyadzadeh notes that according to the history of religion, the mountains were the first place where God communicated with His prophets. Therefore, mountains have always been the first witnesses to the communication between God and humans.

The author further explains that in ancient beliefs and myths, the mountains were regarded as the gathering place of gods, and such locations were considered the center of the world and the universe. For instance, in Greek mythology, Zeus and his gods established their thrones on Mount Olympus, from where they passed judgments on human destiny. Prometheus, seeking to protect humans from the wrath of the gods and empower them to fight against Zeus, steals fire from that mountain. As punishment, some versions of the myth say that he is chained to the rocks of another

mountain, which is often identified as the Caucasus Mountains (4, p. 11).

The concept of mountains being closely connected with lineage, roots, and the land itself emerges as a significant theme. In the myths about the creation of the world and humanity, we see that mountains, stones, and caves play a central role. Floods caused by rain bring mud into the mountain caves. When the sun heats the mud and the wind solidifies it, humans come into being. First, a male figure named "Oh Father" appears, followed by a female figure, "Ayva." The children born from them represent the generations and tribes that emerge from that lineage. After the death of the parents, they are buried in a mountain cave, which becomes sacred and is revered as a shrine.

The mountain cave here symbolizes the union of the four elements—earth, water, fire, and air. These elements are central to the process of creation, and the cave becomes a sacred space where divine or ancestral spirits reside. The cave, as part of the mountain, symbolizes the connection between different realms: the heavens, the earthly world, and the underworld. Seyfeddin Rzasoy describes the mountain as a place that unites the sky, the earthly world, and the underworld, serving as a passage or a bridge between these realms (19, s. 58).

The concept of ancestors and homeland is indeed a fascinating one in many cultures, especially in Turkish folklore and mythology. In this context, the connection between the ancestral hero and the land—specifically the grave site or sacred resting place—holds great significance. The term "Land", as used in the Oghuz dialect, not only refers to a tribe or community but also carries a deeper meaning, denoting a sacred space where the protective spirits of the tribe reside. This word encompasses the notion of a hill or mound, which serves as a symbolic marker of the location of ancestral spirits.

A number of researchers associated the concept of "ancestor-ancestor" with the existence of the state, its power, the heir to the land, property, the height-lineage, and the sacral force that keeps eli alive. They also emphasized that it is associated with the meaning of "father". There is an opinion that the land and everything on the land belongs to the Kagan. The ancient Turks, as well as the Azerbaijani Turks, have always considered the land sacred and considered their ancestral hearth inviolable. According to a legend circulating among the Tatars, when Meteden asks for a piece of land, he is ready for war, citing the fact that there is a tomb of his ancestors there. (1, p. 162).

In the mythical worldview of each of the Azerbaijani Turks, the mountain was considered as the great-grandfather, as the beginning of the roots and as the basis. The sky god was originally regarded as the ancestor. Also in Turkic peoples Oghuz is also the son of Goy, considered the first human ancestor, the Kagan of the Turkic state of Jahan. It was with his name that many genealogies were associated. As the first ancestor, sometimes the triad of Mountain, Tree and water acts as the main factor.

Since the mountain is sacred, Protective, the ancient Turks chose the mountains as their place of residence, refuge, and held their most business meetings on the top of the mountains. The fact that the world tree (tree of life), which unites 3 worlds into one, ends in the bosom of the mountain, and its roots extend into the underworld, has been likened to the human race, the root of which has also been likened. This similarity has also earned the tree of life model the status of a descendant, a root tree. Shuvules symbolizing the World Tree were mentioned in Oguz Khan's epic. We coincide in the studies of Rodlov, Agayar Shukurov, Khalig Koroglu, S. Rzasoy and others. In our regions, brides who considered the mountain to be their father, grandfather and great ancestors covered it with the tip of the kalaghayi and gulvangi, which they tied their faces on their heads as a sign of respect. The interesting thing here is that the mountains are close to the heavens, pure and invincibility is also noticeable as an attribute of the Alps. It is no coincidence that, according to ancient mythological thought, Oguz Khan was called the son of God – Heaven, indicating his invincibility, alpinism, wealth, domination, as well as being a wise tribal leader. The same idea can be attributed to Dede Korkut, Gazan Khan, Koroglu, which is a transformative derivative of Oghuz Khan. Sometimes we have mythologists who introduce the celestial God himself as the first ancestor. For example, in the article "Shummer and the cult of the sun in Turkish folklore" Islam Sadig described God as the first ancestor. He also shows the sun, the sky as the first ancestor. "Turk is the son of God, God is the son of the Turk," he says (10).

Other factor that stands out here is the fact that the names of mountains, caves, trees and water are double-mentioned in mythological texts. At the top of the mountain there is water of vitality, at the foot of the mountain there are caves where ancient people lived, etc.

It means that the tree that grows on the mountain, by the water, is a symbol of creativity for him. The cave is the sacral space where the foundation of the formation was laid.

God creates 9 peoples from the branches of the world tree and scatters them on 9 sides of the world. So, in the creation of the ancestor at the very beginning (before Islam), the presence of water, which is the source of life, life, a tree and a mountain, which is a symbol of invincibility, fortitude, and wealth, is noticeable. Later, these three factors became the strength, strength, confidence and refuge of the great ancestor, and the place of the oath.

It is interesting that the mountain, which plays a role in the first human beginning, is a symbol of invincibility, a branched tree with arms, a symbol of strength, life, a ray of the sun, which replaces the male beginning of beauty in the bright world, a gray wolf, symbolizing war, strength, faith and struggle, is known from folklore texts. So the main thing here is that the gray wolf settled in himself the power of war and struggle, taking it from the mountain.

There are few who sometimes consider the sacred mountain as the main factor underlying its main beginning. Fuzuli Bayat, who is among our scientists who

consider the mountain to be the mother, notes: "The Mountain is a mythological attribute of the mother of the Earth" (2, p. 154). From our archaic myths in the pre-Islamic worldview, there are very few texts that have come down to us today and are not subject to transformation, able to preserve their main root. Most of them have almost completely changed the form and initial version of culture as a result of the intervention of religion. In general, it should be emphasized that the first man-man of the Azerbaijani people is considered the first creator of the cult.

In the broad sense of a society, a people has always been a leader, an elder, as well as a hero-man, father or ancestor who gave reason to society and guided it. What we call ancestor father here is also the hero of land, a confident person who has earned a name. From this point of view, when we look back on the past, our ancestors and forefathers drew attention from the point of view of their brave ancestors, heroic qualities, the embodiment of the worldview of the Azerbaijani Turks.

In the epic "Ergenekon" it was the gray wolf that showed the way to get out of the territory where the Turks lived for centuries, then it was the blacksmith who melted the high mountain and pulled them out of that hole. The blacksmith ensures the survival of the first ancestors in proper order. It gives them the equipment they need to survive.

In the "Ergenekon" epic, we encounter several types of cultural heroes. In one version, the Turks, who had multiplied and increased in the mountainous land of Ergenekon, sought to leave and reclaim their ancestral lands and territories. One of them, a blacksmith, announces that there is iron in the mountains. He suggests that by heating the iron with wood and coal, they will be able to melt it, which will allow them to escape the area. Here, we see the image of the mountain standing at the foundation of creation and origin.

"Ulu Khan went hunting with his retinue. He wished to establish a new homeland. With his companions, he cried out in a loud voice, and they reached the foot of a mountain. They came across a large plain. One of the people from Ulu Khan's retinue, the Kipchak Khan, said, 'Settle here. Let your descendants earn fame in these lands, ride horses, wield swords, and be like mountains in the eyes of your enemies.' After saying this, Ulu Khan continued on his journey. As evening fell, they got lost in the mountain paths and couldn't find their way. Then they saw two eyes shining from a distance. A gray wolf, as if signaling them to follow, guided Ulu Khan and his retinue down a bright path, leading them far ahead. It was only when the sky began to clear that Ulu Khan found the place he sought, thanks to the wolf. From then on, wherever Ulu Khan went, he would always see the gray wolf ahead. From that time, the wolf was considered a savior. You may even see, in rural areas of India, where people hang a wolf's head at the door to protect against the evil eye. They revered its strength, magic, and the power of its teeth, and some people even wear amulets with beads in their necks for protection.

One day, Oghuz Khan went hunting. Suddenly, he saw a girl sitting on the branch of a giant oak tree at the foot of the mountain. She was sitting on the branch of

a pair of oak trees that grew at the base of the mountain, with blue eyes and a pleasant face—clearly a divine gift sent by God. Oghuz Khan took her as his wife, and they had seven sons. The Azerbaijani Turks of India are said to be descended from them. My grandfather used to say that in many regions of Azerbaijan – in Nakhchivan, Ganja, and Karabakh – there were places named "Kurtlar Mahallesi" (Wolf's Quarter) and "Kurtlar Meydanı" (Wolf's Square). As can be seen from the text, the location where the event took place is connected to the mountain.

As in Turkish culture, in Azerbaijani folklore, mountains are given special significance (due to the belief that the souls of ancestors live in the mountains). Historically, our forefathers and saints have chosen the foothills of the mountains as sacred and ritualistic spaces. "In the Uyghur Turks' legends about Creation and Migration, the destruction of the Sacred Mountain, Kutluq, which they called the Mountain of the Sky Spirits, by enemies weakened the Uyghur state, and a series of calamities befell the land. After this disaster, the Uyghurs were forced to migrate from their homeland" (17, p. 217). It is interesting that the destruction of the mountain and the subsequent disaster that befell the Uyghur people symbolized their failure to protect the sacred land left to them by their ancestors. As in the case of Turkish peoples, there is a strong connection between the homeland and the spirits of ancestors. Kubra Yıldız Altun also believes that without the spirit of the earth, the soil has no power. From this perspective, in Turkish culture, the universe is thought of in a similar way to a human being. "Just as it is the spirit that keeps a person together, the creative force that holds the universe together is kut (sacred power) or a spirit-like structure." The author concludes that in Turkish culture, there is a link between the concepts of "Ancestral Homeland" and "Homeland" (7, p. 163). In Turkish lands, as well as in several regions of Azerbaijan, mountains and rivers are given sacred names, such as Khan Araz, Deli Kur (meaning "brave, hero, waterfall"), the Greater Caucasus, Baba Mountain, Agridag, and others. This naming tradition reflects the connection between the mountains and the cult of creation and ancestors. In the ancient belief system, it was thought that each tribe had its own sacred mountain, animal, or tree. These mountains were considered both sacred and as paternal figures. The Azerbaijani people also revered the mountains as sacred because the graves of their ancestors were located at the mountain peaks, and those places were always considered sacred sites where people would go to pray and seek blessings. "The belief in the sanctity of the homeland is also closely related to the belief in land and water," as some scholars argue (7, p. 393). In ancient Turkic traditions, great and renowned men were buried on mountaintops in the belief that this would bring them closer to God. There is a widespread belief in the concept of "ancestral mountain" in the folk culture. The author also suggests that the term "homeland" can be understood within the framework of the cult of the wise and patient woman or the paternal cult (7, p. 394). One of the symbols of ancestor worship is the sacred homeland and the sacred hearth. In fact, the tradition of lighting bonfires in our

regions today is a reflection of respect for the spirits of our forefathers.

Interestingly, one of Oghuz's three sons is named Dag (Mountain). The descendants of these three brothers are known as the Uchoklar. Both the Bozok and Uchok tribes are part of the Azerbaijani Turks' lineage.

Conclusion: Therefore, we have tried to focus on several aspects related to the mountain cult. When it comes to the ancestral aspects of the mountain cult, it becomes clear that the concept of origin and creation is valued in Azerbaijani myths in the following way:

– The cult of mountains is a fundamental and primary factor in the creation of the world and humanity.

– In the creation of the first ancestor, along with tree, water, and soil, the elements of mountain and cave are also present.

–The mountain stands at the beginning of the lineage.

–The mountain is the embodiment of respect.

–In many cultures, the mountain was considered a sacred ancestor.

–The mountain plays a central role in the creation of the world and humanity.

–The mountain is considered a sacred space where the spirit of the ancestors dwells.

–The mountain is part of the initial religious-mythological values.

–Mountains were the place where God first spoke to His prophets.

–Therefore, mountains are always the first witnesses of the communication between God and humans.

–The mountain was considered the center of the world and the universe.

–The spirit of the mountain, the mountain's soul, was considered the protector spirit of the clan and the ancestor.

The declaration of 2024 as the "Year of Solidarity for a Green World" in our country is significant in several aspects. One of the future priorities has been set as being a country with a clean environment and green growth. The mountain, as a symbol of purity, cleanliness, and greenery, has a great impact on the health of the environment and the protection of living beings. Protecting the mountains, which symbolize greenery, solidarity, and life, should become a moral duty for everyone.

References

1. Bayat Fuzuli. Turkish Mythological System (In the Ontological and Epistemological Context of Turkish Mythology I, Istanbul, Otuken Publishing, 2007, p. 162)

2. Bayat Fuzuli. The Oghuz-Epic Tradition: The Oghuz Khan Epic. Baku: Sabah, 1993, 194 pages, p. 154

3. Baydili (Məmmədov) C. Turkish Mythological Dictionary. Baku: Science, 2003, 418 pages, p. 105

4. Bunyadzadeh Konul. Mountains of the Earth's Bosom. 525 Newspaper, 21 April 2018. - p. 11 <https://www.anl.az/down/meqale/525/2018/aprel/587264.htm>.

5. Dilek İbrahim. Altai Epics, Ankara, 2002, p. 306. TDK Publications.

6. Kalafat Yashar. Folk Beliefs of Turkish-speaking Peoples: From the Past to the Present (Humanity), Ankara, 2015, Berikan Publishing, 331 pages, p. 52.

7. Kubra Yıldız Altın. Page 163.

8. Alizadeh Roshan. Nature Cults in Azerbaijani Folklore. Baku: Nurlan, 2008, 176 pages, p. 129, p. 23.

9. South Azerbaijani Folklore, Volume XII. Baku: Science and Education, 2021, 322 pages, pp. 75-78.

10. İslam Sadiq Shummer and Sun Cult in Turkish Folklore. Link.

11. Kitabı-Dede Korkut. Baku:Writer, 1988, 267 pages, p. 61.

12. Qafarlı Ramazan. The Belief in the World Mountain in Azerbaijani Turkish Mythology. 2017. - 17 November. No. 208. – p. 14.

13. Qafarlı Ramazan. Mythology (In 6 Volumes). Vol. I. Mythogenesis: Reconstruction, Structure, Poetics, Baku: Science and Education, 2015, 454 pages, pp. 327-330.

14. Mansimova Zümrüd. Customs and Beliefs in Azerbaijani Ritual Folklore as Expressions of Universal and National-Spiritual Values.

15. Mammadov Nadir, Shamkir District, Konullu Village, 1936-2004.

16. Musabeyova Fizza, 1962, Fuzuli District, Musabəyli Village.

17. Sakaoğlu, Saim and Duymaz, Ali (2006). Pre-Islamic Turkish Epics, Istanbul: Otuken Publishing, p. 217.

18. Seidov Mirali. Thinking About the Origins of the Azerbaijani People. Baku: Writer, 1989, 496 pages, p. 264.

19. S. Rzasoy. The Dede Korkut Epic. Vol. III, The Shaman-Hero's Journey into the World of Chaos. Baku: Science and Education, 2025, 176 pages, p. 58.

20. Samadova Nagiba. The Village of Qanlı, Goycha Region, 1946.

21. Shukurov Agayar. Mythology. Vol. VI. Ancient Turkish Mythology. Baku:Science, 1997, 232 pages, p. 55.

22. Daglar (Ashiq Alasgar)

23. The Image of Mount Ararat in Folklore and the Spiritual-Ideological Essence of Armenian Falsification

MEDICAL SCIENCES

UDC 146.45.73

Andrushchak M. O.

Boida I.YU.

Bukovyna State Medical University

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17339940>

HELMINTH LOA LOA PARASITIC INFECTION IN WEST AND CENTRAL AFRICA

Abstract.

Loiasis (Carabian swelling) is an endemic helminthiasis (from English Loa loa filariasis, Calabar swellings, Fugitive swellings) from the group of filariasis, characterized by a chronic course, caused by roundworms and manifested by lesions of the skin and mucous membranes, most often the conjunctiva. A characteristic feature of loiasis is the migration of adult worms to various tissues of the body [1].

Relevance. *The disease is widespread in countries of West and Central*

Africa with a humid tropical climate without clear seasonality. The incidence among the local population is 70-90% (12 million Africans), among visitors – up to 20 %. At the same time, among residents of the endemic region, the disease is usually asymptomatic. Risk groups include men, representatives of the Negroid race, persons aged 30-39, agricultural workers, and lumberjacks.

Keywords: *carrier, helminth, Loa, ELISA, Intramuscular abscesses.*

Materials and Methods: We conducted a literature review based on articles published in the PubMed and National Library of Medicine databases over the past 10 years. Data from epidemiological studies on methods of combating the prevalence.

Results: Loa loa, the African eye worm, is a filarial pathogen transmitted by blood-sucking flies of the genus Chrysops.[2]. Loiasis primarily affects rural populations residing in the forest and adjacent savannah regions of central and west Africa, where more than 20 million patients are chronically infected in medium and high transmission regions. For a long time, loiasis has been regarded as a relatively benign condition. However, morbidity as measured by disability-adjusted life-years lost might be as high as 400 per 100 000 residents, and the population attributable fraction of death is estimated at 14.5% in highly endemic regions, providing unequivocal evidence for the substantial disease burden that loiasis exerts on affected communities. The clinical penetrance of loiasis is variable and might present with the classic signs of eye worm migration or transient Calabar swellings, but might include common, unspecific symptoms or rare but potentially life-threatening complications. Although adult worm migration seems most closely linked to symptomatic disease, high levels of microfilaraemia are associated with clinically important complications and death.[3]. Loiasis remains difficult to diagnose, treat, and control due to an absence of reliable point-of-care diagnostic assays, safe and efficacious drugs, and cost-effective prevention strategies. This Review summarises the major advances in our understanding of loiasis made over the past decade and highlights the many gaps that await to be addressed urgently. The causative agent of the disease is the helminth *Loa loa* (African eye worm), which belongs to the roundworms. The parasite is viviparous and dioecious. For its development, it needs to change hosts: in the body of the intermediate host, microfilariae larvae live, while sexually mature individuals live

in the body of the final host and are capable of migrating to various tissues. The larval stage of *Loa loa* occurs in the muscular apparatus of the blind worm – the carrier of the infection. [4]. This process takes 7-20 days. Subsequently, microfilariae move to the salivary glands of the insect. It has been established that in endemic areas of Africa, the prevalence of *Loa loa* in the population of black flies reaches more than 5%. Attacks on humans are usually observed during the day in the habitat of the carriers – shaded river banks, shrubs, and forests. The incubation period for this helminthiasis is several years, in rare cases 4 months.

The disease begins abruptly, against a background of complete health, with an increase in body temperature above 38 °C, chills, weakness, pain in the joints and bones, a rash on the body in the form of large blisters, pain in the limbs, and sensitivity disorders. When *loa loa* moves through the tissues, it causes discomfort, burning pain, and itching. At the same time, painless swollen areas form on the body (usually on the arms or legs), which disappear on their own within three days. When the helminth is localized in the eye area, there is swelling of the eyelids, burning, a feeling of parasite movement, profuse lacrimation, and intense redness. [5]. The symptoms disappear immediately after the helminth penetrates the paraorbital tissue. Less commonly, *loa loa* enters the urethra, which manifests itself as sharp pain even at rest. Damage to the meninges is characterized by symptoms such as difficulty communicating with the patient, delirium, hallucinations, severe headache, inability to touch the chin to the chest, etc.

The most common complications are various manifestations of edematous-allergic syndrome (testicular edema, blepharospasm, dilated cardiomyopathy, nephropathy, encephalopathy). Intramuscular abscesses and phlegmons of the extremities are often encountered, caused by the addition of a secondary infection.[6].

Intramuscular abscesses and phlegmons of the extremities are often encountered, caused by the addition of a secondary infection. Intramuscular abscesses and phlegmons of the extremities caused by the addition of a secondary infection are not uncommon. Uveitis and panophthalmitis are also observed when the Uveitis and panophthalmitis are also observed in cases of damage to the organ of vision, pyelonephritis, cystitis, urethritis, orchitis, and prostatitis in cases of involvement of the genitourinary system. Prolonged persistence of the helminth inside the vitreous body and high levels of microfilariaemia lead to hemorrhages in the retina, edema of the optic disc, its atrophy, and blindness [7]. Much less common are complications such as intestinal obstruction, thrombosis of the mesenteric vessels, and hypogonadism. The latter condition is associated with high levels of gonadotropin and low serum testosterone titers in male patients with loiasis, which is a prerequisite for the development of secondary infertility.

Laboratory tests. Microscopic detection of *Loa loa* microfilariae in daytime blood samples (diurnal periodicity). Observation of the **adult worm** crossing the eye. **Serological or molecular tests (PCR)** may assist in confirmation.

In general clinical blood tests – leukocytosis, pronounced eosinophilia up to 50-70%, secondary anemia of varying degrees, slight acceleration of ESR. There is an increase in ALT, AST, creatinine, and urea activity, hypergammaglobulinemia, hypoalbuminemia. The immunogram is characterized by an increase in class E immunoglobulins. In the general analysis of urine, hematuria and proteinuria are possible. Specific methods. Microscopy of blood taken during the day allows the detection of *Loa loa* larvae. Serological diagnosis is performed using ELISA. [8]. Rapid tests have been developed to detect antibodies to *Loa loa* using an immunochromatographic method. The diethylcarbamazine test (Mazotti test) can be positive for any filariasis, so it is not an informative diagnostic method. Chest X-rays are performed to rule out other helminthic invasions; the use of MRI and CT scans of the soft tissues of the visual apparatus helps to visualize the helminth in the retrobulbar tissue. Ultrasound of the eyeballs and orbit allows the parasite to be detected in soft tissues that are inaccessible during examination. Ultrasound examination of the subcutaneous tissue of the abdominal organs is recommended for differential diagnosis. Inpatient treatment is indicated for patients with ocular symptoms and moderate to severe disease progression. Bed rest is observed until body temperature stabilizes for 3-4 days. Dietary recommendations have not been developed, but it is recommended to exclude alcohol, nicotine, highly allergenic foods that are difficult to digest, and to consume foods rich in protein. It is important to maintain a normal drinking regime. The use of local ointments and gels is recommended to help reduce itching and avoid contamination of scratches. It is also necessary to keep nails short and wash hands frequently with soap [9]. Etiotropic therapy usually consists of oral administration of diethylcarbamazine, the therapeutic course of which should be at least 3 weeks. Some researchers suggest the use of albendazole and ivermectin, but a reduction in the frequency

of repeat courses of therapy has been reported among patients receiving diethylcarbamazine. **Diethylcarbamazine (DEC)** is the drug of choice; it kills both adult worms and microfilariae. **Albendazole** may be used as an alternative, especially when DEC is contraindicated. Surgical removal of adult worms (particularly from the eye) can relieve symptoms.

Severe allergization of the patient's body is a direct indication for the administration of desensitizing and detoxification solutions, antihistamines.

In case of severe edema, glucocorticosteroids, diuretics, and albumin preparations are prescribed. The addition of purulent complications requires antibiotic therapy, sometimes surgical intervention. Ocular loiasis is an indication for surgical treatment, the extent of which is determined individually – from removal of the worm to evisceration of the organ of vision.

Prevention. The prognosis for loiasis is favorable, except in cases that proceed with complications. No fatalities have been reported. Protection from **deer fly bites** using repellents, long clothing, and insect nets. Vector control measures in endemic areas. Screening and treatment of infected individuals to reduce transmission. [10]. Specific prevention (vaccination) has not been developed. The main preventive measures are early detection and isolation of patients, the use of mosquito nets in homes and hospitals, drainage of swamps, disinsection, and the use of

repellents and sprays. During prolonged stays in endemic areas, it is recommended to take prophylactic doses.

Conclusions

Loiasis is a parasitic infection caused by the filarial nematode *Loa loa*.

It is transmitted to humans through the bites of infected **deer flies** (*Chrysops silacea* and *Chrysops dimidiata*), which breed near rainforests and rivers in **West and Central Africa**. Loiasis (Carabian swelling) is a chronic parasitic disease caused by the filarial nematode. It is transmitted to humans through the bites of infected female blackflies of the genus *Simulium*, which breed near fast-flowing rivers — hence the name **“river blindness.”**

References

1. Hotez P. J., Fenwick A., Savioli L., Molyneux D. H. Helminth infections: the great neglected tropical diseases // Journal of Clinical Investigation, 2008.
2. Mekonnen Z. et al. Prevalence of intestinal helminth infections and associated risk factors among school children // PLOS ONE, 2020.
3. Keiser J., Utzinger J. Present drugs and future perspectives in the treatment of soil-transmitted helminthiasis // Frontiers in Tropical Diseases, 2023.
4. Montresor A., Crompton D. W. T., Hall A., Bundy D. A. P., Savioli L. Guidelines for the evaluation of soil-transmitted helminthiasis and schistosomiasis at community level // World Health Organization, 1998.
5. Morales-Montor J., Del Río-Araiza V. H., Hernández-Bello R. (Eds.) Parasitic Helminths and Zoonoses – From Basic to Applied Research // IntechOpen, 2022.
6. Rodrigo L. (Ed.) Human Helminthiasis // IntechOpen, 2017. Bruschi F. (Ed.)

7. Helminth Infections and Their Impact on Global Public Health // Springer, 2023.

8. Mehlhorn H., Heukelbach J. (Eds.) Infectious Tropical Diseases and One Health in Latin America // Springer, 2022.

9. Egbuna C., Akram M., Ifemeje J. C. (Eds.) Neglected Tropical Diseases and Phytochemicals in Drug Discovery // Wiley, 2022.

10. Jacobsen, K. H., Andress, B. C., Bhagwat, E. A., Bryant, C. A., Chandrapu, V. R., Desmonts, C. G., ... & Williams, A. K. S. (2022). A call for loiasis to be added to the WHO list of neglected tropical diseases. *The Lancet Infectious Diseases*, 22(10), e299-e302.

Rustamov Elshan Anvar,
Doctor of Philosophy in Medicine, Assistant
Gurskaya Narmina Azad,
Doctor of Philosophy in Medicine Assistant
Department of Orthopedics Dentistry
Huseynova Çeshmə Bahadur,
Doctor of Philosophy in Medicine, Assistant
Ashrafov Davud Sergey
Department of Orthopedic Dentistry Assistant
Azerbaijan Medical University
Azerbaijan Baku
<https://doi.org/10.5281/zenodo.17339948>

REMOTE RESULTS OF TREATMENT OF TEETH UNDER ARTIFICIAL CROWNS

Providing quality medical care is one of the priority tasks of practical dentistry [8]. Orthopedic treatment involves careful therapeutic, periodontological, orthodontic, and surgical preparation of the oral cavity [2]. According to literary sources, unsatisfactory remote results of dental prosthetics (after three years of observation) range from 16.2–24.7% [6]. In the case of repeated orthopedic treatment, the most common complications during non-removable prosthetics included the following: presence of dental deposits on the prosthesis (37.5%), development or recurrence of caries in supporting teeth (16.3%), marginal periodontitis (15.1%), and fractures of supporting teeth (13.9%) [5]. An analysis of the quality of orthopedic treatment using non-removable prostheses over the long term revealed the following issues: violation of the marginal fit of crowns to supporting teeth (41.7%), inflammation of the marginal periodontium around supporting teeth (30.8%), changes in the periapical tissues of supporting teeth (42.8%), errors in restoring supporting teeth (23.8%) [1]. The number of cases requiring the removal of non-removable orthopedic prostheses due to carious destruction of the supporting tooth constitutes 23–50% of all complications [3]. Therapeutic preparation of the teeth before prosthetics includes the treatment of complicated and uncomplicated caries, as well as depulpation of teeth as indicated. The remote results of therapeutic treatment depend on the correct diagnosis and choice of treatment method. A significant role is played by the initial dental situation in the oral cavity and the patient's general somatic status [4]. Unsatisfactory oral cavity preparation before prosthetics caused defects in primary prosthetics in 34.4% of cases, resulting in repeated interventions [7].

The purpose of the study is the clinical evaluation of the results of treatment of teeth intended for prosthetics in the long term.

Materials and Methods

Conservative treatment was carried out for 469 teeth in 114 patients aged 18 to 80 years. On average, each patient had 4 teeth treated [1;13]. During the therapeutic preparation of the oral cavity for prosthetics, treatment was conducted on both teeth that had previously been under artificial crowns (330) and teeth that had not been previously covered by orthopedic constructions (139). Considering group affiliation, 183 molars, 159 premolars, 52 canines, and 75 incisors were

investigated and treated. Endodontic treatment was performed with the use of anesthesia through vital and devital extirpation methods (as indicated). Root canal preparation was carried out using the Step-back technique, Crown Down, and the balanced force technique. Medicinal treatment of the canals was done by combined use of EDTA in the form of a 15-17% gel and 3% sodium hypochlorite solution, and a 0.05% chlorhexidine gluconate solution was applied when indicated. The canals were filled using lateral condensation of cold gutta-percha with sealers containing zinc oxide-eugenol (Canason, Dextradent) and epoxy resins (AH-26, AH Plus). Temporary root canal fillings were used for complicated caries with calcium preparations (Metapex, Metapaste). After radiological control of the root canal filling material level, the tooth crown restoration was performed. The method of restoring the tooth was determined by the orthopedic dentist. In the case of endodontic treatment and less than 80% tooth destruction, the tooth was restored with the use of anchor pins if there was enough preserved hard tissue and sufficient clinical crown height. For crown destruction exceeding 80%, and low clinical crowns, cast post-core build-ups were used to reinforce the supporting tooth.

Therapeutic treatment included endodontics and preparation of the canal for orthopedic construction. For filling carious cavities located in the subgingival area, below the gum line, high-strength "Ketac-Molar Easy Mix" glass ionomer cement and triple-cure hybrid glass ionomer cement "Vitremex" were used. For filling carious cavities above the tooth equator, light-curing microhybrid composites "Filtek Z250" and "Charisma" were used. Treated teeth were covered with restorative, supporting, and retaining crowns but were not used in orthopedic constructions that link multiple functional groups of teeth. Glass ionomer cements were used for fixing artificial crowns. The quality of the treatment was evaluated at 6, 12 months, and 5 years. The difference in the frequency of parameters determining the quality of the treatment was calculated using non-parametric statistical methods – Kendall's rank correlation coefficient (τ). The presence of relationships between given parameters was determined using contingency tables ($\alpha \leq 0.05$). Differences were considered statistically significant at $p \leq 0.05$.

Results and Discussion

Clinical results were evaluated by the following criteria: the nature of the pain reaction, the quality of

the "artificial crown – tooth" boundary, reaction to thermometry, percussion result, and radiological picture.

Pain reaction characteristics

Before treatment, spontaneous paroxysmal pain was detected in 86 cases (13.7%). Pain provoked by thermal stimuli was observed in 22 teeth (4.7%). Dull pain, which increased when pressure was applied to the tooth, was present in 63 teeth (13.4%). Sensitivity to thermal (chemical) stimuli was present in 155 teeth (33%). Slight tenderness when biting on the tooth was observed in 89 teeth (19%). After therapeutic treatment and subsequent prosthetics, no pain was reported in 94.9% of cases during the 6-month check-up. Slight sensitivity when biting was found in 3 teeth (0.6%). After 12 months, no complaints of pain were recorded in 95.3% of cases. At the 5-year check-up, no pain reactions were found in 436 teeth (93.2%). Two patients (2 teeth, 0.4%) reported spontaneous pain. Dull pain, worsening with pressure on the tooth, was noted in 3 patients (0.6%). Cold stimulus-induced pain was detected in 5 teeth (1.1%).

When comparing patient samples based on the presence and nature of pain, Kendall's test revealed statistically significant results: the proportion of teeth with pain reactions was significantly higher before treatment than in later check-ups. The lowest number of teeth with pain reactions was detected 12 months after treatment. No statistically significant differences were found in the presence and nature of the pain reaction at the 6-month, 12-month, and 5-year check-ups ($\chi^2=3.72$; $\chi^2=2.07$; $\chi^2=2.07$; $\chi^2=2.13$; $\tau=0.791$; $p=0$).

Marginal fit of the artificial crown

Before treatment, when probing the margin of the artificial crown, in 43.9% of cases, the probe caught in one or two points. Slightly fewer (38.5%) had teeth with tightly fitting orthopedic constructions at the cervical tooth margin. In 17.6% of cases, the probe freely entered between the crown and the tooth. After therapeutic and orthopedic treatment, the marginal fit was tight in 96.4% of teeth during the 6-month check-up. After 5 years, in one case (0.2%), the probe entered between the crown and tooth, in 80 teeth (17.1%), the probe caught in one point, and in 372 teeth (79.3%), the marginal fit of the crown was tight.

When comparing patient samples based on the marginal fit of the artificial crown, Kendall's test revealed statistically significant results: the proportion of teeth with compromised marginal fit was significantly higher before treatment than in subsequent check-ups. Statistically significant differences in the marginal fit were found between the pre-treatment and 6-month check-ups ($\chi^2=2.40$; $\chi^2=2.65$; $\chi^2=2.61$; $\chi^2=2.34$; $\tau=0.028$; $p=0$).

Thermometry reaction

Before treatment, thermometry revealed no response in 52.2% of cases. In 24.7% of cases, there was a brief, rapidly passing pain from cold stimuli. In 15.4% of cases, there was prolonged pain that persisted after the stimulus was removed. In 4.3% of cases, the pain reaction under the cold stimulus decreased. During the 6-month check-up, 422 treated teeth (90%) showed no reaction to cold. After 12 months, 443 teeth (94.5%) did not respond to thermal stimuli. At the 5-year check-up,

428 teeth (91.3%) showed no response to cold. Six teeth (1.3%) had persistent pain after cold stimulus removal, and one tooth (0.2%) showed reduced pain from the cold stimulus. Statistically significant differences were found when comparing pre-treatment and post-treatment thermometry results ($\chi^2=3.08$; $\chi^2=2.34$; $\chi^2=2.25$; $\chi^2=2.32$; $\tau=0.341$; $p=0$).

Percussion

Before treatment, percussion showed a positive response in 95 teeth (20.3%). After 6 months, 2 teeth (0.4%) responded positively to percussion. After 12 months, 3 teeth (0.6%) had a positive response, and after 5 years, 16 teeth (3.4%) showed positive percussion results. Statistically significant differences were found when comparing percussion responses in the dependent patient sample ($\chi^2=3.32$; $\chi^2=2.31$; $\chi^2=2.14$; $\chi^2=2.23$; $\tau=0.415$; $p=0$).

Radiological changes in periapical bone tissue

Periapical pathology was detected in 188 teeth (40.1%) during the initial examination. After 6 months, radiological changes in the periapical bone tissue were found in 164 teeth (35.0%). After 12 months, changes were seen in 132 teeth (28.1%), and after 5 years, 65 teeth (13.9%) showed changes. Statistically significant differences were observed in the comparison before and after treatment ($\chi^2=2.72$; $\chi^2=2.61$; $\chi^2=2.48$; $\chi^2=2.19$; $\tau=0.148$; $p=0$).

After 6 months, no periapical pathology was found in 61.8% of cases. The bone destruction zone decreased in 18.6% of cases and remained the same in 15.4%. After 12 months, no periapical pathology was found in 68.9% of cases. The periapical destruction decreased in 19% of cases, and it remained the same in 8.1%. After 5 years, no changes in the bone tissue at the root apex were found in 82.5% of cases. Destruction decreased in 8.3% of cases and remained unchanged in 1.5%. In 16 teeth (3.4%), the area of bone destruction increased, and in 4 teeth (0.9%), periapical pathology appeared.

When comparing patient samples based on periapical bone tissue changes, Kendall's test revealed statistically significant results: the proportion of teeth with a destructive process in the root apex area was higher at the start of the study ($\chi^2=2.21$; $\chi^2=2.01$; $\chi^2=1.78$; $\tau=0.148$; $p=0$).

Conclusion

1. After 5 years, the clinical effectiveness of treating caries in teeth covered by artificial crowns was 92.5%, pulpitis – 95.2%, apical periodontitis – 89.0%.

2. When evaluating the radiological effectiveness of treatment after 5 years, the favorable outcome of treating caries was 96.2%, pulpitis – 94

References

1. Aleshina O.A. Clinical and expert assessment of errors and complications in orthopedic dentistry when prosthodontics with fixed prostheses: abstract of the thesis... PhD in Medical Sciences. – Nizhny Novgorod. – 2011. – 201 pages.
2. Bolshakov G.V., Goncharova O.P. // Institute of Dentistry. – 2002. – No. 2(15). – pp. 22–23.
3. Gritsai I.G. // Institute of Dentistry. – 2004. – No. 1. – pp. 78–79.

4. Lutskaia I.K. // Dentistry. – 1995. – No. 4. – pp. 62–64.
5. Maksukov S.Yu. // Fundamental Studies. – 2010. – No. 11. – pp. 84–87.
6. Maksukov S.Yu. Clinical and epidemiological assessment of the causes of repeated orthopedic treatment in patients with defects in dental rows and ways to optimize it: abstract of the thesis... Dr. Med. Sci. – Moscow. – 2011. – 254 pages.
7. Olesova V.N., Kalashnikov V.N., Maksukov S.Yu. // Russian Dental Journal. – 2009. – No. 6. – pp. 47–48.
8. Sharabchiev Yu.T., Dudina T.V. // Medical News. – 2006. – No. 11. – pp. 66–79.

ASCARIASIS IN THE 21st CENTURY A CLINICAL CASE AND DIAGNOSTIC CHALLENGES IN THE CONTEXT OF REDUCED VIGILANCE

Abstract.

Global statistics According to a systematic review and meta-analysis (2010–2021), the global prevalence of *Ascaris* infection among the population is 11.01% (95% CI: 10.27–11.78%). This is extrapolated to ~732 million people infected in 2020–2021. In low- and middle-income regions, the prevalence is significantly higher than in developed countries. The infection rate is higher among children than among adults. In a global context, other intestinal helminth infections also have a significant impact on health — in 2021, soil-transmitted helminths accounted for approximately 293.8 million cases of ascariasis (as part of the total number of soil-transmitted helminth infections) and 647,500 years of life lost due to disability (DALYs). All STH (soil-transmitted helminths) — more than 642.7 million cases globally in 2021. The proportion of deaths caused by STH is about 3,472 cases, most of them due to ascariasis. For example, the standardized prevalence rate (per 100,000 population) from 1990 to 2021 for STH decreased by approximately 69.6%. For ascariasis, there has been a decrease of about 75.8% in this indicator since 1990. *Statistics for Ukraine / regional data* Data for Ukraine is less complete (due to insufficient epidemiological surveillance / irregular reporting), but here is what we were able to find:

In 2025, 2,750 cases of ascariasis were officially registered in the Lviv region — these are only registered cases, and the actual number may be significantly higher. Lviv Regional Center for Public Health, Ministry of Health of Ukraine. In Ukraine, according to the Ministry of Health/regional control centers, ascariasis is one of the most common helminth infections, especially among children and in rural areas. An article on internally displaced persons/residents of the Ternopil region notes that due to the war and disruptions to the epidemiological surveillance system, data on intestinal parasites (including ascariasis) are practically

Keywords: ascariasis, intestinal obstruction, *Ascaris lumbricoides*, child, antihelminthic therapy

Materials and Methods: We conducted a literature review based on articles published in the PubMed and National Library of Medicine databases over the past 10 years. Data from epidemiological studies on methods of combating the prevalence. Розглянуто патолофізіологію, діагностику, лікування й профілактику аскаридозу. Зважаючи на соціально-економічні фактори, важливими є профілактичні заходи — санітарія, освіта, деконтамінація ґрунтів.

Results: The diagnosis of human filarial infections, despite important advances in recent years, remains in need of more practical and more informative improvements. Accurate diagnosis and assessment of these infections is vital for the medical management of individuals who become infected with a filarial parasite. However, it is also currently extremely important for the initiation, monitoring, and evaluation of the major elimination programs that are underway in endemic countries across the globe targeting the two most clinically significant human filarial diseases.

Identification and assessment of these infections have often been inhibited by clinically silent periods before pathognomonic presentations occur in an individual, thus placing emphasis on the need for increased specific and sensitive biomarkers as indicators of infection. In addition, valid and practical evaluation methods for monitoring large filariasis endemic populations are central to the road to success in global efforts to eliminate the transmission of onchocerciasis and eliminate lymphatic filariasis as a public health problem.

Ascariasis is an infection caused by the nematode *Ascaris lumbricoides*, common in regions with poor sanitation. It is estimated that approximately 0.8-1 billion people worldwide are infected. The main mechanism of infection is fecal-oral: a person swallows embryonated eggs, which enter the intestine, where the larvae develop, passing through stages of migration through the lungs and returning to the intestines. In most cases, the infection is easily tolerated and asymptomatic, especially with a low helminth load. However, children with a high parasite load may experience complications: intestinal obstruction, intestinal volvulus, perforation, pancreatitis, jaundice during migration to the bile ducts. Therefore, in the clinical picture of acute or subacute obstruction in a child, especially with episodes of pain, vomiting, and bloating, a parasitic cause should be included in the differential diagnosis, especially in regions with a high prevalence.

Case description

Patient presentation. An 8-year-old boy from a rural area presented with complaints of: abdominal pain (throughout the abdomen, intense), vomiting (bile content, several times a day), bloating, absence of bowel movements and gas for 2–3 days. Family history: the family lives in a region with poor sanitation, drinking water is untreated, and vegetables are consumed without thorough washing.

Objective examination.

On examination: general condition of moderate severity, dehydration, distended abdomen, accelerated or loud peristalsis, tenderness on palpation. Laboratory

data: leukocytosis, possible eosinophilia (depending on the stage of infection). Biochemistry: electrolyte imbalances due to vomiting, dehydration.

Instrumental studies: Abdominal ultrasound: mobile “terminal structures,” stretched intestinal loops, signs of obstruction detected in some areas.

Abdominal X-ray (direct): multiple levels of fluid-air, dilated loops of the small intestine. If necessary, CT scan of the abdominal cavity to localize the obstruction.

Treatment. Since conservative methods (fasting, feeding tube, IV fluids) were ineffective, a decision was made to perform surgery:

Laparotomy. An enterotomy was performed, and several worms (*Ascaris*) that had formed a “parasitic ball” were removed from the obstruction area.

A thorough examination of the entire small intestine for the presence of other helminths was performed.

Intravenous fluid administration, electrolyte correction. Postoperative antihelminthic therapy: albendazole 400 mg once or according to the regimen, or another recommended dose, taking into account local recommendations.

Outcome and follow-up.

The patient was discharged 5–7 days after surgery. The postoperative period proceeded without complications. At the follow-up examination, stool was normal, with no symptoms. One month later, a repeat stool test for helminth eggs was negative.

In cases of heavy infestation, *Ascaris* can form clumps in the small intestine, leading to mechanical obstruction. They can also migrate to the duodenum and bile ducts and cause cholangitis, pancreatitis, or jaundice.

Diagnosis is based on a combination of clinical signs, laboratory data (eosinophilia, abnormal complete blood count results), parasitological examination of feces (detection of eggs), and imaging (ultrasound, X-ray, CT scan). However, in cases of intestinal obstruction, parasites are often not visible in the stool (if the entire intestinal flow is blocked), so it is necessary to rely on imaging and the clinical picture. SpringerLink+1

Conservative treatment (phase control, probe, drip administration) can be effective in cases of incomplete obstruction. But in cases of obstruction, lack of effect, or suspected complications (perforation, necrosis), surgical intervention is indicated. After surgery, antihelminthic drugs (albendazole, mebendazole) are always prescribed to destroy residual parasites and prevent recurrence.

Improvement of sanitation, disposal of fecal matter. Access to clean water, washing of vegetables and fruits. Regular deworming programs in high-risk groups. Educational work among the population on hygiene measures. Cases of similar complications are described in the literature:

Conclusions

Ascariasis is still a relevant infection that can manifest itself not only subclinically, but also with severe complications, including intestinal obstruction.

In cases of acute abdominal pain in children with risk factors (poor hygiene, living in an endemic area), a parasitic etiology should be considered.

Diagnosis should include laboratory tests, parasitological examination of feces, and instrumental methods (ultrasound, X-ray, CT).

Surgical intervention + antihelminthic therapy is an effective strategy for obstructive complications.

Prevention through improved sanitation, access to clean water, and education is extremely important.

References

- Holland C, Sepidarkish M, Deslyper G, Abdollahi A, Valizadeh S, Mollalo A, Mahjour S, Ghodsian S, Ardekani A, Behniafar H, Gasser RB, Rostami A. Global prevalence of *Ascaris* infection in humans (2010–2021): a systematic review and meta-analysis. *Infect Dis Poverty*. 2022;11(1):113.
- Hobbs CV, Rhinewalt J, Arguello I, Malloch L, Martin L, Poston WM, Byers P, Bradbury RS. Autochthonous Ascariasis, Mississippi, USA. *Emerg Infect Dis*. 2024;30(4):821-823. 3
- Carullo N, Divenuto F, Marascio N, Adams NJ, Giaccotti A, Comi N, Faga T, Bolognani D, Coppolino G, Serapide F, Costa C, Torti C, Matera G, Quirino A, Andreucci M. A Rare Complication of Ascariasis: A Case of Acute Interstitial Nephritis. *Diagnostics*. 2023;13(12):2054.
- Supangat S, Tohari AI, Aisy R, et al. Intestinal obstruction due to *Ascaris lumbricoides* in child: a case report. *J Med Case Reports*. 2025;19:171.
- Global burden of soil-transmitted helminth infections, 1990–2021. *Infect Dis Poverty*. 2024;13:77.
- A systematic review and meta-analysis on the global prevalence of helminthic parasites among schoolchildren: a public health concern. *BMC Public Health*. 2025;25:23958.
- Fernando, D. D., Mounsey, K. E., Bernigaud, C., Surve, N., Estrada Chávez, G. E., Hay, R. J., ... & Fischer, K. (2024). Scabies. *Nature Reviews Disease Primers*, 10(1), 74.

*Горбатюк І.Б.,
доцент кафедри педіатрії та дитячих інфекційних хвороб
Білейчук Р.Ю.,
Руда Т.Д.,
лікарі-інфекціоністи, дитячі
Велісейко Т.П.,
Воронюк Н.П.,
Проніна А.А.
Студенти 6 курсу
Буковинський державний медичний університет
м. Чернівці, Україна*

КЛІНІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕБІГУ ХВОРОБИ ЛАЙМА У ДІТЕЙ (Огляд літератури)

*Gorbatyuk I. B.,
associate professor of the Department of Pediatrics and pediatric infectious diseases
Bileychuk R. Yu.,
Redhead, Etc.
infectious diseases doctors, children's doctors
Veliseyko T. P.,
Voronyuk N. P.,
Pronina A. A.
6th year students
Bukovina State Medical University
Chernivtsi, Ukraine*

CLINICAL FEATURES OF LYME DISEASE IN CHILDREN (Literature review)

Анотація.

Бореліоз Лайма або хвороба Лайма є одним із найпоширеніших трансмісивних інфекційних захворювань, особливо серед дітей у регіонах з високою активністю кліщів, специфічним кліматом та літньою сезонністю. У дітей при підозрі на хворобу Лайма, особлива увага має приділятися шкірним симптомам, серед яких найбільш патогномічним є мігруюча еритема, яка у дітей виникає частіше та швидше ніж у дорослих. Також існують суттєві відмінності у перебігу артритів та кардиту у дітей порівняно з дорослими: в педіатричній практиці частіше спостерігаються короткі, але повторювані епізоди артриту, тоді як ураження серця зазвичай має більш сприятливий перебіг.

Abstract.

Lyme borreliosis or Lyme disease is one of the most common transmissible infectious diseases, especially among children, in regions with high tick activity, specific climate and summer seasonality. In children, when Lyme disease is suspected, special attention should be paid to skin symptoms, among which the most pathognomonic is erythema migrans, which in children grows and progresses faster than in adults. There are also significant differences in the course of arthritis and carditis in children at the stage with adults: in pediatric practice, short but recurring episodes of arthritis are more often observed, while heart damage usually has a clearer course.

Ключові слова: бореліоз, хвороба Лайма, діти, мігруюча еритема, Лайм-артрит
Keywords: borreliosis, Lyme disease, children, erythema migrans, Lyme arthritis

Матеріали та методи: проведений огляд літератури на основі сучасних статей, опублікованих у базах даних PubMed. Було проаналізовано актуальну інформацію щодо відмінностей клінічних проявів хвороби Лайма у дітей.

Мета - провести аналіз наукових робіт, літературних джерел та визначити особливості клінічного перебігу хвороби Лайма у дітей.

Актуальність: Хвороба Лайма – це мультисистемне захворювання, що має трансмісивний механізм передачі та спричинене групою споріднених спірохет, *Borrelia burgdorferi sensu lato*. Передається хвороба Лайма через кліщів, що належать до деяких видів роду *Ixodes*. Кліщі заражаються *B.*

burgdorferi, харчуючись кров'ю природних резервуарних господарів, таких як миші, білки, землерийки та інші гризуни [1,2].

В подальшому кліщі можуть передавати інфекцію серед резервуарних або випадкових господарів, включаючи людей [2].

У Європі основним переносником є *Ixodes ricinus*, натомість у Північній Америці - *Ixodes scapularis* частіше є переносником спірохет 3.

Хвороба Лайма є сезонним захворюванням через епідеміологічні особливості. Пік ранньої та ранньої дисемінованої хвороби Лайма спостерігається в літні місяці [4,5].

Щорічно у США діагностують хворобу Лайма у майже 300 000 осіб [6].

Щодо більш глобальної статистики - є дані, що у США за період 1992–2006 років у Центрі контролю та профілактики захворювань було зареєстровано 248 074 випадки хвороби Лайма, при цьому захворюваність по всій країні становила 13,4 на 100 000 жителів [2].

Діти належать до осіб з найвищим ризиком розвитку хвороби Лайма з піковими показниками захворюваності серед дітей віком 5–9 років та дорослих віком 45–59 років [2,7].

Результати та їх обговорення: Клінічні характеристики хвороби Лайма у дітей та дорослих схожі, за винятком менінгополірадикулоневриту та хронічного атрофічного акродерматиту, які багато частіше спостерігаються у дітей. Також відомо, що у дітей захворювання протікає скоріше, а результати лікування кращі.

Мігруюча еритема є найпоширенішим клінічним проявом інфекції, спричиненої *B. burgdorferi*. Її поширеність при сягає до 90% у пацієнтів з хворобою Лайма. Мігруюча еритема має вигляд плоского червоного ураження шкіри, яке розвивається в місці укусу кліща через 7–14 днів (діапазон 3–30 днів). У дорослих пацієнтів мігруюча еритема частіше локалізується на ногах і стопах, в той час як у дітей частіше уражається верхня частина тіла. Ознаки ураження шкіри, зазвичай зникають спонтанно, приблизно через 1 місяць [2].

Часто у пацієнтів можуть бути повторні епізоди мігруючої еритеми та питання про те, чи є це рецидивами попередньої інфекції, чи проявом новою інфекцією є дискусійним. Якщо після лікування відбувається стійка інфекція *B. burgdorferi* то це вказує на те, що принаймні деякі з повторних епізодів мігруючої еритеми є рецидивами попередньої інфекції [8].

Бореліальна лімфоцитоза - це лімфоцитарне ураження шкіри у вигляді синювато-червоне утворення діаметром до кількох сантиметрів. Інфільтрація є поліклональною з переважанням В-лімфоцитів та часто містить зародкові центри. Найчастіше бореліальна лімфоцитоза локалізується на мочці вуха у дітей та в області ареоли молочних залоз у дорослих. Це є доволі рідкісним проявом, що виникає пізніше та триває довше, ніж мігруюча еритема, але також спонтанно зникає.

У дітей *нейробореліоз* не є частим проявом, натомість протікає у вигляді параліча обличчя, менінгіту, міоклонус, атаксію, запаморочення, краніального поліневриту та гострого поперечного мієліту з геміпарезом [2].

Одним з найпоширеніших та патогномонічних проявів хвороби нейробореліозу є триада Баннврта, що складається з лімфоцитарного менінгіту, периферичного паралічу обличчя та радикуліту [9].

Нейробореліоз вважається раннім проявом дисемінованої хвороби Лайма, оскільки він зазвичай виникає лише через кілька тижнів після укусу кліща.

Менінгіт Лайма діагностується приблизно у 2% дітей з хворобою Лайма, з поширеністю у 13% серед усіх форм асептичного менінгіту, діагностованого в ендемічному за бореліозом регіоні в піковий період хвороби Лайма. Менінгіт Лайма є асептичним менінгітом та характеризується ознаками та симптомами схожими на ті, що спостерігаються у випадку вірусного менінгіту.

Дані щодо дорослих свідчать про те, що у 4–10% пацієнтів з хворобою Лайма розвивається *кардит*, причому основною клінічною знахідкою є тимчасові порушення атріовентрикулярної провідності, ймовірно, через пряме ураження серцевої тканини спірохетами та подальше виникнення запальної реакції.

Кардит спричинений бореліозом є рідким ускладненням у дітей. Точних показників поширеності немає: наявні дані свідчать, що показники поширеності варіюються від <1% до 16%, причому найвищі показники спостерігалися, коли ураження серця систематично оцінювалося за допомогою принаймні однієї електрокардіограми або коли вивчалися вибрані вибірки пацієнтів. Також у дітей кардит має більш легкий та сприятливий перебіг ніж у дорослих.

Лайм-артрит - це пізній прояв хвороби Лайма, що характеризується періодичними, рецидивуючими нападами болю в суглобах, які можуть тривати до місяців. У дітей частіше розвивається артрит внаслідок інфекції *B. burgdorferi*, ніж у дорослих, а також часто буває, що у дітей артрит є єдиним симптомом захворювання. Клінічна картина Лайм-артриту часто нагадує септичний артрит та ювенільний ревматоїдний артрит з лабораторними ознаками запалення та високою кількістю лейкоцитів у синовіальній рідині [2].

Лайм-артрит був визнаним найчастішим проявом хвороби Лайма у дітей у дослідженні автора Sundheim КМ та співавторів, однак діти при розвитку Лайм-артриту зверталися до лікаря протягом року, що вказує на те, що артрит може виникати протягом тривалого часу та варто пам'ятати таку особливість [4].

Висновок: Отже, клінічний перебіг хвороби Лайма у дітей має ряд особливостей: виражені шкірні прояви у вигляді мігруючої еритеми, часта поява Лайм-артритів, що рецидивують та рідше ураження нервової системи та перебіг ураження у вигляді асептичного менінгіту.

Список літератури:

1. Suárez Castañón C, García González V, Díaz Díaz E, López Vilar P, Pérez Méndez C. Enfermedad de Lyme en pediatría: distintas caras, una misma enfermedad. Serie de casos [Lyme disease in Pediatrics: different faces, the same disease. Cases series]. Arch Argent Pediatr. 2015 Jun;113(3):e164-7. Spanish. doi: 10.5546/aap.2015.e164. PMID: 25996338.

2. Esposito S, Bosis S, Sabatini C, Tagliaferri L, Principi N. Borrelia burgdorferi infection and Lyme disease in children. Int J Infect Dis. 2013 Mar;17(3):e153-8. doi: 10.1016/j.ijid.2012.09.014. Epub 2012 Nov 6. PMID: 23141587.

3. Bruinsma RA, Skogman BH, van Hensbroek MB, Vermeeren YM, Hovius JW, Zomer TP. Long-term clinical outcomes after Lyme neuroborreliosis in children. *BMC Pediatr.* 2025 Jul 2;25(1):511. doi: 10.1186/s12887-025-05782-7. PMID: 40604646; PMCID: PMC12219135.
4. Sundheim KM, Levas MN, Balamuth F, Thompson AD, Neville DN, Garro AC, Kharbanda AB, Monuteaux MC, Nigrovic LE. Seasonality of Acute Lyme Disease in Children. *Trop Med Infect Dis.* 2021 Nov 9;6(4):196. doi: 10.3390/tropicalmed6040196. PMID: 34842846; PMCID: PMC8628899.
5. Myszkowska-Torz A, Tomaszewski M, Wierzbicka A, Rączka G, Figlerowicz M, Mazur-Melewska K. Dependence of Lyme disease incidence in children on environmental factors in Wielkopolska Province (West-Central Poland). *Ann Agric Environ Med.* 2024 Sep 25;31(3):432-438. doi: 10.26444/aaem/184258. Epub 2024 Mar 1. PMID: 39344734.
6. Nigrovic LE, Neville DN, Balamuth F, Levas MN, Bennett JE, Kharbanda AB, Thompson AD, Branda JA, Garro AC; Pedi Lyme Net Working Group. Pediatric Lyme Disease Biobank, United States, 2015-2020. *Emerg Infect Dis.* 2020 Dec;26(12):3099-3101. doi: 10.3201/eid2612.200920. PMID: 33219811; PMCID: PMC7706969.
7. Gaudet EM, Gould ON, Lloyd V. Parenting When Children Have Lyme Disease: Fear, Frustration, Advocacy. *Healthcare (Basel).* 2019 Aug 8;7(3):95. doi: 10.3390/healthcare7030095. PMID: 31398870; PMCID: PMC6787738.
8. Oliveira CR, Shapiro ED. Update on persistent symptoms associated with Lyme disease. *Curr Opin Pediatr.* 2015 Feb;27(1):100-4. doi: 10.1097/MOP.000000000000167. PMID: 25490690; PMCID: PMC4417349.
9. Hudasch D, Konen FF, Möhn N, Grote-Levi L, Wurster U, Welte G, Conzen J, Mahmoudi N, Skripuletz T, Schwenkenbecher P. Neuroborreliosis with encephalitis: a broad spectrum of clinical manifestations. *BMC Infect Dis.* 2025 Feb 7;25(1):182. doi: 10.1186/s12879-025-10588-0. PMID: 39920572; PMCID: PMC11806785.

Горбатюк І.Б.,
доцент кафедри педіатрії та дитячих інфекційних хвороб,
кандидат медичних наук
Грежинець М.В.,
Глушак Н.С.,
Поліщук Д.О.,
Стан Л.В.,
Студенти 6 курсу
Буковинський державний медичний університет
м. Чернівці, Україна
Білейчук Р.Ю.,
Руда Т.Д.
Лікарі-інфекціоністи дитячі

КЛІНІЧНИЙ ВИПАДОК: ПОЄДНАННЯ ПНЕВМОНІЇ ТА СИНУСИТУ У ДИТИНИ ПІСЛЯ ПРОТИПУХЛИННОЇ ТЕРАПІЇ

Gorbatyuk I.B.,
Associate Professor of the Department of Pediatrics and Childhood Infectious Diseases,
Candidate of Medical Sciences
Grezhinets M.V.,
Glushak N.S.,
Polishchuk D.O.,
Stan L.V.,
6th year students
Bukovinian State Medical University
m. Chernivtsi, Ukraine
Bileichuk R.Yu.,
Ruda T.D.
Medicines and infectious diseases in children

CLINICAL EPISODE: DEVELOPMENT OF PNEUMONIA AND SINUSITIS IN A CHILD AFTER ANTITUMOR THERAPY

Анотація.

Поєднані інфекції дихальних шляхів, зокрема пневмонія та гострий бактеріальний синусит, є частою проблемою у дітей з імуносупресією після протипухлинної терапії. Такі пацієнти мають підвищений ризик розвитку тяжких бактеріальних ускладнень через пригнічення імунної системи після хірургічного, променевого та хіміотерапевтичного лікування. Метою даної роботи є опис клінічного випадку поєднаної пневмонії та синуситу у 6-річної дитини після лікування анапластичної епендимомою, аналіз перебігу хвороби, результатів обстеження та ефективності проведеної терапії.

Матеріалом дослідження стала історія хвороби, дані клінічного огляду, лабораторні аналізи (ЗАК, біохімія, коагулограма), інструментальні методи (рентгенографія органів грудної клітки, ЛОР-огляд, УЗД) та огляд сучасних міжнародних рекомендацій (IDSA, ESPID, WHO). Результатом проведеного лікування було швидке покращення стану: нормалізація температури, зменшення кашлю і закладеності носа, покращення апетиту та активності дитини, стабілізація лабораторних показників. Випадок підтверджує важливість ранньої діагностики, мультидисциплінарного підходу та індивідуалізації терапії у дітей з імуносупресією для запобігання ускладненням і покращення прогнозу.

Abstract.

Recognized respiratory infections, including pneumonia and acute bacterial sinusitis, are a common problem in children with immunosuppression after anti-tumor therapy. Such patients may be at risk of developing severe bacterial infections due to suppression of the immune system after surgical, metabolic and chemotherapeutic treatment. The purpose of this work is to describe the clinical progression of pneumonia and sinusitis in a 6-year-old child after treatment with anaplastic ependymomas, analysis of the progression of illness, results of fasting and effectiveness of the therapy.

The material for the investigation was the history of the illness, clinical examination data, laboratory tests (CVD, biochemistry, coagulogram), instrumental methods (radiography of the chest organs, ENT examination, Ultrasound) and review of current international recommendations (IDSA, ESPID, WHO). The result of the treatment was an improvement in the patient's health: normalization of temperature, improvement in cough and nasal congestion, improvement in the child's appetite and activity, stabilization of laboratory indicators. This finding confirms the viability of early diagnosis, multidisciplinary approach and individualized therapy in children with immune suppression to overcome complications and improve prognosis.

Ключові слова: пневмонія; гострий синусит; дитина; імуносупресія; онкологічні пацієнти; протипухлинна терапія; антибіотикотерапія; клінічний випадок.

Keywords: pneumonia; gostrium sinusitis; ditina; immunosuppression; cancer patients; antihypertensive therapy; antibiotic therapy; clinical decline.

Актуальність

Поєднання пневмонії та гострого синуситу у дітей після лікування пухлини – це серйозна проблема, бо організм дитини після операції, променевої та хіміотерапії ослаблений і не може добре боротися з інфекціями. У таких пацієнтів хвороба часто має стерті симптоми, довше лікується і може давати ускладнення.[1] За даними ВООЗ, частота інфекційних ускладнень у дітей з онкологічними захворюваннями сягає до 70% під час інтенсивної терапії [1,7]. Пневмонія залишається однією з головних причин госпіталізації та навіть смерті в цій групі [2].

Крім того, якщо є ще хронічні захворювання, як-от вірусний гепатит В, це ускладнює вибір ліків. Сьогодні ми стикаємось ще й з ростом антибіотикорезистентності, що ускладнює підбір ефективного лікування. [3,4] У таких пацієнтів зростає імовірність атипичних/резистентних збудників, стертості симптомів, накладання проявів інфекції верхніх і нижніх дихальних шляхів та необхідності мультидисциплінарного підходу (інфекціоніст–ЛОР–педіатр–онколог).[5,6] Опис детальних клінічних випадків допомагає стандартизувати діагностичну тактику, оптимізувати емпіричну антибіотикотерапію та профілактику рецидивів у групі високого ризику.

Мета дослідження

Метою роботи є детальний опис клінічного випадку поєднаної пневмонії та гострого синуситу у дитини, яка перенесла хірургічне видалення пухлини головного мозку, курс променевої терапії та хіміотерапію. Необхідно проаналізувати перебіг захворювання, особливості клінічних проявів на тлі імунної супресії, результати лабораторних та інструментальних методів обстеження та ефективність проведеної антибактеріальної терапії. Важливо також звернути увагу на особливості ведення таких пацієнтів з ослабленим імунітетом та дослідити питання профілактики повторних інфекцій у дітей цієї групи, щоб зменшити ризик ускладнень і покращити прогноз.

Матеріали і методи

У роботі використано комплексний підхід. Проведено детальне вивчення клінічного випадку поєднаної пневмонії та гострого синуситу у дитини після протипухлинної терапії: аналіз анамнезу, даних огляду, лабораторних (ЗАК, біохімічні показники, С-реактивний білок) та інструментальних методів обстеження (рентгенографія органів грудної клітки, ЛОР-огляд).

Додатково здійснено огляд сучасної наукової літератури та клінічних протоколів щодо лікування пневмонії та синуситу у дітей з імуносупресією. Отримані дані порівнювалися з міжнародними рекомендаціями (напр. ВООЗ).

Хід дослідження

У представленому клінічному випадку поєднання пневмонії та гострого синуситу у дитини виникло на тлі значної імуносупресії після комплексного лікування анапластичної епендимомою (хірургія, променева та хіміотерапія). Імуносупресія після протипухлинної терапії знижує резистентність організму до бактеріальних та вірусних інфекцій, що підтверджується літературними даними: за різними дослідженнями, частота інфекцій у дітей-онкопацієнтів під час лікування сягає 60–70%.

Аналіз конкретного випадку:

Пацієнт: хлопчик, 6 років.

Анамнез життя: народився доношеним від I вагітності, I пологів, маса при народженні 3800 г, зріст 52 см. Розвиток відповідав віку. Алергологічний анамнез не обтяжений.

Анамнез хвороби: з 2020 р. перебуває під наглядом нейроонколога з приводу анапластичної епендимомою GIII задньої черепної ямки з поширенням до рівня С2. 04.09.2020 проведено субокципітальну краніотомію з тотальним видаленням пухлини, після чого пацієнт отримав курс променевої терапії (2020–2021) та два блоки хіміотерапії (темозолomid). Встановлений вентрикуло-перитонеальний шунт, який функціонує. Супутня патологія — хронічний вірусний гепатит В у фазі реплікації.

Скарги при госпіталізації: кашель, нежить, підвищення температури тіла до 37,8 °С, загальна слабкість.

Об'єктивні дані:

Загальний стан середньої тяжкості. Свідомість ясна. Шкіра чиста.

Лімфатичні вузли не збільшені. Дихання везикулярне, вислуховуються поодинокі дрібнопухирцеві хрипи, перкуторно укорочення звуку в нижніх відділах обох легень. Серцеві тони ритмічні, тахікардія. Живіт м'який, печінка +1 см з-під краю реберної дуги. Неврологічний статус без осередкових змін, шунт функціонує.

Результати лабораторних досліджень:

- ЗАК: помірна анемія, лейкоцити на нижній межі норми, ШОЕ помірно підвищена.
- Біохімія: АЛТ 272,4 Од/л, АСТ 99,1 Од/л (помірне підвищення), білірубін, креатинін, сечовина — в нормі.
- Коагулограма: протромбіновий індекс 99 %, МНО 1,05, фібриноген 2,0 г/л.
- ЗАС: без патології.
- Аналіз калу: гельмінти не виявлені.

Інструментальні обстеження:

- Рентгенографія грудної клітки — інфільтративні зміни в нижніх відділах легень.
- ЛОР-огляд — гіперемія і набряк слизової, ознаки гострого синуситу.
- УЗД органів черевної порожнини — мінімальні ознаки асцити, паренхіма печінки без змін.

• ЕхоКГ — структурних змін не виявлено, ФВ 82 %, коментар: тахікардія.

Діагноз при госпіталізації:

- J18.9 – Пневмонія, неуточнена.
- J01.8 – Інші гострі синусити.
- Супутні: C71.0 – анапластична епенді-

мома задньої черепної ямки (стан після видалення пухлини, променевої і хіміотерапії), V18.1 – хронічний вірусний гепатит В.

Лікування:

Пацієнт отримав цефалоспориновий антибіотик II покоління внутрішньовенно (7 днів), глюкокортикостероїд системний коротким курсом, місцеву терапію (антибактеріальний засіб, антисептик, сольовий розчин для промивання носа), гепатопротектор, діуретик у поєднанні з препаратом калію та магнію для профілактики підвищення внутрішньочерепного тиску.

Ведення цього клінічного випадку узгоджується з міжнародними настановами [9] які рекомендують госпіталізацію імуносупресованих дітей з підозрою на пневмонію, проведення ранньої рентгенографії грудної клітки, ЛОР-обстеження та призначення емпіричної антибіотикотерапії широкого спектра. Цефалоспоринові антибіотики II покоління входять до препаратів першої лінії для лікування негоспітальної пневмонії та бактеріального синуситу в дітей. Короткий курс системних глюкокортикостероїдів відповідає протоколам при вираженому набряку слизової та ризику обструкції. Симптоматичне лікування (сольові розчини для промивання носа, деконгестанти, місцеві антибактеріальні/антисептичні засоби) також відповідає міжнародним рекомендаціям.

Призначення гепатопротектора було індивідуально обґрунтованим. Хоч гепатопротектори і не прописані у міжнародних протоколах як стандарт, але в Україні часто застосовуються. В даному випадку це було з огляду на підвищення трансаміназ та хронічний HBV.

А також призначення діуретика у поєднанні з препаратом калію та магнію було зумовлене необхідністю профілактики підвищення внутрішньочерепного тиску у пацієнта з вентрикуло-перитонеальним шунтом. Хоча ці препарати не входять до міжнародних протоколів лікування пневмонії та синуситу, їх використання є доцільним у дітей з нейрохірургічним анамнезом для попередження ускладнень з боку центральної нервової системи.

На тлі проведеної терапії спостерігалася чітка позитивна клінічна динаміка. Уже на 2–3 добу нормалізувалася температура тіла, зникли епізоди субфебрилітету, зменшилися прояви інтоксикації. Кашель став рідшим і менш вологим, кількість мокротиння скоротилася, відновилося носове дихання та покращилася якість сну. Дитина стала більш активною, з'явився апетит. Об'єктивно — на 4–5 добу хрипи в легенях не вислуховувалися, перкуторний звук вирівнявся. Лабораторні показники також демонстрували покращення: спостерігалася поступове зниження ШОЕ, стабілізація лейкоцитарної формули та відсутність подальшого зростання трансаміназ. Така динаміка підтверджує адекватність

вибору антибіотикотерапії та комплексного лікування, а також важливість мультидисциплінарного підходу у веденні дітей з імуносупресією після протипухлинної терапії.

Висновок

У цьому клінічному випадку поєднання пневмонії та гострого синуситу було діагностовано у дитини з імуносупресією після хірургічного, променевого та хіміотерапевтичного лікування анапластичної епендімоми задньої черепної ямки. Ця ситуація підтверджує високий ризик розвитку бактеріальних інфекцій у дітей після протипухлинної терапії та важливість раннього виявлення навіть стертих симптомів.

Своєчасно проведена діагностика, що включала огляд, лабораторні дослідження, рентгенографію органів грудної клітки та ЛОР-обстеження, дозволила встановити точний діагноз і швидко розпочати лікування. Особливе значення мало врахування супутньої патології — хронічного вірусного гепатиту В та наявності вентрикуло-перитонеального шунта, що потребувало ретельного підбору антибактеріальних препаратів і профілактики підвищення внутрішньочерепного тиску.

Комплексна терапія, яка включала цефуроксим, короткий курс дексаметазону, місцеве лікування, гепатопротектор та підтримувальну терапію, забезпечила швидку позитивну клінічну динаміку: нормалізацію температури, зменшення кашлю та закладеності носа, покращення самопочуття і лабораторних показників.

Отриманий результат підтверджує, що індивідуалізований підхід до лікування, адаптований до стану пацієнта та відповідний міжнародним рекомендаціям, є ключовим у веденні дітей з імуносупресією. Такий підхід дозволяє знизити ризик ускладнень, скоротити тривалість госпіталізації та покращити прогноз для подібних пацієнтів.

Джерела літератури

1. Zawitkowska J, Drabko K, Lejman M, Kowalczyk A, Czyżewski K, Dziedzic M, et al. Incidence of bacterial and fungal infections in Polish pediatric patients with acute lymphoblastic leukemia during the pandemic. *Sci Rep.* 2025;15:2294. doi:10.1038/s41598-025-05796-2.

2. Mahtab S, Blau DM, Madewell ZJ, Ogbuanu I, Ojulong J, Lako S, et al. Post-mortem investigation of deaths due to pneumonia in children aged 1–59 months in sub-Saharan Africa and South Asia from 2016 to 2022: an observational study. *Lancet Glob Health.* 2025;13(2):e289–e302. doi:10.1016/S2214-109X(24)00421-2.

3. Nanayakkara AK, Boucher HW, Fowler VG Jr, Jezek A, Outtersson K, Greenberg DE. Antibiotic resistance in the patient with cancer: Escalating challenges and paths forward. *Cancer Cell.* 2023;41(7):931–951. doi:10.1016/j.ccell.2023.05.003.

4. Al Battashi A, Al Harrassi B, Al Maskari N, Al Hashami H, Al Awaidy S. Alarming Antibiotic Resistance in Pediatric Oncology Patients: A Three-Year Prospective Cohort Study from Oman. *Infect Drug Resist.* 2022;15:437–447. doi:10.2147/IDR.S347565.

5. Reckziegel M, Weber-Osel C, Egerer R, Gruhn B, Kubek F, Walther M, et al. Viruses and atypical bacteria in the respiratory tract of immunocompromised and immunocompetent patients with airway infection. *Front Microbiol.* 2024;15:1385110. doi:10.3389/fmicb.2024.1385110.
6. Cantrell MA, Ruble K. Multidisciplinary care in pediatric oncology. *J Multidiscip Healthc.* 2011;4:171–180. doi:10.2147/JMDH.S19003.
7. Sung L, Gamis A, Alonzo TA, Buxton A, Britton K, DeSwarte-Wallace J, Woods WG. Infections and association with different intensity of chemotherapy in children with acute myeloid leukemia. *Cancer.* 2009;115(24):5259–5268. doi:10.1002/cncr.24607.
8. Lehrnbecher T, Fisher BT, Phillips B, Alexander S, Ammann RA, Beauchemin M, et al. Guideline for antibacterial prophylaxis administration in pediatric cancer and hematopoietic stem cell transplantation. *Lancet Oncol.* 2021;22(6):e254–e265. doi:10.1016/S1470-2045(20)30722-0.
9. Bradley JS, Byington CL, Shah SS, Alverson B, Carter ER, Harrison C, Kaplan SL, Mace SE, McCracken GH Jr, Moore MR, St Peter SD, Stockwell JA, Swanson JT; Pediatric Infectious Diseases Society and the Infectious Diseases Society of America. The Management of Community-Acquired Pneumonia in Infants and Children Older Than 3 Months of Age: Clinical Practice Guidelines.

Рева Тетяна Василівна,
доцент, кандидат медичних наук,
доцент закладу вищої освіти кафедри внутрішньої медицини,
клінічної фармакології та професійних хвороб
Матвійчук Ілля Сергійович,
Кузь Олексій Русланович
студенти 5 курсу, спеціальність 222 «Медицина»
Буковинський державний медичний університет
Чернівці, Україна
<https://doi.org/10.5281/zenodo.17340010>

ВПЛИВ ЗЕЛЕНОГО ЧАЮ НА СЕРЦЕВО-СУДИННУ СИСТЕМИ (ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ)

Reva Tetiana Vasylivna,
PhD MD, Associate Professor of the Department of Internal Medicine,
Clinical Pharmacology and Occupational Diseases
Matviichuk Illia Serhiiovych,
Kuz Oleksii Ruslanovych
5th year students, speciality 222 "Medicine"
Bukovinian State Medical University
Chernivtsi, Ukraine

THE EFFECT OF GREEN TEA ON THE CARDIOVASCULAR SYSTEM (LITERATURE REVIEW)

Анотація.

Чай, у тому числі зелений чай, є популярним напоєм, який широко вживається в усьому світі та містить різні флавоноїди, зокрема катехіни, що мають сприятливий терапевтичний вплив на серцево-судинну систему. У статті розглядаються основні механізми дії зеленого чаю, включно з антиоксидантним, протизапальним та протиліпідемічними ефектами, що можуть сприяти зниженню ризику розвитку атеросклерозу, артеріальної гіпертензії та ішемічної хвороби серця. Зроблено акцент на результатах метааналізу та досліджень, в яких описано покращення ліпідного профілю, зниження артеріального тиску та покращення ендотеліальної функції у пацієнтів, які регулярно вживають зелений чай.

Abstract.

Tea, including green tea, is a popular beverage widely consumed worldwide and contains various flavonoids, particularly catechins, which have beneficial therapeutic effects on the cardiovascular system. This article reviews the main mechanisms of action of green tea, including antioxidant, anti-inflammatory, and antilipidemic effects, which may contribute to reducing the risk of atherosclerosis, hypertension, and coronary heart disease. Emphasis is placed on the results of meta-analyses and studies that describe improvements in lipid profiles, blood pressure, and endothelial function in patients who regularly consume green tea.

Ключові слова: зелений чай, флавоноїди, серцево-судинна система, артеріальна гіпертензія, ліпіди.
Keywords: green tea, flavonoids, cardiovascular system, arterial hypertension, lipids.

До найбільш поширених серцево-судинних захворювань відносять ішемічну хворобу серця, серцеву недостатність, інсульт та кардіоміопатію. Серцево-судинні захворювання є основними причинами захворюваності, смертності та інвалідності у світі, із щорічною смертністю приблизно 17 мільйонів людей [1, 2]. Власне від артеріальної гіпертензії та її ускладнень помирає близько 7 мільйонів людей у всьому світі. Підвищений артеріальний тиск спричиняє майже половину всіх випадків ішемічної хвороби серця та 60% випадків інсульту. Першим етапом профілактики серцево-судинних захворювань є модифікація способу життя та зміна харчування [2].

Дослідниками був проведений огляд літератури на основі статей, опублікованих у базах даних PubMed за останні 10 років. Аналізувалась актуальна інформація щодо впливу вживання зеленого чаю на стан серцево-судинної системи.

Чай займає друге місце за кількістю споживаних напоїв у світі [1]. Зелений чай готують з цілого листа. Виробництво зеленого чаю починається з початкового етапу нагрівання, який інактивує окислювальні ферменти. Цей етап ефективно зберігає катехіни, зберігаючи зелений колір листа та його терпкий смак. Наступним важливим кроком є скручування, під час якого листа розрізають та скручують, щоб вивільнити рослинний сік та покрити поверхню листа. Згодом листа сушать, щоб зменшити рівень вологи, в результаті чого отримують готовий сушений чайний продукт [3, 4].

Зелений чай в основному виготовляється з листа *Camellia sinensis* var. *sinensis*. Ще один сорт Ассам (*Camellia sinensis* var. *assamica*) містить високий рівень поліфенолів, що призводить до надмірно терпкого смаку. Також різноманіття технології виробництва зеленого чаю призводить до відмінностей у біохімічному складі та смаці [2, 3].

Саме за рахунок вмісту флавоноїдоподібних поліфенолів у зеленому чаї, таких як катехіни, він має певний терапевтичний ефект при різних захворюваннях. Найпоширенішими екстрактами зеленого чаю, які, як було виявлено, мають корисний вплив на здоров'я, є епігаллокатехін галат, епікатехін галат, епігалокатехін та епікатехін.

Катехіни є найважливішими флавоноїдами, що становлять 80-90% флавоноїдів та приблизно 40% водорозчинних твердих речовин у зеленому чаї. Крім того, зелений чай також містить часникову кислоту, кверцетин, кемпферол, мірицетин, хлорогенову кислоту та кофеїн [2].

Катехін мають кілька фармакологічних властивостей, включаючи антиоксидантну, протизапальну та протидіабетичну дію [5]. Катехіни зеленого чаю проявляють антиоксидантну дію шляхом блокування редокс-чутливих факторів транскрипції та прооксидантних ферментів, поглинання активних форм кисню та активації антиоксидантних ферментів [2].

Відомо, що окислювальний стрес в організмі викликає запальні реакції в клітинах та провокує виникнення серцево-судинних захворювань внаслідок шкідливого впливу активних форм кисню [2, 6].

Також вживання зеленого чаю покращує метаболічні процеси в організмі. Вживання зеленого чаю призводить до активації симпатичної нервової системи та підвищення термогенезу шляхом стимуляції секреції норадреналіну [5].

При вживанні зеленого чаю порівняно з плацебо спостерігалось значне зниження загального холестерину серед пацієнтів з ожирінням та надмірною вагою, а також серед тих, хто мав нормальну вагу [2].

У дослідженні, проведеному в Японії, було показано первинну профілактичну роль зеленого чаю проти серцево-судинних захворювань, таких як інсульт, ішемічна хвороба серця та атеросклероз коронарних судин. Результатом дослідження було, що щоденне споживання 2 чашок зеленого чаю пов'язане зі зниженням смертності від серцево-судинних захворювань майже на третину серед населення Японії [7].

Результати метааналізу авторів Hartley L. та співавторів, показали, що зелений та чорний чай мають позитивний вплив на рівень ліпідів (зниження холестерину та ліпопротеїдів низької щільності) та артеріальний тиск [8].

Виявлені певні відмінності при вживанні зеленого чаю як напою та як добавки. Було виявлено, що частіше порушення режиму та прийому зеленого чаю були присутні під час прийому напою, ніж добавок [9].

Також результати дослідження авторів Liu J. та співавторів показали, що щоденне споживання зеленого чаю менше 5 грамів було обернено пропорційне смертності від раку серед тих, хто не палить. Цікавим є те, що терапевтичний ефект від вживання зеленого чаю більш виражений у жінок, ніж у чоловіків [10].

Натомість слід не забувати про побічні ефекти вживання зеленого чаю, такі як нервозність, тривога, порушення серцевого ритму, головний біль, тремор, артеріальна гіпотензія, неспокій, безсоння, подразнення слизової оболонки шлунково-кишкового тракту, тощо. Більшість цих ефектів проявлялися при вживанні чаю натщесерце [9].

Висновок: Отже, зелений чай є поширеним напоєм в усьому світі, який має різноманіття сортів та технологій виробництва, а також низку біологічно активних речовин, що мають позитивний вплив на різні системи організму, включаючи серцево-судинну систему. Можна зробити висновки, що додавання зеленого чаю в раціон пацієнтам з хворобами серцево-судинної системи, сприяє зниженню ризику серцево-судинних подій.

Список літератури.

1. Gao N, Ni M, Song J, Kong M, Wei D, Dong A. Causal relationship between tea intake and cardiovascular diseases: A Mendelian randomization study. *Front Nutr.* 2022 Sep 26;9:938201. doi: 10.3389/fnut.2022.938201. PMID: 36225867; PMCID: PMC9548982.
2. Tran HH, Mansoor M, Butt SRR, Satnarine T, Ratna P, Sarker A, Ramesh AS, Munoz C, Jamil D, Mohammed L. Impact of Green Tea Consumption on the Prevalence of Cardiovascular Outcomes: A Systematic Review. *Cureus.* 2023 Dec 1;15(12):e49775. doi: 10.7759/cureus.49775. PMID: 38161525; PMCID: PMC10757748.
3. Radeva-Ilieva M, Stoeva S, Hvarchanova N, Georgiev KD. Green Tea: Current Knowledge and Issues. *Foods.* 2025 Feb 22;14(5):745. doi: 10.3390/foods14050745. PMID: 40077449; PMCID: PMC11899301.
4. An HJ, Kim Y, Seo YG. Relationship between Coffee, Tea, and Carbonated Beverages and Cardiovascular Risk Factors. *Nutrients.* 2023 Feb 13;15(4):934. doi: 10.3390/nu15040934. PMID: 36839290; PMCID: PMC9966641.
5. Izadi V, Larijani B, Azadbakht L. Is Coffee and Green Tea Consumption Related to Serum Levels of Adiponectin and Leptin? *Int J Prev Med.* 2018 Dec 5;9:106. doi: 10.4103/ijpvm.IJPVM_37_14. PMID: 30622689; PMCID: PMC6298130.
6. Xu R, Yang K, Ding J, Chen G. Effect of green tea supplementation on blood pressure: A systematic review and meta-analysis of randomized controlled trials. *Medicine (Baltimore).* 2020 Feb;99(6):e19047. doi: 10.1097/MD.00000000000019047. PMID: 32028419; PMCID: PMC7015560.
7. Zamani M, Kelishadi MR, Ashtary-Larky D, Amirani N, Goudarzi K, Torki IA, Bagheri R, Ghanavati M, Asbaghi O. The effects of green tea supplementation on cardiovascular risk factors: A systematic review and meta-analysis. *Front Nutr.* 2023 Jan 10;9:1084455. doi: 10.3389/fnut.2022.1084455. PMID: 36704803; PMCID: PMC9871939.
8. Hartley L, Flowers N, Holmes J, Clarke A, Stranges S, Hooper L, Rees K. Green and black tea for the primary prevention of cardiovascular disease. *Cochrane Database Syst Rev.* 2013 Jun 18;2013(6):CD009934. doi:

10.1002/14651858.CD009934.pub2.
23780706; PMCID: PMC7433290.

PMID:

9. Keller A, Wallace TC. Tea intake and cardiovascular disease: an umbrella review. *Ann Med.* 2021 Dec;53(1):929-944. doi: 10.1080/07853890.2021.1933164. PMID: 34396859; PMCID: PMC8366653.

10. Liu J, Liu S, Zhou H, Hanson T, Yang L, Chen Z, Zhou M. Association of green tea consumption with mortality from all-cause, cardiovascular disease and cancer in a Chinese cohort of 165,000 adult men. *Eur J Epidemiol.* 2016 Sep;31(9):853-65. doi: 10.1007/s10654-016-0173-3. Epub 2016 Jul 2. PMID: 27372743; PMCID: PMC6675604.

PEDAGOGICAL SCIENCES

UDC 378.147:81

Левашов О.С.

Харківський національний
університет внутрішніх справ
<https://doi.org/10.5281/zenodo.17340031>

ТЕХНОЛОГІЇ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В НАВЧАННІ ІНОЗЕМНИХ МОВ

Levashov O.S.

Kharkiv National University
of Internal Affairs

ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGIES IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Анотація.

Стаття присвячена розгляду сучасного стану та перспектив використання штучного інтелекту (далі ШІ) в навчанні іноземних мов. В роботі аналізується сутність його застосування в контексті викладання іноземних мов, розглядаються основні переваги та недоліки. Особлива увага приділяється можливостям індивідуалізації навчання шляхом його персоналізації та адаптації. Вказується на важливість використання чат-ботів – спеціалізованих програм, які поєднують в собі партнерів та менторів і реалізують вказані фактори на практиці. Наводяться новітні приклади використання ШІ в навчальному процесі, обговорюється його вплив на здобувачів та викладачів, підкреслюються його роль в розробці навчальних матеріалів, приділяється увага перспективам його використання та деяким перепонам на його шляху. Аналізується значна зміна ролі викладачів і визначаються шляхи їх адаптації до нових форматів навчання. Автор торкається також гострої проблеми академічної доброчесності і відстоює необхідність консенсусу між двома сторонами процесу навчання. Він наполягає також на кооперації ШІ та традиційних форм і на його невідступній, проте поступовій, інтеграції в навчання іноземних мов.

Abstract.

The article is devoted to the consideration of the current state and prospects of using artificial intelligence (hereinafter referred to as AI) in foreign language teaching. The paper analyses the essence of its application in the context of foreign language teaching and considers its main advantages and disadvantages. Particular attention is paid to the possibilities of individualizing learning through its personalization and adaptation. The importance of using chat-bots – specialized programs that combine partners and tutors and implement these factors in practice – is highlighted. The latest examples of the use of AI in the educational process are given, its impact on students and teachers is discussed, its role in the development of teaching materials is emphasized, and attention is paid to the prospects for its use and some obstacles in its path. Significant changes in the role of teachers are analyzed and ways for them to adapt to new learning formats are identified. The author also touches on the acute problem of academic integrity and advocates the need for consensus between the two sides of the learning process. He also insists on the cooperation of AI and traditional forms and on its relentless but gradual integration into foreign language teaching.

Ключові слова: штучний інтелект, навчання іноземних мов, індивідуалізація навчання, віртуальні асистенти, роль викладача, збалансований підхід, цифрова компетентність, академічна доброчесність, кооперація та інтеграція.

Keywords: artificial intelligence, foreign language teaching, individualization of learning, virtual assistants, role of the teacher, balanced approach, digital competence, academic integrity, cooperation and integration.

ШІ відкриває перед людством все більш широкі можливості та нові перспективи в різноманітних сферах діяльності, в тому числі в освіті, де ці можливості здаються особливо важливими, зважаючи на те, що навчання та особистий розвиток супроводжують людину протягом всього життя. Вже зараз, спостерігаючи експоненціальне зростання можливостей ШІ та ті фундаментальні зміни, які він привносить в численні сфери суспільного життя, можна впевнено прогнозувати і зміну всієї освітньої парадигми в недалекому майбутньому.

Останніми десятиріччями впровадження ШІ в освітній простір різко прискорилось, що подекуди

вже призвело до помітних змін в побудові навчального процесу, взаємодії його учасників, модифікації засобів навчання. Переважно він розглядається як комп'ютерна система, здібна імітувати людську діяльність, брати участь в складних процесах, виконання яких притаманне лише людині. Антропоморфізм ШІ поки що обмежується когнітивними функціями, включаючи аналіз інформації, самонавчання і здатність без заданого алгоритму знаходити рішення, співставне з тим, що знаходить людина. В освітній сфері ШІ має потужний потенціал трансформації навчального процесу на всіх рівнях, але предметом нашого розгляду є та роль, яку він вже

зараз і в перспективі може відігравати в навчанні окремого предмету, наприкладі іноземної мови.

Серед численних сильних сторін ШІ в освіті вказуються індивідуалізація навчання, величезний арсенал ресурсів, миттєвий зворотній зв'язок, інтерактивність, імітація усного спілкування, гейміфікація, автоматичне об'єктивне оцінювання, доступність в часі та просторі, можливість повертатися до пройденого матеріалу, залучення учнів інтровертного типу, зменшення витрат на навчання та інші. Найкориснішою з вказаних переваг є можливість персоніфікації та адаптування навчання. Викладачі-практики прагнуть, як відомо, особистісного підходу до кожного індивіду в навчальній групі, проте великий розмір груп, нестача навчального часу та загальне перевантаження викладачів стають на заваді їх зусиль. Зрозуміло, що ШІ позбавлений цих обмежень і якомога краще пристосований до завдань персоналізованого навчання. Замість знеособленої групи тих, хто навчається, ШІ може індивідуально взаємодіяти з необмеженою кількістю учнів чи студентів, враховуючи їх численні відмінності та особливості – пам'ять, уважність, концентрацію, попередній рівень знань, глибину розуміння та швидкість засвоєння матеріалу тощо. Це дозволяє ретельно аналізувати та вести облік персональної інформації про прогрес у навчанні, підбирати, адаптувати та регулювати складність матеріалів відповідно до індивідуальних потреб та можливостей, вибирати найбільш ефективні прийоми викладання, а також точно оцінювати досягнутий рівень і навіть прогнозувати і попереджувати можливі труднощі та визначати загальну успішність. Індивідуалізація може бути доведена до рівня створення персоналізованих підручників для певних груп здобувачів і навіть окремих студентів. [1]. Оцінювання може проводитися не лише через періодичні формалізовані форми перевірки (екзамени, тести, контрольні роботи), а й шляхом більш дробового контролю, фактично повсякденного моніторингу успішності виконання поточних завдань, в тому числі таких, що носять творчий характер. Вибудування такої інформації проводиться в межах зворотного зв'язку, який є обов'язковим та вкрай важливим елементом будь-якої освітньої системи. Використання ШІ дає можливість організувати такий зв'язок швидко та ефективно, економлячи час та спрощуючи роботу викладача. Робиться це шляхом використання спеціалізованих програм – чат-ботів, «розмовних агентів», які завоювали велику популярність завдяки своєму широкому функціоналу, повсякчасній доступності, можливості індивідуального зворотного зв'язку, мотивації до пізнавальної діяльності, інтуїтивно зрозумілому інтерфейсу. Вони вступають у контакт та мовленнєву взаємодію з учасниками навчального процесу, при цьому обробка отриманої таким чином інформації дозволяє ШІ дати максимально повну та вкрай об'єктивну оцінку кожного з будь-якої кількості студентів. В свою чергу, така оцінка дає важливу інформацію про існуючі прогалини в підготовці, спрямовуючи методичні зусилля викладача в необхідному напрямку

і забезпечуючи можливість переходу до адаптивного навчання з врахуванням всіх індивідуальних особливостей здобувачів освіти, включаючи сформованість навчальних навичок, здібність сприймати, обробляти та засвоювати навчальну інформацію, а також вік, стать, тип особистості, темперамент, емоційний стан та інші психічні та психологічні особливості. Адаптивність передбачає, що програма та сам процес навчання повинні пристосовуватись до конкретних здобувачів освіти, що дасть можливість не лише скласти індивідуальні плани їх навчання, а й формувати індивідуальні освітні траєкторії, які в свою чергу є гнучкими і можуть змінюватись залежно від результатів поточного аналізу. На цей час адаптивне навчання завдяки можливостям ШІ виглядає найбільш прийнятним та перспективним шляхом засвоєння іноземних мов в системі шкільної та вищої освіти.

На основі чат-ботів нейронні мережі створюють віртуальних асистентів в системах освіти, які можуть вести повноцінне спілкування зі здобувачами освіти, значно збільшуючи можливості викладача та ефективність викладання. Швидкий прогрес технології розпізнавання та синтезу мовлення робить таких помічників все більш досконалими, дозволяючи їм імітувати бесіду людини та спілкуватися зі студентами віч-на-віч без участі викладача в спокійній та ненапруженій обстановці. Фактично, ШІ може забезпечити кожного студента віртуальним тьютором, який може поєднувати в собі партнера та ментора. Досвід роботи свідчить про те, що студенти в цілому позитивно сприймають роботу з персональними інтелектуальними помічниками, вважають їх корисними і навіть отримують задоволення від спілкування. Це надає можливість педагогам створювати нові освітні сценарії, в яких ролі учасників змінюються в порівнянні з традиційним навчанням [2].

Завдяки ШІ сучасна методика розширює арсенал своїх можливостей та продукує різноманітні варіанти використання ШІ в навчанні іноземних мов. Одним з прикладів є його застосування з онлайн курсом «Memrise» [https://www.academia.edu/77182067/Using_Memrise_in_Legal_English_Teaching], який передбачає періодичне автоматичне розсилання здобувачам освіти електронною поштою флеш-карт, аудіо та відео файлів, які містять попередньо пройдений матеріал, з метою його повторення, закріплення та ліквідації можливих прогалин. ШІ може абсолютно точно визначити потребу в таких повідомленнях, їх регулярність та оцінити їх ефективність для кожного індивіда.

Окрім дієвої участі в навчальному процесі, ШІ безпосередньо впливає на самого викладача, значно збільшуючи його потенціал, розширюючи кругозір, спонукає до пошуків нових підходів у своїй діяльності та творчої роботи в цілому. Викладач фактично теж отримує в навчальній аудиторії певного асистента, який здібний надати йому швидко та ефективну допомогу за різними напрямками педагогічної діяльності. ШІ може бути залученим до ро-

зробки навчально-методичних матеріалів і підготовки до проведення занять. Його цінною особливістю є те, що за умови коректного запиту він дає можливість майже миттєво перетворювати творчі задумки в реальні методичні матеріали, готові до застосування у навчальному процесі, значно зберігаючи зусилля та час розробника. На ШІ можна покласти розробку плану уроку, підбор тематичного та професійно спрямованого ілюстративного матеріалу, генерування різноманітних тренувальних лексичних, граматичних та фонетичних вправ, створення завдань з перевірки розуміння прочитаних або прослуханих текстів, автоматизацію рутинних завдань тощо. При цьому швидкість створення та обсяг таких матеріалів є недосяжними для викладача, хоча їх зміст та правильність потребують його певного контролю та перевірки. Окремим важливим та інтуїтивно зрозумілим напрямком використання ШІ є відстеження, контроль, перевірка, облік і оцінювання діяльності тих, хто навчається, починаючи з відвідуваності занять і закінчуючи фінальним підрахунком результатів підсумкового контролю за певний період навчання.

Швидке та невпинне втілення ШІ в систему освіти дозволяє переглянути роль викладача та численні інші аспекти діяльності як педагогічного складу, так і навчальних закладів в цілому. Простим прикладом його використання для оцінки ефективності викладання є аналіз заняття та надання пропозицій щодо внесення коректив в роботу викладача, який часом не помічає власних помилок в іноземній мові, надмірного використання рідної мови, не здогадується про занадто швидкий темп мовлення, нерівномірне опитування, недостатнє стимулювання студентів, ігнорування їх індивідуальних потреб та можливостей тощо. Зрозуміло, що ШІ може виконати цю роботу ретельно та швидко і надати свої приватні та абсолютно об'єктивні зауваження та пропозиції у максимально коректній формі, створюючи чудову нагоду для викладача в робочому порядку вдосконалити свої знання та навички педагогічної роботи. Таким чином, ШІ використовується для оцінки двох сторін навчального процесу, а саме: прогресу того, хто навчається і якості роботи викладача.

Але найбільш важливою та перспективною особливістю ШІ для викладача є можливість ввести радикальні зміни в саму методику викладання, пропонуючи нові та більш ефективні шляхи засвоєння навчального матеріалу. В цьому плані у ШІ існує величезний потенціал розвитку, темпи якого вражають уяву. Разом з тим слід зазначити, що застосування цих інноваційних шляхів ще не вийшло на рівень повноцінної педагогічної технології, так як воно носить в основному стихійний та несистематизований характер, а його втілення в практику навчання потребує величезних сумісних зусиль педагогічної спільноти та розробників відповідних програмних продуктів.

Попри очевидні переваги ШІ, слід попереджати здобувачів освіти про можливі негативні сторони його використання: не слід надмірно покладатися на нього або довіряти отриманим результатам,

зважаючи на те, що його інструменти можуть призвести до мовних помилок, стереотипів та упереджень. [3.] Необхідна зустрічна розумова діяльність, критичне сприйняття та оцінювання отриманої інформації. Крім того, далеко не всі завдання чи види роботи можна віддати на відкуп ШІ, який відмінно працюючи на початковому етапі, стикається з певними труднощами на просунутому етапі навчання, де кількість помилок зростає та частіше виникає необхідність втручання викладача. Його програмне забезпечення в основному легко справляється з чітко структурованими і жорстко детермінованими діями при навчанні граматики, лексики, фонетики, частково при читанні та письмі, але це не робить з нього універсальний інструмент навчання. Його неможливо ефективно використати з матеріалом, який не піддається чіткій алгоритмізації, наприклад, для розвитку навичок розмовного мовлення, де потрібен спонтанний зворотній зв'язок з врахуванням контексту, емоційного стану та культурного фону. Мабуть, найбільшим обмеженням використання ШІ в навчанні іноземних мов, як і в навчанні в цілому, є виключення гуманітарної сторони спілкування, яка виходить за межі лише обміну інформацією і створює живий процес взаємодії людей, в якому враховується їхня унікальність, гідність та внутрішній світ. Вона охоплює все, що пов'язане з духовністю, людяністю, культурою, мораллю і тими цінностями, які вкладаються у взаємодію з іншими. Емоційний контакт та живе спілкування між аудиторією та викладачем відіграє величезну роль в процесі навчання і поки що не може бути заміненим ніяким ШІ. Все це приводить до висновку про необхідність відповідального і обережного ставлення до імплементації ШІ в навчальний процес. Як супротив до ШІ, так і надмірне покладання на нього є двома крайнощами, яких слід уникати. [4] Необхідний збалансований підхід, в якому новітні технологічні досягнення поєднуються з традиційними формами навчання.

На теперішньому етапі можна впевнено стверджувати, і до цього висновку приходять майже всі дослідники, що ШІ здібний бути чудовим помічником, проте поки ще не може повністю замінити викладача. Але технологічний світ настільки динамічний, що передбачити подальший розвиток подій навряд чи можливо. Так, хто міг ще вчора прогнозувати, що престижна професія програміста так швидко стане обмежено затребуваною через те, що ШІ чудово справляється з цією роботою. В літературі, присвяченій перспективам використання ШІ в різноманітних сферах діяльності людини, можна зустріти твердження, що однією з цілей досліджень в цій області є визначення граничних кордонів використання ШІ. Вочевидь, зробити це неможливо, тому що нам невідомі його граничні можливості, і у нас є лише підспудне відчуття, що в перспективі потенціал його фактично безмежний. Відповідно, чим більше буде розвиватися ШІ, який поки що розглядається як цінний, проте лише допоміжний інструмент, тим далі будуть відсуватися межі його практичного використання. На теперішній час можна говорити лише про деякі обмеження, пов'язані

з етичними нормами суспільства, проте навіть ці норми не гарантовані від змін в майбутньому.

Логічним висновком є те, що слід не заспокоювати себе думками про свою незамінність, а готуватися до втілення новітніх технологій в практику навчання. З одного боку, в наявності є розвинений програмний інструментарій, загальне технічне оснащення більшості навчальних закладів, а також повсюдна наявність комп'ютерних пристроїв у учасників процесу навчання, що є достатнім для втілення більшості новітніх підходів до навчання. З другого боку, суттєвою перепоною є неготовність значної частини викладацького складу до використання важливих переваг ШІ, а часом і пасивний супротив, попри те, що необхідність адаптації до неминучих позитивних змін є зрозумілими майже всьому педагогічному загалу. На жаль, доволі багато викладачів і досі мають недостатньо сформовані навички використання комп'ютерних технологій і потребують їх попереднього вдосконалення для ознайомлення з використанням ШІ в процесі навчання. Мова йде саме про викладачів, бо сучасні студенти часто випереджають їх в досвіді роботи з комп'ютером. Це завдання не може бути ефективно виконаним лише шляхом самоосвіти і потребує спеціалізованого підвищення кваліфікації. Всім слід усвідомити, що часи традиційного освітнього формату уходять у минуле, класичне аудиторне навчання поволі поступається мобільному, переваги та недоліки якого добре відомі, або поєднанню цих двох форм. Це означає, що викладачі, які бажають залишитись в професії принаймні найближчими роками, мають оволодіти цифровою компетентністю, засвоїти основи використання ШІ в навчанні, розуміти пов'язані з ним технології та всіляко інтегрувати інструменти ШІ в практику навчання. Розвиток обізнаності в педагогічному потенціалі ШІ та оволодіння практичними навичками його використання потребують організації цілеспрямованого навчання в межах концепції безперервного професійного розвитку викладачів. Окрім того, слід ввести зміни до програм підготовки педагогічних кадрів, включивши в них основи технологій викладання із залученням ШІ. [5].

Специфіка ШІ в освіті є такою, що поряд зі збільшенням його потенціалу зростають можливості його неправомірного використання при порушенні правил академічної доброчесності. Добре відомо, що на цей час здобувачі освіти часто використовують потужний потенціал ШІ для недобросовісного виконання самостійної роботи та контрольних завдань, що перешкоджає об'єктивному оцінюванню та спотворює показники успішності навчання в цілому. Деякі види навчальної діяльності, такі як переклад текстів, поступово втрачають всякий сенс через масове використання машинних перекладачів. Піднімається питання про необхідність повної відміни домашніх завдань, які повністю дискредитовані використанням ШІ. Робляться спроби використання системи прокторінга, спрямованої на аналізування поведінки студента під час екзамену чи іншої форми контролю, але вона є неефективною

через свою недосконалість. В результаті значні зусилля викладачів спрямовуються на боротьбу з так званним академічним шахрайством, тобто на обмеження можливостей здобувачів освіти користуватися перевагами ШІ при оцінюванні результатів навчання. Така ситуація означає, що педагогічний склад дивним чином змушений в якомусь сенсі виступати проти інновацій в педагогічний процес, зважаючи на те, що прийоми, які використовуються недобросовісними студентами, часто є саме інноваційними за своїм змістом. Таким чином, виникає парадоксальна ситуація, коли викладачі використовують ШІ для перевірки та оцінювання рівня володіння іноземною мовою, а студенти застосовують його ж для того, щоб приховати власну недолугість та безпорадність та видати генеровану комп'ютером відповідь за свою власну. Така «битва інтелектів» є безглуздою витратою зусиль та часу, тому що жодна сторона не досягає своєї мети: ані об'єктивного оцінювання, ані приховання безграмотності. Зрозуміло, що позитивні результати навчання можна реалізувати лише за умови повного консенсусу сторін щодо його основних цілей та засобів їх досягнення. За відсутності консолідованої позиції з цього питання майже єдиним дієвим засобом боротьби з академічним шахрайством, окрім не дуже вдалого використання цільового програмного забезпечення, є перехід до усних форм контролю без попередньої підготовки, що повертає нас до традиційних форм навчання.

Аналіз сучасного стану розробки ШІ та перспектив його використання в різноманітних сферах свідчить про те, що темпи його розвитку та пов'язані з ним технології випереджають найсміливіші очікування. Вочевидь, це призведе до великих змін в освітній сфері, проте, незважаючи на побоювання цілої низки дослідників, це не призведе, принаймні у найближчому майбутньому, до усунення викладача з процесу навчання. Обґрунтовані інновації, пов'язані з ШІ, не слід розглядати як втручання якихось інвазійних технологій, що призводять до скасування традиційної методики. Радше їх необхідно вважати додатковим елементом, який надає нечувані раніше можливості як викладачу, так і здобувачам освіти. Слід говорити навіть не про конкуренцію нових та традиційних підходів, а про їх поступову кооперацію та відповідні зміни в теорії та практиці навчання. На користь саме такого втілення досягнень ШІ свідчить те, що вони мають відбуватися реформістським шляхом, протягом певного часу, без «революційних» потрясінь, від яких не раз страждала наша освіта. Поступова інтеграція дасть можливість системі навчання підготуватися до нових умов, а викладацькому складу – адаптуватися до нових вимог.

Список літератури

1. Задорожна О.І., Сулим В.Т. Штучний інтелект як один із засобів вивчення іноземної мови. Міжнародний науковий журнал «Грааль науки» | № 34 (грудень, 2023).
<https://www.researchgate.net/publication/377023062>

2. Dizon, G. (2020). Evaluating intelligent personal assistants for 12 listening and speaking development. *Language Learning & Technology*, 24(1), 16–26. <https://doi.org/10125/44705>.

3. Жукевич І., Спірічева О. Трансформація вивчення мов: штучний інтелект як інструмент розвитку мовленнєвих навичок студентів. *International Science Journal of Education & Linguistics*. Vol. 3, No. 3, 2024, pp. 45-55. doi: 10.46299/j.isjel.20240303.06

4. Інна Козубай. Комплексний аналіз впливу штучного інтелекту на викладання та вивчення іноземних мов Актуальні питання гуманітарних наук. Вип. 63, том 1, 2023 https://www.apn-journal.in.ua/archive/63_2023/part_1/32.pdf.

5. Новік К.І. Козлов Є.Д., Голубева Ш.В. Застосування штучного інтелекту в процесі CPD для викладачів англійської мови: стратегії та перспективи Вісник науки та освіти № 3(21), 2024 [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-3\(21\)-287-300](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-3(21)-287-300)

Серік М.,
Зулпыхар Ж.,
Шындалиев Н.

Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева
<https://doi.org/10.5281/zenodo.17340040>

«УМНЫЙ МЕХАНИЗМ С СЕРВОМОТОРОМ НА БАЗЕ RASPBERRY PI PICO»

Serik. M.,
Zulpykhar. Z.,
Shyndaliyev. N.

L.N.Gumilyov Eurasian National University

«SMART MECHANISM WITH SERVOMOTOR BASED ON RASPBERRY PI PICO»

Аннотация.

Работа с образовательными схемами Ардуино позволяет обучающимся усвоить множество важных идей в форме познавательной игры и развить навыки, необходимые для дальнейшей жизни. Занятия по робототехнике формируют специальные технические навыки, развивают аккуратность, усидчивость, организованность, внимательность.

Abstract.

Working with Arduino educational circuits allows students to learn many important ideas in the form of an educational game and develop skills necessary for later life. Robotics classes form special technical skills, develop accuracy, perseverance, organization, and attentiveness.

Ключевые слова: Ардуино, Pi Pico, Микророботы, Робототехника, Smart Servo Motor, Raspberry Pi Pico

Keywords: Arduino, Pi Pico, Microrobots, Robotics, Smart Servo Motor, Raspberry Pi Pico

В одном из своих научно-экспериментальных исследований С. Пейперт, разработавший систему обучения концепции программирования для обучающихся, сказал, что каждый обучающийся понимает, как создается одна вещь, и как только он достигает понимания, у него появляется возможность делать то, что он хочет[1].

Современные цифровые инструменты могут превратить создание интеллектуального мира учащегося в реальность, предоставив ему большую возможность для проведения исследовательских работ. Микророботы представляют собой совокупность методов исследования принципов построения систем и их управления, теоретическая робототехника является одним из самых молодых и перспективных направлений исследований последнего десятилетия[2].

Робототехника-одно из самых молодых и перспективных направлений исследований последнего десятилетия. Одной из главных проблем в стране является нехватка инженеринговых специалистов[3]. Поэтому очень важно активно демонстрировать обучение в инженерном, робототехническом направлении, разрабатывать робототехнику с помощью симуляторов. На первых этапах процесса обучения робототехнике обучающиеся само-

стоятельно формируют навыки ручного конструирования инструментов, а затем изучают робототехнику с помощью симуляторов и проводят исследовательскую работу[4].

Цель проекта:

Цель проекта управляемого механизма Smart Servo Motor на базе Raspberry Pi Pico-создать универсальный и гибкий механизм с дистанционным управлением, который можно использовать в различных областях, таких как домашняя автоматизация, робототехника и моделирование.

Описание проекта:

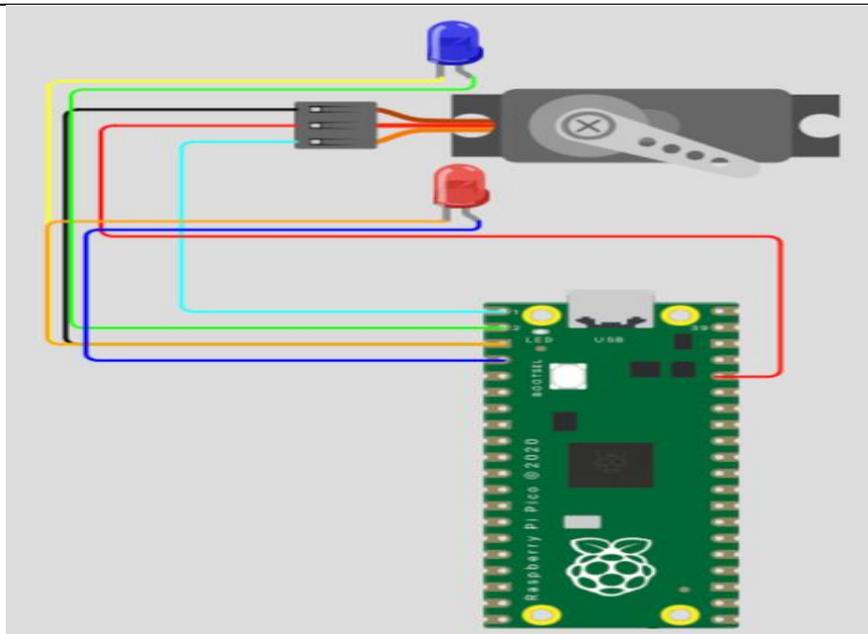
В этом проекте мы создадим интеллектуальный механизм, управляемый Raspberry Pi Pico и серводвигателем. Этот механизм может использоваться в различных приложениях, таких как домашняя автоматизация, робототехника, управление моделями и т. д.

Вам понадобятся следующие предметы

- Pi Pico
- Сервомотор
- * Светодиодные лампы x 2
- * Соединительные провода

Ссылка на проект:

<https://wokwi.com/projects/389806218639173633>

Код программы:

```
#include <Servo.h>
Servo myservo;
int pos = 0;
void setup() {
  myservo.attach(0);
  pinMode(1, OUTPUT);
  pinMode(3, OUTPUT);
}
void loop() {
  for (pos = 0; pos <= 180; pos += 1) {
    myservo.write(pos);
    delay(15);
  }
  digitalWrite(1, HIGH);
  delay(15);
  digitalWrite(2, LOW);
  for (pos = 180; pos >= 0; pos -= 1) {
    myservo.write(pos);
    delay(15);
  }
  digitalWrite(2, HIGH);
  delay(15);
  digitalWrite(1, LOW);
}
```

Преимущества проекта:

Гибкость: механизм можно легко настроить и адаптировать для различных задач.

Доступность: Raspberry Pi Pico и серводвигатели являются относительно недорогими и легкодоступными компонентами.

Опыт обучения: Этот проект дает прекрасную возможность научиться программировать микроконтроллер, выполнять работу серводвигателя и разрабатывать удаленное управление.

Практическое применение: механизм можно использовать в реальных сценариях, что делает его полезным для практических проектов и экспериментов.

Подводя итог, мы достигли цели, поставленной перед нами в нашем проекте.

Были представлены примеры обучения робототехнике с помощью симмуляторов.

- проведен анализ теоретических и практических основ обучения робототехнике с помощью симмуляторов;

- выявлена практическая значимость обучения робототехнике с помощью симмуляторов;

- рассмотрены примеры обучения с использованием микроконтроллеров в обучении робототехнике.

Подтверждение

Данная работа является результатом научного проекта AP23489632 Теоретико-практические основы комплексного совершенствования подготовки педагогов информатики на основе связи STEM-образования и машинного обучения. №-189/ГФ 24-26 от 09.09.2024. Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

Использованная литература:

1. Пейперт С. Переворот в сознании: Дети, компьютеры и плодотворные идеи: Пер. с англ. / Под. ред. А.В. Беляевой, В.В. Леонаса. – М.: Педагогика, 2009. – 224 с.

2. [Электронды ресурс] URL: <http://arduino.ru/>

3. Жармакин Б.К. Цифрлық электроника элементтерін Arduino платформасында құрастыру және бағдарламалау. – Алматы, 2018. – 189 б.

4. <https://wokwi.com/>

PHILOLOGICAL SCIENCES

Huseynli Aysu Mahammadali

Karabakh University, Azerbaijan

International Language Center

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17340047>

PRETEXT IN HOWARD BARKER'S "GERTRUDE – THE CRY": THE TRAGEDY OF "HAMLET"

Abstract.

The present article explores the interplay between Howard Barker's Gertrude – The Cry and Shakespeare's Hamlet. Barker takes one of the most debated women in Shakespeare's plays and positions her firmly at the core of the narrative, transforming Gertrude from a silent, ambiguous queen into a figure characterised by passion and desire. In order to provide a comprehensive analysis of this shift, the present study draws upon theories of intertextuality as proposed by Julia Kristeva, Roland Barthes and Gérard Genette. Attention is paid to the manner in which Barker employs direct allusions to Shakespeare's text as well as more subtle echoes or reminiscences. The result is not merely a reiteration, but rather a reinterpretation that calls into question the manner in which cultural memory has been influenced by the canon. In the hands of Barker, intertextuality functions as a means of resisting patriarchal interpretations and reimagining female subjectivity. The article also places Gertrude – The Cry within the broader context of postmodern and feminist adaptations, suggesting that Barker's play demonstrates the potential for rewriting the classics to simultaneously honour and disrupt tradition.

Keywords: Howard Barker, "Gertrude – The Cry", intertextuality, Shakespeare, "Hamlet", feminist rewriting, cultural memory

Introduction. Howard Barker holds a distinctive position in contemporary British theatre as a dramatist who persistently challenges convention. His self-described "theatre of catastrophe" unsettles audiences with contradiction, moral ambiguity, and aesthetic excess (Barker, 1989, p. 34). Rather than providing resolution, the plays under scrutiny compel spectators confront uncertainty and discomfort. Within this artistic vision, Barker's *Gertrude – The Cry* (2002) exemplifies his strategy of engaging with cultural memory by revisiting one of the most canonical texts in Western drama: Shakespeare's *Hamlet*.

In contrast to the centuries-long tradition that has centered *Hamlet* himself, Barker shifts the axis of the story towards Gertrude, a character who has long been defined in Shakespeare's tragedy by silence and dependence on male figures. Barker reimagines her as a passionate, desiring subject who destabilises both familial and political orders. This transformation aligns with White's observation that Barker's theatre "seduces audiences into complicity with figures of excess and disruption" (White, 2005, p. 17). In *Gertrude – The Cry*, Gertrude is no longer a shadowy figure caught between *Hamlet* and *Claudius* but the play's central voice, whose desire fractures the cultural memory of Shakespeare's text.

In order to analyse this intervention, intertextuality can be utilised as a productive lens. Julia Kristeva's concept of the text as a "mosaic of quotations" (Kristeva, 1980, p. 66) emphasizes that meaning emerges from the interplay of existing discourses. Roland Barthes's insistence on the "death of the author" (Barthes, 1977, p. 148) reinforces this view, shifting focus from the intentions of the playwright to the plurality of voices that converge in the text. Gérard Genette's detailed typology of transtextual relations further clarifies how texts enter into dialogue through allusion, parody,

or transformation (Genette, 1997, p. 1-5). These frameworks enable an alternative interpretation of Barker's play challenging the perception of it as derivative. Instead, it is proposed that the play should be regarded as a deliberate act of rewriting that employs Shakespeare's tragedy as a foundation for critique.

In order to facilitate the subsequent discussion, it is first necessary to distinguish between allusion and reminiscence. Allusion is defined as deliberate and recognizable reference, such as verbal echoes or images that directly recall *Hamlet*. Reminiscence, by contrast, is less overt, operating through structural or thematic resonances that shape audience expectation without quotation. In Barker's play, both modes are evident: explicit references remind us of Shakespeare, while the broader framework of betrayal, desire, and family conflict resonates as a transformed memory of the source text. Roland Barthes referred to this as the kaleidoscope principle, and it is precisely this principle that elucidates the notion of intertextuality (Barthes, 1977).

The placement of *Gertrude – The Cry* within the oeuvre of Barker, as well as within broader theatrical trends, serves to emphasise its significance. Like other postmodern dramatists, Barker reworks the canon to expose hidden assumptions. Linda Hutcheon has argued that postmodern adaptations often oscillate between homage and critique, foregrounding the instability of cultural authority (Hutcheon, 1989, p. 21). In this sense, Barker's play is part of a broader tradition of rewriting, while its intense focus on Gertrude aligns it with feminist reimaginings that reclaim marginalised female voices. As Aston has previously observed, feminist revisions of classics constitute an act of cultural intervention, thereby challenging the manner in which history remembers women. Barker's *Gertrude* can be regarded as an intervention: in the sense that her cry is not merely theatrical but symbolic, thereby rupturing a

tradition that had long muted her presence (Aston, 2016, p. 130).

The purpose of this article is to examine how Barker employs intertextual strategies—through both allusion and reminiscence—to contest conventional readings of Gertrude and reshape the cultural memory of Hamlet.

Intertextuality, Allusion and Reminiscence.

The notion of intertextuality emerged in the late 1960s when Julia Kristeva adapted Bakhtin's ideas on dialogism to literary theory. She described every text as a "mosaic of quotations," insisting that meaning arises not in isolation but through continual engagement with other discourses (Kristeva, 1980, p. 66). This perspective challenges the concept of a text as an autonomous entity and instead highlights its embeddedness in cultural and linguistic networks. Roland Barthes further developed this position by famously declaring the "death of the author," thereby shifting authority from the writer to the interplay of voices that constitute the text (Barthes, 1977, p. 148). For Barthes, texts are to be regarded as complex, interwoven fabrics of signs, citations, and cultural codes. Meanwhile, Gerard Genette, meanwhile, refined the analysis by providing a taxonomy of transtextual relations, distinguishing intertextuality proper from forms such as paratextuality, metatextuality, and hypertextuality (Genette, 1997, p. 1). The framework remains invaluable for identifying the many ways in which texts echo, transform, or resist one another.

In order to analyse Gertrude – The Cry, it is necessary to consider two intertextual strategies in particular: allusion and reminiscence. Allusion is defined as deliberate and recognizable references to earlier works, often through direct language, imagery, or motifs. In Barker's play, such allusions occur in moments that overtly echo Shakespeare's Hamlet, such as invocations of betrayal, incest, or the pervasive theme of death. Reminiscence, by contrast, operates more subtly: it involves thematic or structural echoes that resonate with the earlier text without explicit citation. In Barker's drama, the motif of reminiscence is evident in the dynamics of family conflict, cycles of violence, and the corrupt atmosphere of court politics. These motifs recall Hamlet, but are radically reconfigured through Gertrude's perspective. By distinguishing between these two intertextual modes, the analysis can more precisely capture Barker's strategies of reworking Shakespeare.

This focus situates Barker's project within larger postmodern and feminist currents in contemporary theatre. Postmodern adaptations of canonical texts, as Linda Hutcheon notes, tend to blend homage with critique, destabilizing the authority of "original" works while drawing attention to the constructedness of cultural memory (Hutcheon, 1989, p. 22-24). Barker exemplifies this dual strategy: he engages directly with Shakespeare while simultaneously undermining the canonical hierarchy that privileges Hamlet's voice over Gertrude's. At the same time, Barker's reimagining aligns with feminist interventions into classical drama. Aston observes that feminist playwrights often rework canonical figures in order to reclaim voices previously

marginalized on stage (Aston, 2016, p. 130). In Gertrude – The Cry, Barker amplifies Gertrude's passion and agency, transforming her cry into a disruptive act of cultural remembrance.

The theoretical framework of intertextuality provides the foundation for this study. The application of Kristeva's conceptualisation of textual mosaics, Barthes's theory of multiplicity of voices, and Genette's taxonomy of transtextuality facilitates an analysis of Barker's play as a text engaged in dialogue with Hamlet. Distinguishing allusion from reminiscence enables an analysis of Barker's acknowledgement of Shakespeare's presence and subsequent reshaping of it, situating Gertrude – The Cry as both a postmodern rewriting and a feminist intervention in cultural memory. As Atamoglan, accurately notes, such texts "it works known texts into a textual space between fiction and reality" (Atamoglan, 2020, p. 1).

Gertrude in Shakespeare's Hamlet. In Shakespeare's Hamlet, the character of Queen Gertrude occupies a pivotal role in the development of the plot. However, her characterisation is somewhat underdeveloped, particularly in the depth and complexity that is typically associated with Shakespearean characters. As the mother of Hamlet and the wife of Claudius, she occupies a position at the intersection of family and state, yet her voice is comparatively subdued. During the course of the play, she utters fewer than 150 lines, frequently in response to others' dialogues rather than as an agent of her own initiative. Critics have engaged in prolonged discourse concerning the implications of this reticence. Conventional interpretations have depicted Gertrude as a passive and morally ambiguous figure. In the opening act, her hasty marriage to Claudius only two months after King Hamlet's death unsettles her son, who condemns her as frail and lustful. The assertion that "frailty, thy name is woman" (Shakespeare, 2006, p. 181) is a valid and reliable statement. The prevailing critical response to Gertrude has been characterised by an association of her with weakness and moral failure, thus positioning her as a secondary figure defined by male perspectives. Similarly, in the scene of closet, Hamlet rebukes her for marrying Claudius, confronting her with images of corruption and decay (Shakespeare, 2006, p. 334). In such moments, her identity is less defined and more by her own words and more by the accusations made by Hamlet.

Yet Gertrude's character has provoked divergent scholarly debates. Some critics, such as A.C. Bradley, considered her "shallow and lacking in insight" (Bradley, 1904, p. 132), reinforcing a view of her as morally deficient. Later feminist critics, however, have challenged this tradition. Carolyn Heilbrun's influential essay "Hamlet's Mother" (1957) argued that Gertrude is neither weak nor lascivious but pragmatic, choosing remarriage as a political strategy for stability (Bradley, 1904, p. 203).

Gertrude's relative silence amplifies this ambiguity. Unlike Hamlet, whose introspective soliloquies dominate the play, Gertrude rarely articulates her own motivations. When she does speak with emotional clarity—such as her lament over Ophelia's drowning ("Sweets to the sweet, farewell" (Kristeva, 1980, p.

412)—critics note a glimpse of compassion that contrasts with her son's obsession with revenge. This moment of tenderness suggests that Gertrude's subjectivity cannot be fully contained by Hamlet's accusations.

Consequently, Shakespeare's Gertrude occupies a dualistic position, being both marginal and pivotal. She is depicted as a queen whose decisions initiate the sequence of events leading to the tragedy, yet her voice remains subdued in the context of male-dominated narratives. Her depiction has provoked centuries of debate, oscillating between condemnation and defence. This instability, therefore, renders her a particularly fruitful subject for subsequent reinterpretations. Barker's *Gertrude – The Cry* emerges as a direct response to this tension, expanding the silence of Shakespeare's queen into a cry that demands to be heard.

Barker's play 'Gertrude – The Cry'. In Howard Barker's *Gertrude – The Cry* (2002), one of Shakespeare's most enigmatic figures is reimagined at the centre of a turbulent drama of desire, power, and disruption. In contrast to the depiction of Gertrude in *Hamlet*, where she is a secondary presence often defined by the actions of the men around her, Barker's adaptation transforms her into the driving force of the play's conflicts. The character of Gertrude is portrayed as passionate, unapologetic and transgressive, representing a woman whose desires have the capacity to destabilise both family bonds and the political order of Elsinore.

The focal point of Barker's theatrical work is the repositioning of Gertrude as a subject endowed with desire, as opposed to her depiction as a passive queen. At the play's inception, her relationship with Claudius is portrayed not as an act of vulnerability but as a rebellious affirmation of eroticism: As posited by Shakespeare (Barker, 2002, p. 14), the character Claudius asserts his commitment to the act of love, a sentiment for which he does not seek to apologise. This assertion is in stark contrast to the character of Gertrude in Shakespeare's work, who never overtly expresses her desire. Barker positions her passion as a source of agency, insisting on her right to define herself outside the moral judgments imposed by Hamlet or the court. Critics such as White have observed that Barker's theatre often 'seduces audiences into complicity with figures of excess' (White, 2005, p. 19), and Gertrude is a prime example of this, compelling spectators to empathise with a woman who rejects restraint.

The reconfiguration extends to her relationships with key characters. In the context of Claudius, Gertrude's role transcends that of a mere conspirator in regicide, embodying instead a collaborator in a profound erotic liaison. The relationship's intimacy evolves into a disruptive political force, thereby challenging the stability of the monarchy itself. In *Hamlet*, Barker reinterprets the well-known tension between mother and son, transforming it into a confrontation between two equally powerful characters. In one particular scene, Gertrude is depicted as mocking Hamlet's moral outrage, dismissing his reproaches as a sign of youthful rigidity, with the remark, "Your virtue is a child's toy" (Barker, 2002, p. 27). This inversion has the effect of undermining Shakespeare's closet scene, in which

Hamlet dominates the exchange, and instead serves to amplify Gertrude's voice as an equal combatant.

Barker also introduces new characters—such as Isola, Gertrude's confidante—who expand the play's exploration of desire and betrayal. Isola functions as both ally and rival, offering a mirror against which Gertrude's choices appear even more radical. This addition underscores Barker's tendency to multiply female voices in order to challenge the male-centered structure of Shakespeare's original (Kritzer, 2008, p. 87). The presence of Isola highlights Gertrude's capacity for loyalty and cruelty, deepening her complexity beyond the binary of mother and queen.

The motif of the "cry" is of particular significance in Barker's rewriting. In contrast to Shakespeare, where Gertrude's voice is characterised by fragmentation and reactivity, in Barker, she asserts her cry as a declaration of freedom: As posited by Smith (Barker, 2002, p. 45), this constitutes the author's clarion call, which, it is asserted, will not be silenced. The cry thus becomes a symbol of reclaimed subjectivity, embodying simultaneously sexual, political and existential dimensions. The function of Gertrude's character in the play is antithetical to that of Hamlet's soliloquies. Rather than intellectualising despair, Gertrude's character is characterised by desire and affirmation. As Barker himself suggests in *Arguments for a Theatre*, theatre must provoke audiences by confronting them with unapologetic figures who refuse consolation (Barker, 1989, p. 39). Gertrude's cry fulfils this demand, rupturing the cultural memory of *Hamlet* and creating space for a new narrative. Noting this significant point and explicating the notion of intertextuality, Atamoglan, writes that "performed by means of the interrelation of artistic quotations are artistic characters, being distinctive for definite periods" (Atamoglan, 2015, p.122).

By means of these strategies, Barker reframes Gertrude not as a marginal queen but as the engine of tragedy. Her passion has been shown to have a destabilising effect on dynastic order, her defiance has been demonstrated to unsettle patriarchal judgment, and her cry has been recognised as a reclamation of the stage as a space for female agency. In this manner, *Gertrude – The Cry* cannot be regarded as a mere adaptation; rather, it is a radical reinvention that foregrounds the silenced voice of Shakespeare's queen and transforms it into a disruptive force of postmodern theatre.

Barker's play establishes an immediate intertextual dialogue with Shakespeare's *Hamlet* through direct allusions that anchor the audience in familiar terrain. These allusions frequently manifest as verbal echoes, motifs, or reimagined scenes that evoke the conventional play whilst concurrently undermining its authority.

A notable instance of this is the manner in which Gertrude's passion for Claudius resonates with Hamlet's renowned censure of her marriage. In *Hamlet*, the prince accuses her of lustful frailty, a notion that has long shaped her critical reception, as exemplified by the well-known line, "Frailty, thy name is woman" (Shakespeare, 2006, p. 181). Barker's Gertrude responds across the centuries by embracing desire rather than denying it: The assertion is made that the act of love is

not to be apologised for. This explicit inversion transforms what Hamlet condemned into a declaration of agency, thereby converting an accusation into a manifesto.

In a similar manner, Barker reinterprets the closet scene, which is among the most emotionally charged interactions in Shakespeare's play. In Shakespeare's Hamlet, the character rebukes Gertrude with violent imagery, employing the phrase "in the rank sweat of an enseamed bed" (Shakespeare, 2006, p. 334). In contrast, Barker's Gertrude strategically deflects any moral censure and mockingly criticises Hamlet's rigidity, stating, "Your virtue is a child's toy" (Barker, 2002, p. 27). In this passage, Barker makes an explicit reference to the Shakespearean confrontation, but he also introduces a significant shift in the balance of power, thereby affording Gertrude a more prominent voice.

The phenomenon of death is also a recurrent site of allusion. Shakespeare's Gertrude employs lyrical language to announce Ophelia's drowning: The expression "sweets to the sweet, farewell" (Shakespeare, 2006, p. 412) is used to convey a sense of farewell. Barker alludes to this motif of lament, yet intensifies its theatricality by endowing Gertrude with a language of exaltation rather than quiet mourning. The subject expresses a desire to be granted what is rightfully theirs, as opposed to seeking the world's pity (Barker, 2002, p. 45). The conventional theme of grief is reinterpreted as a personal assertion of authority, a further refusal to be constrained by Hamlet's established narrative.

By means of these explicit allusions, Barker signals a continuity with Shakespeare's text whilst simultaneously effecting a reorientation of meaning. Audiences familiar with Hamlet will undoubtedly discern the resonances, yet the shifts in tone and emphasis underscore the transformation of Gertrude from a marginal to a central figure.

While allusions mark overt points of contact, reminiscence functions more subtly, shaping the play's atmosphere and structure. Barker's drama exhibits discernible parallels with Hamlet, manifesting in familial tensions, cycles of betrayal, and the nearness of sexual and mortal themes. However, these echoes are transformed by Gertrude's repositioning at the narrative core.

The foundational architectural framework of the family drama—comprising the mother, the son, the uncle, and the usurped king—remains unaltered. The character of Hamlet continues to embody outrage, while Claudius remains a figure shrouded in suspicion, and the ghostly memory of the deceased king persists. However, Barker reconfigures these roles in a manner that is intended to resonate with Gertrude's choices. As noted by critics such as Kritzer (Kritzer, 2008, p. 89), Barker frequently employs the technique of "structural reminiscence" in order to situate audiences within familiar territory, subsequently destabilising their expectations. The audience, anticipating Hamlet's renowned tragedy, instead encounters a narrative that centres on Gertrude's actions.

Indeed, even Barker's stage imagery is redolent of Shakespeare. The motif of surveillance, so prominent in Hamlet—with Polonius eavesdropping and Claudius

spying—reappears in Barker through the constant scrutiny of Gertrude's desires. However, in this instance, the focus is inverted: rather than Hamlet being watched, Gertrude becomes the figure whose body and passion are policed. The echo is recognisable, yet its significance remains ambiguous.

Of particular significance is the motif of the "cry", which functions as a reminder of Shakespeare's use of silence. In contrast to the often mute and obscured inner life of Shakespeare's Gertrude, Barker's work is characterised by a transformation of absence into sound. The cry thus becomes a metaphorical inversion of the silence noted by critics such as Bradley (Bradley, 1904, p. 132) in her Shakespearean portrayal. This auditory experience can be interpreted as a reinterpretation of memory, evoking an audible trace of what Shakespeare might have intended but did not explicitly articulate.

Therefore, Barker's reminiscences act as significant interpretive focal points, serving as a reminder of the audience's preconceived notions of the play's content, which are then subverted by the radical realignment of voice and agency depicted within the play.

Barker's intertextual strategies are ultimately subversive in nature. By employing allusion and reminiscence, he disrupts the patriarchal authority embedded in Shakespeare's tragedy and reclaims Gertrude as a figure of female subjectivity.

This subversion operates on multiple levels. At the level of the text, Barker rewrites the conventional lines to subvert the traditional dominance of Hamlet, thereby affording Gertrude the authority to respond in kind across the temporal continuum. At the structural level, the focus is shifted towards her desire, resulting in a re-configuration of Shakespeare's architecture of power. At the symbolic level, the cry can be regarded as an act of resistance, a concept that Aston has termed a feminist intervention into cultural memory (Aston, 2016, p.130).

Barker's Gertrude is not presented as a paragon of morality; indeed, her cruelty towards Isola demonstrates her complexity and excess. However, this is precisely the strategy employed by Barker. As White argues, Barker's theatre of catastrophe compels audiences to grapple with figures who resist simplification (White, 2005, p. 23). Gertrude's disruptive presence compels a reconsideration of the manner in which we remember Shakespeare's play and whose voices are authorised to speak within it.

In this manner, Gertrude – The Cry can be regarded as a paradigm of postmodern rewriting, as Hutcheon describes it: a dual gesture of homage and critique (Hutcheon, 1989, p. 22-24). The play acknowledges the power of Hamlet's cultural memory while simultaneously dismantling it. By means of allusion, reminiscence, and subversion, Barker reclaims Gertrude's voice not only for the stage but also for cultural history, thereby asserting her cry as both personal declaration and cultural rupture.

The analysis of Barker's Gertrude – The Cry demonstrates that the play does not merely function as a retelling of Hamlet, but rather as an intervention into cultural memory. By means of an elaborate interplay of

allusions and reminiscences, Barker reopens Shakespeare's tragedy, thereby exposing what had been silenced or marginalised, particularly in relation to Gertrude's subjectivity. By interpreting Shakespeare's silences as Gertrude's voice, Barker has transformed the conventional absence into presence, thereby reconfiguring the cultural narrative of one of theatre's most controversial figures.

A salient finding is that Barker's intertextual practice engenders a destabilisation of Shakespeare's conventional authority. Shakespeare's Gertrude has frequently been the subject of criticism, being regarded as both weak and morally compromised. However, in this analysis, she is reimagined as unapologetically desiring and disruptive. In contrast to Hamlet's denunciation of his mother's sexuality, encapsulated by the phrase "Frailty, thy name is woman" (Shakespeare, 2006, p. 181), Barker's response is Gertrude's defiance. The assertion is made that the act of love is not to be apologised for. This juxtaposition serves to demonstrate that intertextuality is not merely ornamental in nature, but rather strategic. The play draws upon Shakespeare's text as a foundation, utilising it as a backdrop against which Barker orchestrates a resistance, employing repetition to create a dynamic shift in meaning.

Furthermore, Barker's dramaturgy exemplifies what Linda Hutcheon describes as the postmodern paradox of adaptation, whereby texts simultaneously pay homage to and critique their predecessors (Hutcheon, 1989, p. 22-24). Gertrude – The Cry acknowledges the enduring potency of Hamlet's structural framework and thematic elements, whilst subverting its patriarchal hierarchies. The conventional framework of betrayal, familial discord, and demise persists; however, its orientation has been inverted, with the focus now being directed towards Gertrude. This act of inversion is a rejection of the weight of tradition, and instead reimagines cultural memory as open to revision.

The play aligns with feminist critical strategies that seek to reclaim female voices in canonical works. As Aston argues, feminist revisions of classics intervene in cultural history by amplifying women's perspectives, which were previously muted on stage (Aston, 2016, p. 130). Barker's Gertrude is precisely such a revision: her cry symbolises not only personal passion but also the collective silencing of women across literary tradition. By amplifying Gertrude's voice, Barker highlights the politics of representation and memory.

Simultaneously, Barker complicates the celebration of feminism by refusing to portray Gertrude as purely heroic or sympathetic. The complexity of her cruelty towards Isola, as well as the disruptive nature of her passion, defies simplification. As White observes, Barker's theatre of catastrophe has the effect of seducing audiences into complicity with morally ambiguous figures (White, 2005, p. 23). Gertrude's complexity underscores the notion that reclaiming female subjectivity does not entail idealisation, but rather recognition of agency in all its contradictions.

When considered within the context of more general theatrical trends, Barker's play serves as a prime example of reinterpretations of Shakespearean works that emerged in the late 20th and early 21st centuries.

In a manner analogous to Tom Stoppard's *Rosencrantz and Guildenstern Are Dead* and Heiner Müller's *Hamletmaschine*, Barker's *Gertrude – The Cry* exemplifies the notion that established literary works function as a rich source for reinterpretation. However, Barker's unique contribution lies in his radical focus on Gertrude, a figure both marginal and pivotal. By transforming her silence into a cry, he not only reinterprets Shakespeare's text but also redefines the cultural memory it sustains. As Kristeva asserts in her explanation of intertextuality, every text is a transformation of other texts. In other words, it is not merely a literary phenomenon, but rather a living and ever-changing bearer of culture (Kristeva, 1986).

It is evident that Barker's play exemplifies the efficacy of intertextuality in functioning as a form of cultural critique. Allusions and reminiscences function not merely as aesthetic devices, but as instruments for the destabilisation of patriarchal traditions and the conceptualisation of alternative narratives. In *Gertrude – The Cry*, intertextuality assumes the role of a tool of resistance, serving to unsettle the authority of Shakespeare, reclaim female subjectivity, and emphasise that cultural memory remains susceptible to reinvention.

Conclusion. The present article sets out to explore how Howard Barker's *Gertrude – The Cry* employs intertextual strategies of allusion and reminiscence to challenge conventional readings of Shakespeare's *Hamlet* and reconfigure cultural memory. By centring Gertrude – who is often dismissed as weak, ambiguous, or morally compromised in the Shakespearean tradition – Barker rewrites not only a character but also the frameworks through which audiences remember one of literature's most enduring tragedies.

The analysis has demonstrated that Barker's allusions to Shakespeare serve as deliberate acts of confrontation. In the Shakespearean play, *Hamlet*, the character's condemnation of his mother's sexual desires is exemplified by the phrase, "Frailty, thy name is woman" (Shakespeare, 2006, p. 181). This is juxtaposed with Gertrude's assertion of her own sexual desire, as expressed in the line, "I make love, and I will not apologise" (Barker, 2002, p. 14). Such intertextual echoes demonstrate that Barker's intertextuality is not merely ornamental but strategic, thereby enabling Shakespeare's own language to function as the foundation for subversion. In a similar manner, structural reminiscences – encompassing themes such as family conflict, betrayal, and cycles of death – reemerge within Barker's text, yet are inverted by Gertrude's centrality. In Barker's work, the silence that characterised Shakespeare's writing is transformed into a vocal cry, a sonic expression that defies encapsulation and asserts female subjectivity.

In this manner, *Gertrude – The Cry* can be regarded as a postmodern adaptation, as defined by Linda Hutcheon, in which there is a simultaneous homage paid to and critique of established works (Hutcheon, 1989, p. 22-24). Barker's approach is not one of mere replication or dismissal of Shakespearean sources, but rather a nuanced engagement that acknowledges and builds upon the foundations laid by Shakespeare. In-

stead, the author highlights the lacunae in Hamlet, amplifies Gertrude's voice, and unsettles the patriarchal assumptions embedded in the play's tradition. The result is a rewriting that destabilises the authority of the original text and affirms the possibility of alternative narratives within cultural memory.

The play aligns with feminist revisions of classical texts. As Aston contends, the reworking of conventional female characters constitutes a form of cultural intervention, thereby challenging the historical silencing of their voices (Aston, 2016, p. 130). Barker's contribution to this project is twofold: firstly, she grants Gertrude passion, agency, and even cruelty; secondly, she rejects the stereotype of the passive queen. In this sense, the intervention can be said to exceed the scope of mere reclamation, as it introduces an intricate layer of complexity to Gertrude's character. Rather than presenting her as an idealised heroine, it is as a fully human subject whose contradictions demand recognition.

The broader implication of this study is that intertextuality in Barker's work functions simultaneously as both literary technique and cultural critique. Allusions and reminiscences have the capacity to evoke recollections of Shakespeare in the minds of audiences; however, they also compel a re-evaluation of the cultural memory that has been maintained and the aspects that have been silenced. Gertrude's cry resonates not only within Barker's theatre of catastrophe but also across traditions of interpretation, thereby reopening the question of who speaks in tragedy and on whose behalf.

Future research could extend this analysis by comparing Barker's treatment of Gertrude with other reimaginings of Hamlet, such as Heiner Müller's *Hamletmachine* or Margaret Atwood's *Gertrude Talks Back*. Such comparisons would serve to underscore the multifarious strategies through which contemporary writers engage with Shakespeare, thereby unveiling a spectrum of responses that oscillate between reverence and rebellion. Barker's *Gertrude – The Cry* is distinctive in its radical centring of the queen, yet it belongs to a larger trend of rewriting that demonstrates the enduring vitality of intertextual dialogue.

In conclusion, Barker's play demonstrates how intertextuality can function as a force of cultural resistance. By amplifying Gertrude's voice, he not only reimagines a character but also redefines the memory of Hamlet. Her cry, which resonates throughout Barker's text, can be interpreted as both an act of theatre and a form of cultural critique. It serves as a reminder that established works remain susceptible to transformation,

and that the silences of the past can be ruptured in the present.

References:

1. Aston, E. (2016). *Feminist views on the English stage: Women playwrights, 1990–2000*. Cambridge: Cambridge University Press.
2. Atamoglan, A. Y. (2015). Intermediality of 20th century in Azerbaijani literature as an impact of Western literary sophistication (within parallels of literary activity of Afaq Masud and William Somerset Maugham). *Austrian Journal of Humanities and Social Sciences*, 1(3-4), 121-123.
3. Atamoglan, A. Y. (2020). Fictionality in A Postmodern Novels (Based on the Creativity of Jasper Fforde). *International Journal of Innovative Technologies in Social Science*, 28(7). https://doi.org/10.31435/rsglobal_ijitss/30122020/729
4. Barker, H. (1989). *Arguments for a theatre*. London: John Calder.
5. Barker, H. (2002). *Gertrude – The cry*. London: Oberon Books.
6. Barthes, R. (1977). *Image, music, text. Essays selected and translated by Stephen Heath*. Fontana: Fontana Press.
7. Bradley, A. C. (1904). *Shakespearean tragedy: Lectures on Hamlet, Othello, King Lear, Macbeth*. London: Macmillan.
8. Genette, G. (1997). *Palimpsests: Literature in the second degree* (C. Newman & C. Doubinsky, Trans.). Lincoln: University of Nebraska Press.
9. Heilbrun, C. (1957). "Hamlet's Mother." *Shakespeare Quarterly*, 8(2), 201–206.
10. Hutcheon, L. (1989). *The politics of postmodernism*. London: Routledge.
11. Kristeva, J. (1980). *Desire in language: A semiotic approach to literature and art* (T. Gora, A. Jardine, & L. Roudiez, Trans.). New York: Columbia University Press.
12. Kristeva, J. (1986). *Word, Dialogue and Novel*. <https://ru.scribd.com/document/363325994/Kristeva-Word-Dialogue-Novel>
13. Kritzer, A. H. (2008). *Political theatre in post-Thatcher Britain: New writing, 1995–2005*. New York: Palgrave Macmillan.
14. Shakespeare, W. (2006). *Hamlet* (A. Thompson & N. Taylor, Eds., Arden Shakespeare, 3rd series). London: Bloomsbury Arden.
15. White, R. (2005). *Howard Barker's theatre of seduction*. London: Routledge.

FROM LINGUISTIC TO SOCIAL POWER: RECONSIDERING THE CONCEPT OF DISCOURSE IN LINGUISTICS

Abstract.

This article examines the concept of discourse in modern linguistics, emphasizing its interdisciplinary scope and its connection to social practices. Discourse is considered not only as a set of linguistic forms but as a communicative process shaped by semantic, pragmatic, and cultural dimensions. Drawing on the perspectives of M. Foucault, C. Geertz, J. Habermas, T.M. Nikolaeva, and V.A. Karasik, the study highlights how discourse functions within institutional domains such as politics, science, media, and medicine. The analysis shows that discourse extends beyond language, serving as a dynamic phenomenon that both reflects and constructs cultural, social, and ideological realities.

Keywords: *modern linguistics, discourse, communicative processes, dialogue and monologue, semantic, communication, classification of discourse.*

INTRODUCTION

In modern linguistics, the concept of discourse has emerged as one of the key areas of investigation, with its significance steadily increasing. This growing attention is primarily linked to the necessity of examining speech activity in all its dimensions, including the practical use of language, communicative processes, social and cultural factors, as well as pragmatic and psycholinguistic aspects influenced by technological developments. A comprehensive understanding of the linguistic system requires an in-depth study of its natural manifestations in discourse. For this reason, discourse is regarded as a central concept in linguistic research, with its scope and definitions continuously expanding. The exploration of the communicative and pragmatic features of speech activity remains a highly relevant task in modern linguistics, and discourse theory is being actively analyzed across various scientific domains.

METHODOLOGY

The notion of discourse is also the subject of research in several social sciences, including sociology, anthropology, philosophy, ethnology, linguistics, and literary studies. In sociology, for example, discourse is often examined in the context of power relations, social inequality, and ideological control. The French philosopher Michel Foucault (1926–1984), in works such as *The “Archaeology of knowledge”* (Foucault 2009) and *“Words and things”* (Foucault 2007) highlighted the close connection between discourse, power, and systems of governance, defining it as a knowledge system shaped through social institutions. Similarly, Clifford Geertz (1926–2006), an American anthropologist renowned for his contributions to cultural anthropology and semiotic theory, investigated discourse in his seminal work *“The Interpretation of Cultures”* (1973). In this study, Geertz introduced the method of *“thick description,”* emphasizing the importance of analyzing social phenomena not only in linguistic or sociological terms but also through their cultural and symbolic dimensions. He conceptualized discourse as a symbolic system of culture, manifested and expressed through contextual meanings and symbolic representation. (Clifford 2004)

Jürgen Habermas (1929), a German philosopher and sociologist, is widely recognized for his contributions to critical theory, democratic thought, the theory of communicative action, and discourse ethics. He conceptualizes discourse as a rational form of debate directed toward the pursuit of truth and the attainment of reasonable consensus. Such interaction is grounded in the principles of open and equal participation, where ideas undergo critical scrutiny and must remain free from external pressure or coercion. (Habermas 2001)

This approach demonstrates that discourse, as a multifaceted socio-linguistic phenomenon, acquires specific characteristics depending on the context in which it occurs. Research in this field focuses primarily on the functional use of language and its role in various communicative settings. Initially regarded as a form of logical reasoning, the concept of discourse has gradually become more closely associated with dialogue.

The present study aims to investigate the notion of discourse from a linguistic perspective. Within linguistics, the relevance of discourse studies is considerable, since a comprehensive and precise description of language requires a detailed examination of its natural communicative manifestations.

Etymologically, the term discourse is derived from the Latin *discursus*—originally denoting “movement, circulation, conversation, or communication”—and later adopted into German (*Diskurs*), French (*discours*), and English (*discourse*). According to L.P. Krysin’s *Explanatory Dictionary of Borrowed Words*, discourse is interpreted as communication that arises together with the conditions of its realization. It may take the form of both dialogue and monologue, being inherently linked not only to linguistic units but also to their contextual use. (Saussure 1997)

The Cambridge Dictionary further defines discourse in two principal ways, the first emphasizing its linguistic dimension as a means of communication, referring to the exchange of ideas through spoken or written language. (Cambridge dictionary)

Discourse, in its broadest sense, is not limited to everyday conversation but encompasses structured communication and critical reflection on specific subjects. As noted in various linguistic and philosophical

sources, the term carries multiple meanings. On the one hand, it denotes the process of expressing and exchanging ideas through spoken or written language in both private and public contexts, including social and political debates. On the other hand, it refers to a detailed and coherent text organized around a central theme. Contemporary approaches expand this understanding, framing discourse as a complex communicative process shaped by social, cultural, and contextual factors, rather than as a purely linguistic phenomenon. As L.L. Nilyubin emphasizes, discourse integrates sentences or text fragments into a unified whole, thereby creating a broader interpretive framework for representing events, individuals, and objects. (Nilyubin 2003)

Results From our perspective, the notion of discourse is not confined to linguistic units alone, but rather encompasses the ways in which these units function within communication, the meanings they produce, and the semantic as well as pragmatic relations they establish. At the same time, discourse also incorporates communicative forms that are interwoven with social institutions, power relations, ideology, and systems of knowledge.

Discourse is understood not only as the systematic organization of linguistic units but also as a phenomenon closely related to the contextual dimensions of communication. The definitions provided by T. M. Nikolaeva reflect the multidimensional nature of discourse and contribute to the analysis of its linguistic, communicative, and semantic features. (Nikolayeva 1978)

Discourse as a logically connected text. In this interpretation, discourse is conceived as an integral communicative unit, where the cohesion of words and sentences creates a logical semantic system. What matters here is not the mere collection of linguistic elements but their structural and semantic interconnection, which ensures textual coherence and the formation of a common communicative purpose.

Discourse as an oral form of text. This approach emphasizes discourse not only as a written phenomenon but also as a dynamic manifestation of spoken interaction. Oral discourse incorporates contextual markers such as intonation, gestures, and facial expressions, while also reflecting participants' sociolinguistic roles, communicative intentions, and interactional strategies.

Discourse as dialogic speech. In this sense, discourse is regarded as an interactive process between two or more participants, shaped by the continuous exchange of utterances. Its dialogic nature highlights the dynamic character of meaning-making, as each turn of speech influences the development of the communicative context.

Discourse as a sequence of semantically connected sentences. From a text-linguistic perspective, discourse is viewed as more than a linear arrangement of sentences. It is characterized by semantic coherence, pragmatic relevance, and internal consistency directed toward a shared communicative goal, rather than by syntactic structure alone.

Discourse as a communicative product. This broader interpretation positions discourse as both spoken and written output that emerges in the process of

communication. In this sense, discourse is examined through its contextual interrelations and communicative strategies, allowing for a more comprehensive understanding of its multifaceted nature.

In contemporary linguistics, discourse is conceptualized as a complex cognitive-linguistic formation that emerges from the interaction between text and situational context. Unlike text, which is viewed as a static product, discourse represents a dynamic process of meaning construction, mediated by extra linguistic, pragmatic, sociocultural, sociolinguistic, and psycholinguistic determinants. Functioning as a communicative event, discourse not only reflects social reality but also embodies the contextual framework within which communication occurs. As Stepanov observes, discourse may be interpreted as a "language within language," emphasizing its integrative and multifunctional nature. (Stepanov 1995)

The classification of discourse is generally based on parameters such as the mode of information transmission, genre conventions, semantic organization, communicative domain, pragmatic intent, social relevance, and psychological conditioning. On this basis, scholars distinguish a variety of discourse types, including political, business, media, advertising, scientific, pedagogical, religious, sports, and medical. Each type is characterized by its own communicative objectives and institutional functions: political discourse legitimizes power and formulates ideological positions; business discourse regulates economic interaction; scientific discourse disseminates research knowledge; and medical discourse ensures professional communication in healthcare contexts. Such typologies not only systematize the multiplicity of discourse forms but also provide a theoretical foundation for the comprehensive study of their pragmatic and functional specificities.

In recent years, the concept of discourse has emerged as one of the central issues in Uzbek linguistics, attracting increasing scholarly attention and giving rise to a number of theoretical and applied investigations. The growing interest reflects a broader tendency in modern linguistics to view discourse not merely as a linguistic product but as a multidimensional phenomenon shaped by psychological, social, cultural, and pragmatic factors.

Prof. A. Nurmonov offers an influential perspective by defining discourse as a phenomenon that reflects the subjective psyche of the individual. From his point of view, discourse cannot be reduced to its structural or formal aspects; rather, it belongs within the field of pragmatics, since it embodies the speaker's personal stance, intentions, and psychological state. This interpretation highlights the subjective and interactive dimensions of discourse and situates it firmly within the communicative-pragmatic paradigm. (Qazakova 2023)

Complementing this view, Sh. Safarov provides a broader and more nuanced interpretation. He challenges the conventional tendency to distinguish discourse from text solely on the basis of external or formal criteria such as "oral" versus "written." Instead, he argues that both text and discourse are results of human linguistic activity, and their differentiation requires deeper consideration of functional and communicative

aspects. According to Sh. Safarov, discourse should not be perceived as devoid of material manifestation, nor should text be reduced to mere physical form. He emphasizes the interdependence between “communicative content”, which is intentionally expressed by the speaker, and “informative content”, which arises in the listener’s perception independently of the speaker’s will. These two dimensions, rather than contradicting each other, merge to ensure the efficiency and effectiveness of communication. Their integration provides the communicative system with its integrity a property Sh. Safarov attributes exclusively to discourse. In addition, he underscores that discourse, by virtue of its communicative function, represents a systematized speech construct that is adapted to the specific context of interaction. (Safarov 2008)

A complementary perspective is offered by L. Raupova, who conceptualizes discourse as a communicative act determined by a complex interplay of multiple factors. In her research, she emphasizes that discourse is shaped not only by linguistic elements but also by ethnic, ethnographic, social, historical, ethical-aesthetic, philosophical, cultural, and purely linguistic determinants. This definition broadens the scope of discourse studies in Uzbek linguistics, highlighting its interdisciplinary nature and the need to consider diverse contextual influences. (Raupova 2012)

CONCLUSION

Taken together, these perspectives illustrate the dynamic development of discourse studies in Uzbek linguistics. While A. Nurmonov stresses its subjective-psychological and pragmatic dimensions, Sh. Safarov focuses on its communicative integrity and systemic adaptation, and L. Raupova underlines its multidimensional and interdisciplinary character. Such diversity of approaches demonstrates that discourse in Uzbek linguistics is no longer treated as a narrowly linguistic category but as a holistic phenomenon that integrates psychological, communicative, cultural, and social aspects of human interaction.

The sociolinguistic typology of discourse proposed by V. A. Karasik is designed to explain how communicative practices are realized in different spheres of social life. This model provides a functional perspective, allowing researchers to identify the distinctive features of each discourse type. In addition to the commonly recognized forms, Karasik introduces person-oriented discourse, which he subdivides into everyday (бытовой) and existential (бытийный) varieties. Furthermore, he categorizes humorous discourse as a subtype of pragma linguistic discourse, emphasizing its orientation toward communicative contexts associated with laughter. (Karasik 2002)

Each form of discourse performs specific communicative functions, is shaped by context, and embodies characteristic linguistic and pragmatic markers. Moreover, discourse adapts to cultural traditions while simultaneously being transformed by the dynamics of modern technologies. As a result, Karasik’s typology provides a comprehensive theoretical foundation for analyzing communicative processes, enabling the systematic examination of discourse types in relation to

both linguistic features and broader sociocultural interactions.

From our perspective, the notion of discourse transcends the limits of individual linguistic units, incorporating the processes through which these units function in communicative interaction, the meanings they generate, and the semantic-pragmatic relations they establish. Moreover, discourse encompasses modes of communication that are intrinsically connected with social institutions, power relations, ideological frameworks, and systems of knowledge.

References:

1. Bakhtin, M. M. (1981). *The dialogic imagination: Four essays* (M. Holquist, Ed.; C. Emerson & M. Holquist, Trans.). University of Texas Press.
2. Cambridge University Press. (n.d.). *Discourse*. In *Cambridge Dictionary*. Retrieved September 23, 2025, from <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/discourse>
3. Fairclough, N. (1992). *Discourse and social change*. Polity Press.
4. Foucault, M. (1970). *The order of things: An archaeology of the human sciences*. Vintage Books.
5. Foucault, M. (1972). *The archaeology of knowledge* (A. M. Sheridan Smith, Trans.). Pantheon Books.
6. Geertz, C. (1973). *The interpretation of cultures*. Basic Books.
7. Habermas, J. (1984). *The theory of communicative action, Vol. 1: Reason and the rationalization of society* (T. McCarthy, Trans.). Beacon Press.
8. Habermas, J. (1990). *Moral consciousness and communicative action* (C. Lenhardt & S. Weber Nichol森, Trans.). MIT Press.
9. Habermas, J. (2001). *Involvement of the other: Essays on political theory* (Russian translation: Ю. Хабермас, *Вовлечение Другого: очерки политической теории*). Nauka.
10. Karasik, V. A. (2002). *Language circle: Personality, concepts, discourse* [Языковой круг: личность, концепты, дискурс]. Volgograd: Peremena.
11. Lakoff, G., & Johnson, M. (2003). *Metaphors we live by*. University of Chicago Press.
12. Nelubin, L. L. (2003). *Толковый переводческий словарь* [Explanatory translation dictionary]. Moscow.
13. Nikolaeva, T. M. (1978). *Краткий словарь терминов лингвистики текста* [A concise dictionary of text linguistics terms]. In *Новое в зарубежной лингвистике: Лингвистика текста* (Vol. VIII, pp. 467). Moscow.
14. Nikolaeva, T. M. (1991). *Discourse as a subject of linguistic research* [Дискурс как предмет лингвистического исследования]. Moscow: Nauka.
15. Nurmonov, A. (2008). *Pragmalingvistika* [Pragmatics of linguistics]. Tashkent: Samarkand State Institute of Foreign Languages Press.
16. Qazaqova, N. A. (2023, November). *Dialogic discourse and the expression of human psyche. Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social Sciences*, 388–391.

17. Raupova, L. R. (2012). Dialogic discourse and the sociopragmatic study of polypredicative units (PhD dissertation). Tashkent.

18. Saussure, F. de. (1997). *Cours de linguistique générale* (C. Bally & A. Sechehaye, Eds., A. Riedlinger, Collaborator; Critical ed. by T. de Mauro). Paris: Payot.

19. Safarov, Sh. S. (2008). *Pragmalingvistika* [Pragmalinguistics]. Tashkent: Samarkand State Institute of Foreign Languages Press.

20. Stepanov, Y. S. (1995). Constants: Dictionary of Russian culture [Константы: словарь русской культуры]. Moscow: Shkola “Yazyki russkoy kultury.”

21. Stepanov, Y. S. (1995). Alternative world, discourse, fact and principle of causality. In *Язык и наука конца XX века* (pp. 35–37). Moscow: RGGU.

22. Wodak, R., & Meyer, M. (2009). *Methods of critical discourse analysis* (2nd ed.). SAGE Publications.

Aliyeva Tanzila

PhD in Philology, Associate Professor
 Azerbaijan State Pedagogical University,
 Azerbaijan, AZ1000, Baku, Uzeyir Hajibeyli Street, 68
 Orcid id: 0000-0003-2055-7001
<https://doi.org/10.5281/zenodo.17340063>

THE FABLE POETRY OF ABBASQULU AGHA BAKIKHANOV

Abstract.

Among the prominent representatives of nineteenth-century Azerbaijani literature, the literary work of A. Bakikhanov occupies a special place, particularly his writings for children. In these works, the poet sought to provide artistic expression to pedagogical and moral ideas, which was closely connected to his educational and enlightenment activities. These writings consist of moral advice, verse tales, and fables. Bakikhanov's fables such as *The Fox and the Sheep*, *Groundless Pride*, and *The Worm and the Snail*, which instill moral and ethical feelings in young readers, carry both simplicity and profound meaning. Drawn from real-life themes, these works, in the hands of the writer, acquire greater impact by encouraging children to value labor, effort, and kindness, while cultivating in children and youth a sense of aversion toward injustice, arrogance, groundless pride, and the negative quality of considering oneself superior to others. The present article examines the moral and social messages of these fables.

Keywords: A. Bakikhanov, children's literature, fable, idea-content, theme

Introduction

A. Bakikhanov was one of the prominent creators of nineteenth-century Azerbaijani children's literature. A significant part of his literary heritage consists of works dedicated to the education and upbringing of children and youth. His moral advice, verse tales, and fables that cultivate noble ideas were read and memorized with enthusiasm by schoolchildren. In his writings for children, Bakikhanov placed particular emphasis on moral and educational themes, which also found reflection in his fables. In his fables, Bakikhanov criticizes negative qualities in human character. This criticism acquires specific examples and meanings in his fables, calling on the reader to adopt an active stance in life (Hasanli, 2015).

Analysis

In the fable *The Fox and the Sheep*, he conveys to the reader the importance of caution, wise behavior, and the defense of the weak in human life. One day, a hungry fox, while roaming the steppe, comes across a lone sheep grazing. Although the fox wants to eat it, realizing it lacks the strength, it resorts to trickery.

He said: "O you with a hard body and an empty tail,

Such injustice cannot be pleasing to God.

This land comes from my forefathers,

What courage, what conscience do you have in this? (Bakikhanov, 2005).

The fox said to the sheep that these lands belonged to his forefathers. He demanded that the sheep pay him rent for grazing on this territory. The sheep did not believe the fox and replied that thousands of sheep like him grazed here. To prove his claim, the fox suggested bringing a witness, and the sheep agreed. The sheep told this story to his friend, the dog, while the fox recounted it to an old wolf he met on the road. The next morning, the dog came with the sheep to the place, dug a trench, hid inside it, and said to the sheep:

He said: "Go and graze, do not fear, be assured.

If the fox brings a witness, do not accept him.

Bring him to me for the oath,

Then you will see what I do with that witness"

(Bakikhanov, 2005)

The fox brought the wolf as a witness to the sheep. The sheep said that in order to believe them, they must swear an oath at the hearth. They agreed. When the fox approached the hearth, he saw two eyes shining there, drew back, and said to the wolf:

He said to the wolf:

"To swear an oath at the sacred place

Has never been the custom of our forefathers.

Now I am greatly afraid of this oath.

You swear it yourself, since you have no fear"

(Bakikhanov, 2005)

When the wolf approached the sacred place to swear the oath, the dog leapt out, seized him by the throat, and strangled him. Seeing this, the fox fled. The fable ends with the following moral lesson:

If you mercilessly oppress the powerless,

Some dog will take vengeance on you. (Bakikhanov, 2005)

In this fable, A. Bakikhanov illustrates both natural instincts and the importance of acting with wisdom and reflection. The language is simple, clear, and descriptive, which makes the text accessible to readers across different age groups. When portraying the characters, Bakikhanov presents their behavior and intentions in a direct manner. The fox is characterized by cunning and persuasive ability, whereas the sheep, although initially appearing weak, ensures his survival through intelligent action.

The central message of this fable is that those who seem weak may also be intelligent, and everyone must know how to defend themselves. At the same time, the work conveys to children and young people the importance of caution toward strangers and suspicious situations (Əsgərli, 2008).

The fable *Groundless Pride* critiques the human tendency to exaggerate personal abilities and achievements. Here, Bakikhanov highlights ego and arrogance.

The protagonist insists on displaying his skills and accomplishments to others, yet this ultimately results in self-harm.

In the fable, a gourd vine seed that has fallen beneath the plane tree, twines around it and, thanks to the tree, grows tall.

Embracing the plane tree, it quickly grew tall,
It raised its head higher than the plane.

It did not realize that thanks to the plane tree,

It had taken root and risen toward the sky.
(Bakikhanov, 2005)

Then it boasted, saying to the plane tree that in a short time it had grown taller than him, and soon the angels would pick its fruits.

If we keep embracing for several years,
Surely no one will ever reach me.

The lofty heavens will be a playground for me,
And angels will gather fruit from my branches.

(Bakikhanov, 2005)

Hearing this, the plane tree said to the gourd vine:

The plane tree laughed and said, "Do not boast yourself.

True strength will be revealed when the autumn wind begins to blow."

(A. Bakikhanov, 2005)

At that moment a strong wind blew, striking the gourd vine to the ground and destroying it.

The main idea of the fable is that a person should be modest about their abilities and achievements and avoid groundless pride. In this work, Bakikhanov also conveys norms of social behavior to the reader: in order to gain the respect of society, one must act correctly and sincerely rather than trying to present oneself as superior to others.

The simplicity of the language and the correspondence of the characters to the realities of life enhance the impact of the fable. Bakikhanov presents the gourd's ego and the superiority it seeks to display in such a way that the reader immediately perceives its baseless pride, realizing that excessive self-display and claims of greatness over others only lead to negative consequences. In the fable, the poet highlights the weak sides of human character through humor and irony, instilling moral qualities in the reader.

In *The Worm and the Snail*, Bakikhanov again emphasizes the bitter outcome of groundless pride. In this fable, he contrasts those who act quickly but thoughtlessly with those who behave patiently and wisely. In the plot, the worm and the snail are used to depict different character types. When an apple falls to the ground in the wind, the worm inside survives, and he considers this a heroic act, boasting to himself and saying:

Lifting up his form, he said: "I am the hero.

Neither wind nor storm can cause me harm."

(Bakikhanov, 2005)

At this moment, the worm proudly said to the snail, who was looking at him with mockery:

Looking with pride, he cried:

"Hey, look here,

See how brave I am."

Then rising a little higher,

He stood upright on the apple and said:

"I am a minaret.

Come closer, so that in my shadow

You may be protected from the wind."

(Bakikhanov, 2005)

The snail, however, did not listen to him and withdrew into its shell. Suddenly a strong wind blew, and the apple fell from the tree, destroying the worm. Watching this, the snail said:

Softly the snail said:

"Behold, this is the end of your fame,

Groundless boasting and pride has brought you to shame.

Believe this snail, a wisdom I lend:

To take refuge in one's own home

Is better than a foolish death in the end."

(Bakikhanov, 2005)

This fable shows the reader that in life patience and thoughtful behavior lead to success, while sudden and thoughtless actions result in failure. The worm is highly aggressive, and his groundless boasting leads nowhere because he makes rash decisions. The snail, on the other hand, moves slowly but acts with purpose and patience, and in the end reaches its goal. Through the figure of the worm, the fable demonstrates the negative consequences of impulsive choices and haste, while the figure of the snail emphasizes the value of patience and purposeful action.

The language of the work is simple, and the descriptions are clear, conveying meaning directly to the reader. This fable provides a moral lesson for both children and adults. At the same time, Bakikhanov conveys to the reader the realities of life: patience, reflection, and purposeful behavior are the keys to success.

The main feature of Bakikhanov's fables is their simple, clear, and effective language, through which they convey lessons to the reader. All three works – *The Fox and the Sheep*, *Groundless Pride*, and *The Worm and the Snail* – reflect different human behaviors and character traits (Namazov, 2007).

These fables teach the reader to be intelligent and humble, and to act with patience and reflection. Through animal figures, negative aspects of human character are criticized. The fox, the sheep, the worm, and the snail represent behaviors that are often encountered in human life.

Reflecting the realities of life, these fables instruct the reader on how to act wisely and correctly in situations that may be faced in daily life. Humor and irony are also present in Bakikhanov's fables. These elements enhance the reader's interest in the works and help the moral messages remain memorable.

Conclusion

A. Bakikhanov's fables hold an important place in Azerbaijani literature. Through the works *The Fox and the Sheep*, *Groundless Pride*, and *The Worm and the Snail*, he communicates human behaviors, character traits, and moral values to the reader. Each fable is distinguished by its simple and effective language, clear plot, and moral message. When drawing conclusions in his fables, Bakikhanov makes use of proverbs, sayings, and his own aphorisms, thereby deepening their mean-

ing (Qasımzadə, 2017). Reading these fables both entertains and makes the reader reflect, while at the same time imparting moral and social values that can be applied in life.

Thus, Bakikhanov's fables are of great moral and social significance in Azerbaijani literature. Their importance has not diminished in the modern era, since human character and behavior demonstrate similar features regardless of time.

References

1. Bakıxanov, A. (2005). Seçilmiş əsərləri [Selected works] (pp. 175–192). Bakı: Avrasiya-Press.
2. Əsgərli, F. (2008). Uşaq ədəbiyyatı [Children's literature] (p. 70). Bakı: ADPU nəşri.
3. Həsənlı, B. (2015). Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı [Azerbaijani children's literature] (p. 126). Bakı: Müəllim.
4. Qasımzadə, F. (2017). XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı [Azerbaijani literature of the 19th century] (p. 143). Bakı: Elm və təhsil.
5. Namazov, Q. (2007). Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı [Azerbaijani children's literature] (p. 64). Bakı: Maarif.

Mansimova Zumrud Ibrahim gizi

doctor of philosophy in philology, associate professor

Scientific secretary of the Department of Social Sciences of ANAS

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17340069>

THE CULT OF MOUNTAINS IN AZERBAIJANI FOLKLORE AND ITS SEMANTICS ASSOCIATED WITH THE CULT OF ANCESTORS

Abstract.

The article broadly reflects the Azerbaijani people's belief in the cult of mountains, their mythical worldview, and their beliefs and convictions regarding the sanctity of the mountain. The place and role of the cults of mountains have been discussed in the ancient tradition of epic poetry, in the creativity of ashugs, and in our bayatis. Belief in mountains has been explored in the epics "Oguz Khagan" and "Kitabi-Dede Korkut", and the place and status of mountains in our myths and legends. In early mythological thought, the mountain was the starting point of creation.

Keywords: *the cult of ancestors, ancestors, national value, Dede Korkut, the cult of mountains*

Introduction: Azerbaijani people have preserved the tradition of treating the sacred places of their ancestors as sacred spaces, passing it down from generation to generation, from century to century. Just as our ancestors revered and respected the four elements involved in creation—water, fire, wind, and earth—they also considered mountains as a divine space, a sacred place where the spirits of their ancestors resided. This idea is supported by a multitude of beliefs and the belief system that has developed among the people, as well as proverbs that have existed throughout history. Examples include: "The breath of the mountain is the breath of Isa," "The higher the mountain, the more it opens a path above," "The man with the mountain behind him has a heart of stone," "When winter comes to the mountain, troubles come to the brave," "The mountain supports the mountain," "Mountains don't meet, but people meet," "A mountain on top of a mountain," "The mountain signifies greatness, elevation," and "Even if you are a mountain, you seek shelter in the mountain." Sometimes, when people witness the joy or happiness of a loved one, they use expressions such as "My heart has turned into a mountain (One's heart is filled with proud of someone)," to indicate the grandeur and elevation of the mountain. Elchin Galib Oglu has described the mountain as a divine symbol in the minds of ancestors, emphasizing that "The Turkish god is the Turkish person."

It is not a coincidence that a bedridden patient sometimes desires the snow from the peak of a mountain and thinks of finding a balm for the illness from that snow. The snow on the mountains, being in high altitudes and in places where human feet have not touched, is pure and clean. For this very reason, it is considered a medicine for the patient."

"Our brave commanders, considering the mountain as a sacred repository, conducted their most important negotiations at the mountain's peak or in areas close to it, believing that the spirits of their ancestors roaming the mountains would assist them. In the past, when our grandmothers and young brides saw the mountain from a distance, their practice of covering their heads with a cloth was directly connected to this sacred tradition. Even the ancient people, who lived before our era, settled in caves at the foot of the mountain,

considering the mountain a place of refuge. In earlier times, fortresses built in the mountains to protect against enemies also reflect a direct belief in mountain worship."

Main text: Interestingly, in the ancient Altai epic, when describing the homeland of the khans, it was stated: "At the foot of the Black Mountain, Karat Khan lived. At the foot of the White Mountain, White Khan lived" (5, p. 306). In the "Dede Korkut" epic, there was a custom of lighting a bonfire on the mountain's peak during both joyful celebrations of the people and the sad days when the enemy attacked and devastated the land, calling for help to the village and the people. In our love epics, when the heroes found themselves in difficulty, they would consider the mountain a sacred ancestral place and ask for help from the mountain. Many have found their healing by considering the mountain spring as the water of life. In our Bayati poems and Ashiq songs, there are many references to faith in the mountain, reliance on the mountain, and opening secrets or addressing the mountain. Let's pay attention to a bayati (a traditional Azerbaijani folk quatrain) that is popular among the people::

Dağlar dağımdı mənim,
Sırr oylağımı mənim,
Ulular oyaq qalib,
Yaman çağımı mənim! (20)

*The mountains are my ruin,
The valley of my secrets.
The elders stay awake,
In my troubled time!*

As seen in the example, the mountains are portrayed as a symbol of sorrow, a partner of secrets, and an object of invocation. All these examples show that our ancestors viewed the mountains not only as a sacred place but also as a protector of lineage and clan, and as a sacred space for the spirits of their forefathers. The nearly 30 years during which the mountains, forests, and natural resources of our ancestral land, Karabakh, were plundered by foreign invaders were, in fact, the greatest blow to our people and our state. The declaration of 2024 as the "Year of Solidarity for the Green World" in our country is a valuable contribution to the preservation of these values. At the same time, it serves as a strong example of the enemy's intention to hinder

the establishment of a green, prosperous, and healthy society. From a modern perspective, the cult of mountains highlights the importance of greenery and health. Mythologically, it embodies strength, power, beauty, love, unity, and solidarity. Both perspectives are rooted in the prosperity, health, strength, invincibility, and resilience of the nation.

The Tuvan Turks hold ceremonies in honor of the cult of mountains by climbing the mountains. These ceremonies were not held at the peak of the mountains but at their foothills. Women would not ascend the mountains to worship them (6, p. 52), as they considered the mountains sacred, great, and lofty, and would become tearful upon seeing them.

According to Agayar Shukurov, the Turkic peoples of Siberia, including the Altai, considered the mountain as the root, origin, and helper of their families and lineages. The folklore texts associated with mountains such as Mount Qaf, Alviz, Goshgar, Murov, Agri, the Caucasus, and Hacha Baba Tufan in Azerbaijani mythology are key indicators of this belief.

The author notes that, "according to ancient Turkic peoples, the mountain, like the tree, is a protector, a father, a mother; it is a spirit that protects the country, grants bravery, wisdom, and wholeness. The mountain has been a fortress that safeguards the people" (21, p. 54-55). Therefore, like the tree, which is one of the elements of nature, the mountain is also a symbol of creation. God, at the mountain's peak, creates 9 nations from the branches of the World Tree and scatters them across the 9 corners of the Earth. This indicates that in the early origins of the ancestors (before Islam), the elements that symbolized life—such as water (the source of life), the tree (the root of lineage), and the mountain (the symbol of invincibility, strength, and resilience)—played a significant role. Later on, these three elements became symbols of the strength, power, trust, and refuge of the great ancestors.

Mireli Seidov notes that, "the mountain is the spirit that protects the country, grants bravery, wisdom, and unity, and serves as a fortress that protects the people. The belief that the mountain's stones bring happiness and protect the homeland has always been held by our people. This is why the concept of the mountain cult emerged" (18, p. 264).

Even the stone, as a part of the mountain, is related to the ancient Turkic mountain cult that existed in the folk etymology before Islam. "If someone hears the sound of thunder for the first time in spring and picks up a heavy stone from the ground, raises it, and says, 'Oh Allah, may the heaviness of the sky bring abundance to me,' that year the household will have an abundant harvest." Or, "Facing the mountain, they would say, 'Oh my Lord, may the heaviness of the mountain bring abundance to my people.'" (14)

In many epics, such as Bilgamish, Kitabi- Dede Korkut, Koroglu, and others, heroes facing difficulties seek solutions by turning to the mountain, pouring out their troubles and words to it, and asking for help from the spirits of their ancestors who dwell in the mountains. In the creation epic of the Goyturks, Ergenekon, as well as in the common Turkic epic Oghuz Khagan and other epics like Kitabi-Dede Korkut and Koroglu,

Turkic heroes choose mountains as their place of residence. In the Koroglu epic, following the advice of his wise and worldly father, Ali, Rovshan chooses the mountainous, rocky land of Chanlibel as his eternal home. By drinking the water from the mountain spring of Koshabulaq, he gains strength in his arms, power in his voice, and sharpness in his words. It is this very spring that gives Koroglu his power and identity.

In the examples of oral folk literature, traces of mountain worship and the mountain cult can be found. In sacred sayings related to the mountain, proverbs, and even in the beliefs themselves, the mountain is often viewed as a symbol of elevation and greatness.

Dağ da olsan dağa daldalan. (Even if you are a mountain, seek shelter in the mountain.)

Dağ başında qar olar, ər kişidə ar olar. (There is snow on the mountaintop, and honor in a man.)

Dağ dağa arxadır. (The mountain supports the mountain.)

Dağ dediyin ucalıqdır, ucalıq. (A mountain is elevation, pure elevation.)

Dağ nə qədər uca olsa, el üstündən yol salar. (No matter how high a mountain is, it will open a path over it.)

Dağı dağ üstə qoyub. (Moved the mountains.)

Dağlar nə qədər uca olsa, üstündən yollar aşar. (No matter how high the mountains are, paths will cross over them.)

Dağlar yalan götürməz. (Mountains do not deceive.)

Dağı daşdan, kişini başdan tanı. (You recognize a mountain by its stone, and a man by his head.)

Dağlarda sakin olan şəxs ümitsiz qayıtmaz. (A person dwelling in the mountains never returns hopeless.)

Nə dərdin var dağa de. (Whatever your pain, tell the mountain.)

Dağda dolaşana əcdad ruhu köməyində durar. (The spirit of the ancestors assists those who wander in the mountains.)

Sometimes, among the people, those who are in trouble, are referred to as having a "chest as heavy as a mountain." When someone is hurt by harsh words or attacked at their weak point, we say, "Oh, I struck their chest like a mountain." When giving a lesson to someone who does not know their place, we say, "We gave them a lesson." Among the people, when someone sighs in pain, we say, "May your sighs reach the mountains and stones," believing that by passing their pain and sorrow to the mountains, they will feel lighter. Similarly, expressions like "If I tell my sorrow to the mountain, it will melt," "I stand behind you like a mountain," and so on, are still common today. When someone builds a home through their own labor and effort, people say, "Look, he is a true man. A good son does not covet his father's wealth, but the true man works for himself and his family, striving through honest labor, placing mountain upon mountain with the callouses of his hands." Here, a person's hard work and strength are compared to the vastness and power of the mountain. From these examples, it is clear that the meanings of greatness, elevation, beauty, and greenery represented by the mountain are present not only in our oral folk

literature but also in written literature. The mountain is also a symbol of national unity, justice, strength, invincibility, and integrity.

Folklorist Rovshan Ali-zadeh, in the chapter "Beliefs Related to the Mountain Cult" of his monograph *Nature Cults in Azerbaijani Folklore*, notes that the mountain cult stands out among the cults of inanimate nature objects and related beliefs in Azerbaijani folklore. The author emphasizes that in our myths and legends, the mountain is often depicted in the forms of a mother, a wise old man, a hero, and so on. He also suggests that the idea of the early ancestors having a celestial origin is connected to their association with the mountain.

In his opinion, "In the early cosmogony, the creators are the great ancestors. According to cult beliefs, the mountain itself is the creative origin. This is clearly confirmed in the Oghuz Kagan epic. One of Oghuz's sons is named Dagh Khan. One of the twenty-four Oghuz tribes is descended from Dagh Khan. Thus, Dagh (Khan) directly participates in the cosmogonic origin of the Oghuz ethnos. In this case, the Oghuzs descended from Dagh Khan represent the 'created' group in the second phase of the cosmogonic creation process" (8, p. 23).

In the Turkic belief system, the mountain often plays the role of both a father and a mother. In Azerbaijani folklore, the association of mountain with elevation, the sky, and strength has granted it the function of a Father. In the early myths, there are accounts of the sky and the earth originally being one, and then later separating. Depending on the context, the mountain is sometimes associated with the earth and sometimes with the sky. This, in turn, causes the mountain to appear both as a mother and a father. However, this does not in any way negate its role as an ancestral father. In the *Kitabi-Dede Korkut* epic, we find that the Oghuz take their strength from the mountain, viewing it as a place of mystery and elevation.

In the *Kitabi-Dede Korkut* epic, after returning from captivity, Beyrek asks his sister:

Qarşu yatan qara tağı,
Sorar olsam, yaylaq kimün?
Bacısı isə cavabında söyləyir:
Qarşu yatan qara tağı sorar olsan,
Ağam Beyrəğin yaylasıydı (11, s. 61).

The one who sleeps across from the black mountain,

If I ask, what is the summer pasture?

His sister replies:

If you ask about the black mountain across from

us

It would be Lord Beyrek's summer pasture.

In the epic, when Salur Kazan learns that his son has been captured, he says:

"My Black Mountain is high, my son." The representation of mountains as symbols of elevation is directly related to their portrayal as mythical ancestors.

In *Dede Korkut*, the fact that the Oghuz women could communicate with the mountains and gain wisdom from them indicates the masculine origin of the mountain.

Thus, the study of beliefs related to the mountain cult reveals that the reverence for the mountain and its deification have left significant traces in Azerbaijani folklore. In the early mythological worldview, the mountain was a central element at the beginning of creation.

The frequent use of the phrase "The mountains of the great" in Bayatis, along with the idea that our ancestors shared their troubles with the great mountains, stems from a deep belief in the spirit of the ancestors.

A dağlar, ulu dağlar,
Çeşməli, sulu dağlar...
Şuşada bir iyid öldü.
Dağ kişnər, bulud ağlar! (16)
Oh mountains, great mountains,
Mountains with springs, mountains with water...
A brave man died in Shusha
The mountain neighs, the cloud cries!

The idea of the world being governed by the mountain. The mythical model of this idea, recorded in the 12th century in *Munisname*, shows that the belief in the World Mountain was very strong among Azerbaijanis. The tradition of starting a series of popular bayatis with references to the mountains (e.g., "Oh mountains, great mountains..."), and people sharing their troubles with the great mountains, stems from this belief (12, p. 14).

This bayati reflects the belief that the mountain is a sacred place. In some of our epics, when a hero encounters obstacles, he curses the mountains in frustration: "May the water dry up, may the trees wither, may the wolves and birds perish." The mountain, without its trees and water, cannot be alive. After such words, the mountain's slopes intervene to stop the storm and illuminate the hero's path. This is because mountains, like the living, are not dead without water and trees.

The plots in ancient world cultures are often associated with the names of only a few individuals, such as Gilgamesh, Oghuz Khan, Alexander the Great (*Zulqarnayn*), and others (3, p. 105). In the *Asli-Kerem* epic, Kerem curses the mountain and the black forest. His mentor, Lala, forbids him from repeating those words. He says, "Boy, do not speak such words, do not curse, for curses have two sides" (9, p. 75-78). Lala's advice to Kerem reveals that the mountain and forest, symbols of greenery, beauty, and sanctity, should not be cursed. This is because the spirits of the ancestors reside there.

Xarab qalmış Ərzurumun dağları,
Bir yol aşıb gedir sənin belinnən.

Ağzım açım, sənə qarğış eliyim,
Qəbul olsun hər nə çıxsa dilimnən.
The mountains of ruined Erzurum,
A path crosses, going from your back.

If I open my mouth, may I curse you,
May whatever comes from my lips be accepted.

Ramazan Qafarlı notes that one of the earliest natural beings worshipped and deified by the Turks is the mountain. Due to its proximity to the Sky God, the mountain was sanctified in the imagination of the ancestors and was considered the main link that connected

people to the Creator. According to ancient Turkic belief, the World Mountain consists of three layers: the first layer is Altundag, located at the intersection of nine climates, with its peak reaching the sun; the second layer is Demirdag (also called Temirtav or Tomurtav), which is located on the earth's surface, in the depth of nine forests; the third layer is Bakirdağ, which is located in the dark realm where the nine seas of the underworld converge. Demirdag was said to rise up to the 12th layer of the sky. From this perspective, the place we call a mountain, its peak, is also considered a sacred space (13, pp. 327-330).

If we pay attention to the works of Azerbaijani ashiks, we can see that all master craftsmen have written couplets that begin with a reference to the mountain:

Xəstə üçün təpəsində qar olur,
Hər cür çiçək açır, lələzar olur,
Çəşməsindən abi-həyat car olur,
Dağdır möhnəti, məlalı dağlar! (22)

On the mountain's peak, there is snow,

Every kind of flower blooms, it turns into a meadow,

From its spring, the waters of life flow

The mountains remove the burden, the sorrow of the soul!

The snow on the mountain peaks is unlike any other snow. Among the people, it is said that for someone who falls ill and lies in bed during the summer, "the snow from the mountain peak is needed." The snow from the mountain peaks in the summer is considered a remedy for the sick. This is because the mountain peak is close to the sky, to God, it is the highest of the high and a sacred place. The spirits of the ancestors roam the mountain peaks. It is for this reason that the snow on the mountain peak, where the spirits of the ancestors' feet have touched and their breath has lingered, creates a miracle. It becomes a balm for the soul of a person on their deathbed. Similarly, the icy water from the mountain spring is believed to heal the sick. It is said that it is the mountain water that grants immortality and invisibility to Khızır.

As Jalal Beydili notes, the Water of Life is a legendary water that is believed to grant immortality to those who drink it. The Water of Life, and the quest for eternal and infinite life in general, appear in many tales and myths.

In the folklore, it is said, "Respect the mountain as you would your father, greet the mountain's slope so that it does not get angry with you."

Once, a shepherd was grazing his animals at the foot of Mount Ağı. At noon, he saw that both he and his flock were dying of thirst. There was no water anywhere. He prayed to God, asking for a spring to appear and promised to sacrifice seven sheep. Suddenly, a spring appeared before him, and both he and his flock drank from it. He then thought to himself, "Why sacrifice seven animals for just one water? I am not mad!" He took seven pithe (a type of small animal), killed them, and said, "These are God's seven sacrifices." At that moment, the shepherd and his flock turned into stone together. The stones at the foot of Mount Ağı remain from that time.

Huseyn İsmayilov emphasizes the sanctity of Mount Ağı, which represents the homeland suffering in the captivity of the Armenians. He states, "Mount Ağı is included in the list of initial religious and mythological values. The Armenians' desire to appropriate this value further proves their wild attitude toward all sacred values."

The value given to the mountain and its exaltation as a sacred and high place is a characteristic of the Azerbaijani people and, in general, of all Turkic nations. This is because the Turks regarded the mountain as a pure and sacred place, where the spirits of the ancestors dwelled. The mountain was considered the first ancestral abode. For many years, the mountains of our homeland, which were under Armenian captivity, remained a longed-for place for our people.

The ancient Chinese believed that mountains and hills protected them from evil spirits. When there were no hills or mountains nearby, the Chinese would build a Buddhist temple. This tall, cylindrical structure (a pagoda) would serve as a substitute for the mountain. They would also place models of five sacred mountains at the tombs of their emperors to prevent evil spirits from tormenting the deceased. Thus, in many cultures, the mountain was regarded as a sacred ancestor that protected people from harmful, malevolent spirits. The belief in the mountain, and viewing it as the root of one's lineage, linked Kazan to the mountain (18, p. 106). The concept of the mountain as a central factor in the creation of the world and humanity is reflected in the following folk verse:

Dağlar təzələndi,
Qar yağdı, təzələndi.
Nuh Peyğəmbər gəldi,
Dünya da təzələndi [16].

Mountains were renewed,
Snow fell, and they were renewed.
Prophet Noah came,
And the world was renewed.

Konul Bunyadzadeh notes that according to the history of religion, the mountains were the first place where God communicated with His prophets. Therefore, mountains have always been the first witnesses to the communication between God and humans.

The author further explains that in ancient beliefs and myths, the mountains were regarded as the gathering place of gods, and such locations were considered the center of the world and the universe. For instance, in Greek mythology, Zeus and his gods established their thrones on Mount Olympus, from where they passed judgments on human destiny. Prometheus, seeking to protect humans from the wrath of the gods and empower them to fight against Zeus, steals fire from that mountain. As punishment, some versions of the myth say that he is chained to the rocks of another mountain, which is often identified as the Caucasus Mountains (4, p. 11).

The concept of mountains being closely connected with lineage, roots, and the land itself emerges as a significant theme. In the myths about the creation of the world and humanity, we see that mountains, stones, and caves play a central role. Floods caused by rain bring

mud into the mountain caves. When the sun heats the mud and the wind solidifies it, humans come into being. First, a male figure named "Oh Father" appears, followed by a female figure, "Ayva." The children born from them represent the generations and tribes that emerge from that lineage. After the death of the parents, they are buried in a mountain cave, which becomes sacred and is revered as a shrine.

The mountain cave here symbolizes the union of the four elements—earth, water, fire, and air. These elements are central to the process of creation, and the cave becomes a sacred space where divine or ancestral spirits reside. The cave, as part of the mountain, symbolizes the connection between different realms: the heavens, the earthly world, and the underworld. Seyfeddin Rzasoy describes the mountain as a place that unites the sky, the earthly world, and the underworld, serving as a passage or a bridge between these realms (19, s. 58).

The concept of ancestors and homeland is indeed a fascinating one in many cultures, especially in Turkish folklore and mythology. In this context, the connection between the ancestral hero and the land—specifically the grave site or sacred resting place—holds great significance. The term "Land", as used in the Oghuz dialect, not only refers to a tribe or community but also carries a deeper meaning, denoting a sacred space where the protective spirits of the tribe reside. This word encompasses the notion of a hill or mound, which serves as a symbolic marker of the location of ancestral spirits.

A number of researchers associated the concept of "ancestor-ancestor" with the existence of the state, its power, the heir to the land, property, the height-lineage, and the sacral force that keeps eli alive. They also emphasized that it is associated with the meaning of "father". There is an opinion that the land and everything on the land belongs to the Kagan. The ancient Turks, as well as the Azerbaijani Turks, have always considered the land sacred and considered their ancestral hearth inviolable. According to a legend circulating among the Tatars, when Meteden asks for a piece of land, he is ready for war, citing the fact that there is a tomb of his ancestors there. (1, p. 162).

In the mythical worldview of each of the Azerbaijani Turks, the mountain was considered as the great-grandfather, as the beginning of the roots and as the basis. The sky god was originally regarded as the ancestor. Also in Turkic peoples Oghuz is also the son of Goy, considered the first human ancestor, the Kagan of the Turkic state of Jahan. It was with his name that many genealogies were associated. As the first ancestor, sometimes the triad of Mountain, Tree and water acts as the main factor.

Since the mountain is sacred, Protective, the ancient Turks chose the mountains as their place of residence, refuge, and held their most business meetings on the top of the mountains. The fact that the world tree (tree of life), which unites 3 worlds into one, ends in the bosom of the mountain, and its roots extend into the underworld, has been likened to the human race, the root of which has also been likened. This similarity has also earned the tree of life model the status of a descendant,

a root tree. Shuvules symbolizing the World Tree were mentioned in Oguz Khan's epic. We coincide in the studies of Rodlov, Agayar Shukurov, Khalig Koroglu, S. Rzasoy and others. In our regions, brides who considered the mountain to be their father, grandfather and great ancestors covered it with the tip of the kalaghayi and gulvangi, which they tied their faces on their heads as a sign of respect. The interesting thing here is that the mountains are close to the heavens, pure and invincibility is also noticeable as an attribute of the Alps. It is no coincidence that, according to ancient mythological thought, Oguz Khan was called the son of God – Heaven, indicating his invincibility, alpinism, wealth, domination, as well as being a wise tribal leader. The same idea can be attributed to Dede Korkut, Gazan Khan, Koroglu, which is a transformative derivative of Oghuz Khan. Sometimes we have mythologists who introduce the celestial God himself as the first ancestor. For example, in the article "Shummer and the cult of the sun in Turkish folklore" Islam Sadig described God as the first ancestor. He also shows the sun, the sky as the first ancestor. "Turk is the son of God, God is the son of the Turk," he says (10).

Other factor that stands out here is the fact that the names of mountains, caves, trees and water are double-mentioned in mythological texts. At the top of the mountain there is water of vitality, at the foot of the mountain there are caves where ancient people lived, etc.

It means that the tree that grows on the mountain, by the water, is a symbol of creativity for him. The cave is the sacral space where the foundation of the formation was laid.

God creates 9 peoples from the branches of the world tree and scatters them on 9 sides of the world. So, in the creation of the ancestor at the very beginning (before Islam), the presence of water, which is the source of life, life, a tree and a mountain, which is a symbol of invincibility, fortitude, and wealth, is noticeable. Later, these three factors became the strength, strength, confidence and refuge of the great ancestor, and the place of the oath.

It is interesting that the mountain, which plays a role in the first human beginning, is a symbol of invincibility, a branched tree with arms, a symbol of strength, life, a ray of the sun, which replaces the male beginning of beauty in the bright world, a gray wolf, symbolizing war, strength, faith and struggle, is known from folklore texts. So the main thing here is that the gray wolf settled in himself the power of war and struggle, taking it from the mountain.

There are few who sometimes consider the sacred mountain as the main factor underlying its main beginning. Fuzuli Bayat, who is among our scientists who consider the mountain to be the mother, notes: "The Mountain is a mythological attribute of the mother of the Earth" (2, p. 154). From our archaic myths in the pre-Islamic worldview, there are very few texts that have come down to us today and are not subject to transformation, able to preserve their main root. Most of them have almost completely changed the form and initial version of culture as a result of the intervention of religion. In general, it should be emphasized that the

first man-man of the Azerbaijani people is considered the first creator of the cult.

In the broad sense of a society, a people has always been a leader, an elder, as well as a hero-man, father or ancestor who gave reason to society and guided it. What we call ancestor father here is also the hero of land, a confident person who has earned a name. From this point of view, when we look back on the past, our ancestors and forefathers drew attention from the point of view of their brave ancestors, heroic qualities, the embodiment of the worldview of the Azerbaijani Turks.

In the epic "Ergenekon" it was the gray wolf that showed the way to get out of the territory where the Turks lived for centuries, then it was the blacksmith who melted the high mountain and pulled them out of that hole. The blacksmith ensures the survival of the first ancestors in proper order. It gives them the equipment they need to survive.

In the "Ergenekon" epic, we encounter several types of cultural heroes. In one version, the Turks, who had multiplied and increased in the mountainous land of Ergenekon, sought to leave and reclaim their ancestral lands and territories. One of them, a blacksmith, announces that there is iron in the mountains. He suggests that by heating the iron with wood and coal, they will be able to melt it, which will allow them to escape the area. Here, we see the image of the mountain standing at the foundation of creation and origin.

"Ulu Khan went hunting with his retinue. He wished to establish a new homeland. With his companions, he cried out in a loud voice, and they reached the foot of a mountain. They came across a large plain. One of the people from Ulu Khan's retinue, the Kipchak Khan, said, 'Settle here. Let your descendants earn fame in these lands, ride horses, wield swords, and be like mountains in the eyes of your enemies.' After saying this, Ulu Khan continued on his journey. As evening fell, they got lost in the mountain paths and couldn't find their way. Then they saw two eyes shining from a distance. A gray wolf, as if signaling them to follow, guided Ulu Khan and his retinue down a bright path, leading them far ahead. It was only when the sky began to clear that Ulu Khan found the place he sought, thanks to the wolf. From then on, wherever Ulu Khan went, he would always see the gray wolf ahead. From that time, the wolf was considered a savior. You may even see, in rural areas of India, where people hang a wolf's head at the door to protect against the evil eye. They revered its strength, magic, and the power of its teeth, and some people even wear amulets with beads in their necks for protection.

One day, Oghuz Khan went hunting. Suddenly, he saw a girl sitting on the branch of a giant oak tree at the foot of the mountain. She was sitting on the branch of a pair of oak trees that grew at the base of the mountain, with blue eyes and a pleasant face—clearly a divine gift sent by God. Oghuz Khan took her as his wife, and they had seven sons. The Azerbaijani Turks of India are said to be descended from them. My grandfather used to say that in many regions of Azerbaijan – in Nakhchivan, Ganja, and Karabakh – there were places named "Kurtlar Mahallesi" (Wolf's Quarter) and "Kurtlar Meydanı" (Wolf's Square). As can be seen from the

text, the location where the event took place is connected to the mountain.

As in Turkish culture, in Azerbaijani folklore, mountains are given special significance (due to the belief that the souls of ancestors live in the mountains). Historically, our forefathers and saints have chosen the foothills of the mountains as sacred and ritualistic spaces. "In the Uyghur Turks' legends about Creation and Migration, the destruction of the Sacred Mountain, Kutluq, which they called the Mountain of the Sky Spirits, by enemies weakened the Uyghur state, and a series of calamities befell the land. After this disaster, the Uyghurs were forced to migrate from their homeland" (17, p. 217). It is interesting that the destruction of the mountain and the subsequent disaster that befell the Uyghur people symbolized their failure to protect the sacred land left to them by their ancestors. As in the case of Turkish peoples, there is a strong connection between the homeland and the spirits of ancestors. Kubra Yıldız Altun also believes that without the spirit of the earth, the soil has no power. From this perspective, in Turkish culture, the universe is thought of in a similar way to a human being. "Just as it is the spirit that keeps a person together, the creative force that holds the universe together is kut (sacred power) or a spirit-like structure." The author concludes that in Turkish culture, there is a link between the concepts of "Ancestral Homeland" and "Homeland" (7, p. 163). In Turkish lands, as well as in several regions of Azerbaijan, mountains and rivers are given sacred names, such as Khan Araz, Deli Kur (meaning "brave, hero, waterfall"), the Greater Caucasus, Baba Mountain, Agridag, and others. This naming tradition reflects the connection between the mountains and the cult of creation and ancestors. In the ancient belief system, it was thought that each tribe had its own sacred mountain, animal, or tree. These mountains were considered both sacred and as paternal figures. The Azerbaijani people also revered the mountains as sacred because the graves of their ancestors were located at the mountain peaks, and those places were always considered sacred sites where people would go to pray and seek blessings. "The belief in the sanctity of the homeland is also closely related to the belief in land and water," as some scholars argue (7, p. 393). In ancient Turkic traditions, great and renowned men were buried on mountaintops in the belief that this would bring them closer to God. There is a widespread belief in the concept of "ancestral mountain" in the folk culture. The author also suggests that the term "homeland" can be understood within the framework of the cult of the wise and patient woman or the paternal cult (7, p. 394). One of the symbols of ancestor worship is the sacred homeland and the sacred hearth. In fact, the tradition of lighting bonfires in our regions today is a reflection of respect for the spirits of our forefathers.

Interestingly, one of Oghuz's three sons is named Dag (Mountain). The descendants of these three brothers are known as the Uchoklar. Both the Bozok and Uchok tribes are part of the Azerbaijani Turks' lineage.

Conclusion: Therefore, we have tried to focus on several aspects related to the mountain cult. When it comes to the ancestral aspects of the mountain cult, it

becomes clear that the concept of origin and creation is valued in Azerbaijani myths in the following way:

- The cult of mountains is a fundamental and primary factor in the creation of the world and humanity.
- In the creation of the first ancestor, along with tree, water, and soil, the elements of mountain and cave are also present.
- The mountain stands at the beginning of the lineage.
- The mountain is the embodiment of respect.
- In many cultures, the mountain was considered a sacred ancestor.
- The mountain plays a central role in the creation of the world and humanity.
- The mountain is considered a sacred space where the spirit of the ancestors dwells.
- The mountain is part of the initial religious-mythological values.
- Mountains were the place where God first spoke to His prophets.
- Therefore, mountains are always the first witnesses of the communication between God and humans.
- The mountain was considered the center of the world and the universe.
- The spirit of the mountain, the mountain's soul, was considered the protector spirit of the clan and the ancestor.

The declaration of 2024 as the "Year of Solidarity for a Green World" in our country is significant in several aspects. One of the future priorities has been set as being a country with a clean environment and green growth. The mountain, as a symbol of purity, cleanliness, and greenery, has a great impact on the health of the environment and the protection of living beings. Protecting the mountains, which symbolize greenery, solidarity, and life, should become a moral duty for everyone.

References

1. Bayat Fuzuli. Turkish Mythological System (In the Ontological and Epistemological Context of Turkish Mythology I, Istanbul, Otuken Publishing, 2007, p. 162)
2. Bayat Fuzuli. The Oghuz-Epic Tradition: The Oghuz Khan Epic. Baku: Sabah, 1993, 194 pages, p. 154
3. Baydili (Məmmədov) C. Turkish Mythological Dictionary. Baku: Science, 2003, 418 pages, p. 105
4. Bunyadzadeh Konul. Mountains of the Earth's Bosom. 525 Newspaper, 21 April 2018. - p. 11

<https://www.anl.az/down/meqale/525/2018/aprel/587264.htm>.

5. Dilek İbrahim. Altai Epics, Ankara, 2002, p. 306. TDK Publications.
6. Kalafat Yashar. Folk Beliefs of Turkish-speaking Peoples: From the Past to the Present (Humanity), Ankara, 2015, Berikan Publishing, 331 pages, p. 52.
7. Kubra Yıldız Altın. Page 163.
8. Alizadeh Roshan. Nature Cults in Azerbaijani Folklore. Baku: Nurlan, 2008, 176 pages, p. 129, p. 23.
9. South Azerbaijani Folklore, Volume XII. Baku: Science and Education, 2021, 322 pages, pp. 75-78.
10. İslam Sadıq Shummer and Sun Cult in Turkish Folklore. Link.
11. Kitabı-Dede Korkut. Baku:Writer, 1988, 267 pages, p. 61.
12. Qafarlı Ramazan. The Belief in the World Mountain in Azerbaijani Turkish Mythology. 2017. - 17 November. No. 208. - p. 14.
13. Qafarlı Ramazan. Mythology (In 6 Volumes). Vol. I. Mythogenesis: Reconstruction, Structure, Poetics, Baku: Science and Education, 2015, 454 pages, pp. 327-330.
14. Mansimova Zümrüd. Customs and Beliefs in Azerbaijani Ritual Folklore as Expressions of Universal and National-Spiritual Values.
15. Mammadov Nadir, Shamkir District, Konullu Village, 1936-2004.
16. Musabeyova Fizza, 1962, Fuzuli District, Musabəyli Village.
17. Sakaoglu, Saim and Duymaz, Ali (2006). Pre-Islamic Turkish Epics, Istanbul: Otuken Publishing, p. 217.
18. Seidov Mirali. Thinking About the Origins of the Azerbaijani People. Baku: Writer, 1989, 496 pages, p. 264.
19. S. Rzasoy. The Dede Korkut Epic. Vol. III, The Shaman-Hero's Journey into the World of Chaos. Baku: Science and Education, 2025, 176 pages, p. 58.
20. Samadova Nagiba. The Village of Qanlı, Goycha Region, 1946.
21. Shukurov Agayar. Mythology. Vol. VI. Ancient Turkish Mythology. Baku:Science, 1997, 232 pages, p. 55.
22. Daglar (Ashiq Alasgar)
23. The Image of Mount Ararat in Folklore and the Spiritual-Ideological Essence of Armenian Falsification

Фархадов Зафар
Институт Фольклора
Национальной Академии Наук Азербайджана
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0006-4858-1678>
<https://doi.org/10.5281/zenodo.17340079>

СПЕЦИФИКА ВРЕМЕНИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ЛЕГЕНДАХ

Farhadov Zafar
ANAS Institute of Folklore
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0006-4858-1678>

CHARACTERISTIC OF TIME IN AZERBAIJAN LEGENDS

Аннотация.

В азербайджанских легендах время формируется в зависимости от пространства; антиномичность пространственных характеристик приводит к тому, что и время структурируется вокруг двух полюсов - профанного и сакрального. Профанное время является историческим временем: здесь время течёт, события развиваются, одно вытекает из другого. Течение времени можно заметить и по особенностям элементов, формирующих пространство: они изменяются, увядают, теряют качество и новизну. Профанное время изображается как линейный, необратимый процесс. Движение времени вперёд воспринимается как удаление от акта творения, поэтому в легендах прошлое идеализируется и противопоставляется настоящему.

Сакральное время, напротив, вечно. Вечность времени проявляется в финальных формулах, а также в особенностях предметов, составляющих сакральное пространство. В сакральном пространстве время отсутствует, поэтому вещи сохраняют свой изначальный облик, не теряют качества и свежести, не увядают и не разрушаются. Прошедшее время как будто не оставляет на них следов.

Анализ категории времени показывает, что легенды являются продуктом монотеистического мировоззрения и представлений о линейном времени. Возникновение монотеизма и восприятие времени как линейного процесса потребовали формирования соответствующей системе ценностей фольклорных форм. Именно эта необходимость обусловила появление легенд как самостоятельного жанра.

Abstract.

In the legends time is formed according to space, the opposite polarity of space has led to the fact that time is organized from the sacral and profane time poles in accordance with it. Profane time is historical time. Here, the time passes, the events develop and one event emerges as a result of another. The flow of time can also be seen from the nature of the elements that make up the profane space; they change, fade, lose quality and freshness. Profane time is described as a rectilinear, no-return process. Progress in time is perceived as a departure from the moment of creation, according to which in legends the past is idealized and opposed to the present. However, sacral time is eternal time. The eternity of time is reflected in the final formulas, in the characteristic of the subjects that make up the sacral space. There is no time in the sacral space, so things retain their original shape, neither they lose quality, freshness nor dry out or fade. The passing time seems to leave no trace on them. The analysis of time and space shows that legends are the product of monotheistic belief and ideas about linear time. The emergence of the belief in monotheism, the linear imagination of time required the emergence of folklore samples that formed a system of values corresponding to it. Thus, this necessity that has led to the emergence of legends as a genre.

Ключевые слова: легенда, сакральное время, профанное время, линейное время, циклическое время, вечность, мифологическое время, пространство.

Keywords: legend, sacral time, profane time, linear time, cycle time, eternity, mythological time, space.

Древние люди воспринимали время и пространство не через их реальные измерения, а посредством представлений, сформированных мифологическим мышлением. Основной особенностью мифологического времени является его антиномичность: оно строится на противопоставлении сакрального и профанного, вечного и преходящего. Ю.М.Лотман, анализируя восприятие пространства человеком средневековья, писал: «Земной мир – «тленный» и быстротечный, а загробный – нетленный и вечный <...> заполняющие его пространство святые предметы не подвержены порче, гниению и

уничтожению - они не невещественны, а вечно-вещественны» (Лотман, с. 211).

В профанном пространстве смена дневных, месячных или сезонных циклов и развитие событий свидетельствуют о поступательности времени. Ночь сменяется утром, с наклоном солнца наступает вечер, а за зимой неизбежно следует весна. Медийные формулы, используемые при описании событий в профанном пространстве - такие как «ay dolandi il gəldi/ай доланды, ил гелди/месяц прошёл, год настал», «vaxt-vədə gəldi/vaxt-vяде гелди/ пришло время, настал срок» - по своей структуре ясно выражают идею движения времени.

В сакральном же пространстве время отсутствует. Поэтому элементы, составляющие сакральное пространство, в легендах остаются вечно зелёными, не гниют и не разрушаются. Так, дерево арча (можжевельник), окрасившееся кровью пророка, не подвержено тлению, ибо пророк благословил его, и потому оно навсегда остаётся зелёным. Одинокое дерево, возникшее как проявление божественной воли, не вянет и не сохнет; тела несчастных влюблённых, погребённые много лет назад, не разлагаются; вода источника, созданного по велению Бога, не теряет своих свойств, сколько бы времени ни прошло. Прошедшие годы не оказывают на них воздействия, для них время как будто остановилось. Поэтому они сохраняют свой изначальный облик, качество и свежесть.

В азербайджанских легендах вечность времени выражается не только через особенности пространственных элементов, но и посредством переноса имени, признаков и качеств героя на вновь возникающий предмет. Тем самым биологическое время героя становится вечным, он обретает бессмертие.

Так, цветок тюльпан получает свой красный оттенок от свадебного платья девушки; гребень на голове удода - это гребень, забытый невестой в волосах, когда она мыла голову; панцирь черепахи - это таз, который невестка перевернула вверх дном из стыда перед свёкром, когда мыла волосы.

В момент превращения переносятся не только внешние признаки героя, но и его личные качества. Например, торговец, который при продаже ткани обрезал меру, был превращён Богом в сороку. Его нечестность переходит в образ птицы: считается, что эта птица, как и сам торговец, бесполезна и вредна (Qərbi Azərbaısan, II, 44). Поэтому в первобытном сознании превращение героя не воспринимается как смерть, он продолжает своё существование в иной форме. Из превращённой в камень девушки вместо воды течёт кровь; если бросить камень в пасть окаменевшего дракона, слышится хриплый звук. Всё это отражение мифологического представления о бессмертии героя. Таким образом, герой мифологизируется и обретает вечную жизнь.

Вечность времени выражается также через непрерывность и неизменность момента творения. Непрерывность акта творения и его вечность характерны прежде всего для финальных формул. Исследователи количественных особенностей сказок В.А.Червянева и Е.В.Артеменко справедливо отмечают: «Вечное время находит своё выражение прежде всего в финальных формулах» (Червянева, Артеменко, с. 107).

В азербайджанских легендах временные формулы, употребляемые в начале повествования, соотносятся с настоящим временем. Сказитель берёт современность как точку отсчёта и, говоря *bundan irəli, əvvəllər, keçmişdə* // в прежние времена, раньше, в стародавние времена, переносит события в далёкое прошлое.

В финале же легенды течение времени возвращается к моменту творения: герой или повествователь выражает тоску по этому первозданному мгновению и стремится увековечить его, тем самым

придавая времени непрерывность и вечность. Вечность и устойчивость момента творения обозначаются наречиями времени, указывающими на его бесконечность: *o vaxtdan, həmişə gündən, ondən, həmişə* // с тех пор, с того дня, оттуда, всегда.

- Əlləri xınalı kəklik, telləri xınalı kəklik bax *onnan qalır* // Куропатка с хной на лапках и перьях, осталась с тех пор

- *O vaxtdan o qayanın adı qalır Gəlin qayası*. / С тех пор эту скалу называют "Скала невесты"

- *Ondan deyillər ki, o sünbülün başının buğdası olur ha, o, itin payıdı*. / С тех пор говорят: "Зёрна, что на верхушке колоса, это доля той собаки."

- *O günnən bura qədər ora Aşıq Avdal deyillər*. / С того дня до сегодняшнего это место называют Ашык Авдал.

- *O vaxtdan salxım söyüdüün budaqları göyü qalxır, yerə sarı uzanır*. / С тех пор ветви плакучей ивы не тянутся к небу, а склоняются к земле

- *Elə o vaxtdan da bu qaya "Gəlin qayası" deyilir*. / С тех пор самых пор эту скалу называют "Скала невесты".

- *O vaxdan bu qız quş olur, uçur göyü. Adı da qalır Murad quşu*. / С тех пор девушка обратилась в птицу и вознеслась в небо, а её имя осталось Муррад-кушу // Птица грёз

- *Rəvayətə görə, o gündən həmin zağanın ağzından dörd bulaq qaynıyub axır*. O bulaqların həg biri inəyin bir ətcəyidir // Согласно преданию, с того дня из той пещеры забили четыре источника, и каждый из них — это одно из вымён коровы.

- *Onnan o qəya qalır Haça qəya, ziyarətqah oluf ora*. İndi bildinmi Haça qəya hardan ziyarətqah qalır? // С тех пор та скала называется Хача-гая, и это место стало святилищем. Теперь ты знаешь, откуда пошло это святое место — Хача-гая?

- *Həmin günnən həmin dağın adı oluf Murğuz dağı, Murğuz ocağı. Həmin yerdən bir bulaq çıxer. Həmin bulağın üstə çox qurbannar kəsilib, nəzirniyəzdar deyilib*. // С того дня ту гору стали называть Мургуз-даг, или Мургуз-очаг. Из-под неё забил источник, у которого с тех пор приносят жертвы и совершают обеты.

- *Allaha yalvarır ki, Allah, mənı quş elə. Allah onu quş eliyir. Bu quş başdıyır oxuyur. Həmişə də oxuyanda deyir: "Yusif, dur su iç!"* // Она молится Богу: «Аллах, преврати меня в птицу». И Бог превращает её в птицу. Птица начинает пить и каждый раз, когда поёт, говорит: «Юсуф, встань, попей воды!»

- *Başındakı darağıynan birlıhdə Allah bını quş eləyir. Gəlinin bir oğlu da var imiş. Ona görə də həmişə bı "bup-bup" eliyip oğlunu axdarır* // Бог превращает её в птицу вместе с гребнем, застрявшим в её волосах. У невесты был маленький сын, и потому, всегда эта птица поёт "буп-буп", - она ищет своего ребёнка.

- *Gəlinin ağzından söz qurtarmamış dönür tısbağaya. Deyirlər həmin tasdır ki, dönüf olub tısbağanın çanağı. Həmişə bu çanağı belində gəzdirir ki, çılraq bədənini örtsün* // Не успеет договорить, невеста превращается в черепаху. Говорят, тот таз, который она перевернула, стал её панцирем.

С тех пор черепаха всегда носит этот панцирь на спине, чтобы прикрыть своё нагое тело.

Профанное время не существует вне событий: именно последовательность и развитие событий показывают его течение. Вечное же время, напротив, может существовать и вне событий. Его вечность связана с актом первотворения. Согласно мифологическим представлениям, Бог извлекает из воды кусок земли и создаёт сушу, и именно с этого момента начинается время.

Так как Бог находится вне времени, Он изображается как сущность, стоящая над временем и пространством. Для Него не существует преград ни времени, ни пространства - Он может быть в любом месте и в любое мгновение.

Это божественное свойство позднее становится основой сакрализации пророков и исламских святых. Поскольку для них также не существует временных и пространственных барьеров, считается, что, когда зовут Имама Али, он немедленно откликается, преодолевая расстояния, на которые в обычных условиях требуются недели и месяцы, - одним мгновением, и может появляться одновременно в разных местах.

Одним из способов сакрализации времени является придание ему непрерывности, фантастическое расширение его длительности. При этом свойства профанного времени принимаются как норма, а их отрицание переносится на сакральное время.

Так, если обычный человек спит семь-восемь часов, то пастухи, спасавшиеся от тирании Дагйунуса, засыпают в пещере на триста лет. Прошедшее во сне время кажется им одним днём, однако, выйдя утром на базар, они понимают, что спали три столетия.

Эта трёхсотлетняя длительность сна превращает его в сакральное состояние, в проявление божественной воли.

Тот же принцип непрерывности реализуется и через повторение действия, когда многократное воспроизведение события придаёт ему сакральный смысл. В легенде «Имамзаде» владелец святилища неоднократно является во сне людям, поселившимся вокруг пира, и предупреждает их покинуть это место. Люди игнорируют предупреждение, и в наказание за непослушание поток смывает всё вокруг (Qarabağ, III, 88).

В фольклоре существует два типа временных представлений - циклическое и линейное время. Мифы являются порождением именно циклического времени. Основная идея циклического времени - эволюция через повторение: каждый новый цикл воспроизводит предыдущий, но не буквально, а в более совершенной, обновлённой форме.

Праздник Новруз - яркий пример реализации концепции циклического времени. В ночь с 21 на 22 марта отмечается завершение одного цикла и начало другого, обновлённого круга бытия.

Циклическое время состоит из бесконечного ряда повторяющихся периодов, что порождает представления о вечности и бесконечности времени. В такой понимании прошлое не противопоставляется настоящему, и прошлое, и будущее

включены в само настоящее, образуя единое, непрерывное время.

В легендах же события разворачиваются в историческом времени (линейном времени), то есть в точке пересечения мифологического и исторического времени (Левинтон, с.45).

Здесь время предстает как прямая, необратимая последовательность, в которой прошлое безвозвратно отдалается.

Именно поэтому движение времени вперёд воспринимается как удаление от момента первотворения, а прошлое идеализируется и противопоставляется настоящему. Как отмечал Б.А.Успенский, если циклическое время основано на идее эволюции, то линейное время основывается на представлении о предопределённости судьбы (Успенский, 27).

В рамках линейного времени судьба человека предопределена, и изменить написанное, стереть то, что уже определено, - не в его власти. Линейное время не является бесконечным: оно изображается как процесс, имеющий начало и конец. Каждое новое событие вытекает из предыдущего, и все они связаны между собой причинно-следственными отношениями.

Эта особенность времени отражается и в мифах о сотворении мира, где творение также представлено как цепь взаимосвязанных причин и следствий. Так, змей получил пищу от людей за то, что не дал воде проникнуть в ковчег; голубь приобрёл красноватый оттенок лап, потому что они коснулись крови имамов; сова поселилась в развалинах и избегает людей, поскольку те убили имамов на поле Кербела.

Линейное время - абстрактное, в то время как циклическое время - конкретное. Исходя из этого различия, исследователи относят циклическое время к раннему этапу развития человеческого мышления, когда способность к абстрагированию ещё не сформировалась (Черванева В.А., Артеменко, 97).

Историческое мышление по своей природе семиотично: оно наделяет обыденный знак символическим смыслом и превращает неисторическое в историческое (Успенский, с. 69).

В азербайджанских легендах также акты творения соотносятся с определёнными эпохами, каждая из которых получает символическое значение и особый смысл. Так, вражда между собакой и кошкой, змей, поедающий глаза мёртвых, ворон, питающийся падалью, красноватый оттенок лап голубя, связаны с всемирным потопом; а уход совы от людей, красные ноги куропатки и святость ласточки с трагедией Кербелы.

Тем самым события символизируются и утрачивают свой бытовой характер, превращаясь в знаки, определяющие направление истории. Таким образом, историческое мышление предстает не как случайное накопление фактов, а как процесс осмысления реальности через систему символов и нарративов.

Как уже отмечалось ранее, в азербайджанских легендах события нередко связываются с мифологическим временем. Так, в сюжетах вроде «*Buğdanın ərşə çəkilməsi/Vознесение пшеницы на небо*», «*Haramlıq necə yarandı?//Как возникло запрещённое (харам)?*» речь идёт о событиях, происходящих на пересечении мифологического и исторического времени.

Мифологическое время - это первичный момент творения, отличающийся от исторического не по хронологическому расстоянию, а по своей качественной природе. Этот период характеризуется как эпоха, когда небо было близко к земле, когда достаток и благодать были изобильны, когда с неба падала не снежная пыль, а божественная благодать, а колосья покрывали землю от корня до вершины, и зерно в них было величиной с орех.

Мифологическое время - это состояние, в котором нет противопоставления сакрального и профанного; здесь они пребывают во внутреннем единстве. Как пишет А.А.Федоровских: «Противопоставление сакрального и профанного в мифе отсутствует. Мир и человек созданы богами, героями, мифическими предками. Жизнь человека и общества наполнена воздействием этих священных событий. Поэтому в мифе нет содержания, которое можно было бы охарактеризовать как “чисто профанное” и принципиально отличное от сакрального».

Профанное скрыто внутри сакрального, в его свернутой форме, и проявится лишь тогда, когда произойдёт разделение неба и земли, Бога и человека, то есть - Бога и природы, человека и природы, человека и мира. В неравном единстве сакрального и профанного в мифе доминирует сакральное. В архаическом мифе феномен “чисто сакрального” ещё не выражен явно» (Федоровских, с. 12).

Это единство сакрального и профанного проявляется в азербайджанских легендах следующим образом:

- *Deyir, əvvəllər səmədan qar yox, un yağarmış. Heş kim əkinçilih, biçinçilih, dəyirtən nə olduğun bilməzmiş. İsdədiyi vaxdı meşoğun açarmış, unun uğıp, xəyəyin bişirərmiş //Говорят, раньше с неба падал не снег, а мука. Никто тогда не знал, что такое пахота, жатва или мельница.*

Когда человеку хотелось, он открывал свой мешок и наполнял его мукой, из которой тут же готовил себе пищу.

- *Binnən irəli taxılın dibinnən başına kimi sünbül olurmuş. O, soralar heylə oluf, azalıf, ancax yuxarisında qalıf. İndi bu çörəyi bizə Allah itə görə verif. / Раньше колосья пшеницы были покрыты зёрнами от самого корня до вершины. Позднее всё изменилось, зёрен стало меньше, и они остались только наверху. Теперь, говорят, этот хлеб дан нам Богом ради собаки.*

- *Əvvəllər buğda yox imiş. Hər gün göydən un yağırmiş, adamlar da bu unu uğıb çörək yapırlarmış. / Раньше пшеницы не было. Каждый день с неба падала мука, и люди собирали её, чтобы испечь хлеб.*

- *Qədimlərdə buğdanın sünbülü yerdən başacan dən imiş. Çörək o qədər bol imiş ki, insanlar*

başlayırlar qıdırmağa. / В древние времена колосья пшеницы были покрыты зёрнами от земли до самого верха. Хлеба было столько, что люди начали наглеть и терять меру.

- *Buğdanın dənəsinin iriliyi findix boyda idi, Allah-tala vermişdi. Əkəndə buğda elə bir məhsul verirdi ki... İndi hektara otuz sentiner alanda sevinirik. Amma o vaxdı hektara bəlkə yüz sentiner məhsul verirdi. Qarğıdalı dənəsinən də iri idi. O qədər bollaşmışdı ki, insannar çörəyin hörmətini gözdətmirdilər / Зёрна пшеницы были величиной с орех, так благословил их Аллах.*

Когда сеяли, урожай был столь обильным, что трудно себе представить: теперь мы радуемся тридцати центнерам с гектара, а тогда, говорят, собирали не меньше ста. Зёрна были даже крупнее кукурузных. Благодать была столь велика, что люди перестали ценить хлеб и утратили к нему почтение.

- *Əvvəllər göynən yer bitişih imiş. İndiki kimi döymüş də. / В древние времена небо и земля были едины, соприкасались, не были разъединены, как теперь*

- *Qabaxlar sümbül belə deyilmiş. İndi başında bircə qırış dən var. Qabaxlar amma tərədən-dırnağa kimi dənimiş // Раньше колосья были совсем другими. Теперь на верхушке, всего несколько зёрен, а раньше они были покрыты зерном от самого основания до вершины.*

Мифологическое время изображается также как эпоха, когда люди не лгали и не клялись напрасно, люди были столь чисты, что их слово быстро доходило до Бога, а произнесённое проклятие достигало адресата.

- *Əvvəllər insannar Allahdan yağış isdirmişdər, yağırmiş, quraxlıx isdirmişdər, quraxlıx olurmuş. İnsannar helə pak imişdər / Раньше люди просили у Аллаха дождь, и дождь выпадал, просили засуху, и наступала засуха. Люди тогда были очень чистыми.*

Разделение сакрального и профанного происходит на фоне утраты религиозно-нравственных ценностей.

- *Ana uşağın altını yuxa ilə təmizlədiyi üçün göy yerdən uzaqlaşır, Allah buğdanı ərşə çəkir, göydən yerə bərəkət yağması kəsilir (Əsatirlər, 102)// Мать очистила ребёнка лепёшкой, из-за этого небо отдалось от земли, Аллах вознёс пшеницу на небеса, и с тех пор перестала падать с неба благодать.*

- *Keçmişdə haramçılıq olmadığı, insanlar yalan danışmadığı üçün onların qarğıışı Allah yanında tez eşidilirdi. Bu durumdan narahat olan padşah hərədən bir yumurta uğıdırır, daha sonra hər kəsin öz yumurtasını geri almasını tapşırır. Yumurtalar qarışdığı üçün insanlar arasında haramçılıq yaranır, ondan sonra onların qarğıışı kəsərdən düşür (Qarabağ, I, 21) // В прошлом, когда не существовало запретного и люди не лгали, их проклятия быстро доходили до Бога. Правитель, обеспокоенный этим, велел собрать у всех по одному яйцу, а затем приказал каждому забрать своё. Яйца перепутались, и среди людей возникло запретное; с тех пор их проклятия утратили силу.*

Как видно, мерой времени являются не годы и века, а религиозно-нравственные ценности.

В легендах историческое и сакральное время сосуществуют. Исследуя представления средневекового человека о времени, А.Я.Гуревич писал: «Мирское время и последовательность событий не воспринимаются как единственное и подлинное время. Наряду с земным, мирским временем существует и сакральное, и только оно обладает истинной реальностью» (Гуревич, с. 172). Несмотря на господство исторического времени в Средние века, представления о мифологическом времени продолжали существовать, так же как и в азербайджанских легендах историческое время сосуществует с сакральным. В легендах сакральное время проявляется главным образом в финале сюжета, в моменте увековечения акта творения. Момент творения не проходит, он вечен и непреходящ. Вечность акта творения выражается как через временные формулы, так и через сохранение до настоящего времени тех черт, которые восходят к моменту сотворения.

Например, *Adəmi yoldan çıxartdığı üçün Allah şeytani cəzalandırır: onu atın quyruğuna bağlatdırır. Deyilənə görə həmin at bu gün də fırlanır, yalnız əlin barmaqlarını çarpaz keçirdikdə o dayanacaqdır* (Qərbi Azər. II, 44.) // *За то, что шайтан сбил Адама с пути, Бог наказал его: приказал привязать его к хвосту лошади. Говорят, что эта лошадь до сих пор возвращается, и остановится она только тогда, когда человек переплетет пальцы рук.*

В легенде «Гора Чыгырган» рассказывается, что во время битвы с неверными Имам Али издал такой могучий рёв, что враги, услышав его голос, в страхе обратились в бегство. Гора Чыгырган в Западном Азербайджане получила своё название именно от этого события. По словам информатора, последний раз этот рёв слышали в 1989 году, когда жители покидали село Хахыс во время депортации. Когда люди спускались по склону горы, из неё донёсся грозный звук. Тогда старики остановились и сказали: «Это Имам Али возгласил» (Qərbi Azərbaucan, II, 86).

В архаическом мышлении время воспринималось не по абстрактным числам, а по событиям. День рождения или смерти кого-либо запоминался не по календарной дате, а по событию, произошедшему в тот день. По словам жительницы села Сабунчу Загатальского района Чичек Раджабовой, её свекровь говорила, что, когда листья фундука становились величиной с ухо крысы, отмечали праздник цветов. Как видно, дата праздника определялась по размеру листьев фундукового дерева.

Несмотря на то, что в азербайджанских легендах повествуется о событиях, происходивших в историческом времени, абстрактного понимания времени здесь не существует. Время воспринимается через события: если есть событие, значит, есть и время. Поэтому в легендах не говорится о внутренних чувствах и переживаниях героя. Даже когда преследуемый оказывается на грани поимки, когда девушку выдают замуж за нелюбимого, или когда

свёкор застаёт невестку, моющую голову, мы не видим описания чувств и внутреннего волнения персонажей. Между тем именно эти моменты сюжета являются такими, когда страх, страдание и угроза позора достигают своей высшей точки.

В легендах упоминаются чувства героя, однако они передаются не как статическое описание, а на фоне определённого действия. Например, когда девушка, находящаяся в опасности попасть в руки врага, поднимает руки к небу и просит помощи у Бога, или когда выданная за другого ночью выходит на улицу и поёт баяты, всё это выражает её внутренние переживания и душевное волнение в тот момент. Следовательно, даже такие статические образы, как чувства и эмоции героя, передаются через действие: если нет действия, нет и описания.

В архаическом обществе человек властвовал над природой и временем, обладал возможностью воздействовать на них и изменять их посредством определённых ритуалов. Эти представления до сих пор сохраняются в составе архаических обрядов. Например, в Закатало-Балакенском регионе Азербайджана с целью повлиять на природу, повысить урожайность и обеспечить благополучное наступление весны раздавали милостыню. В селе Даглы Закатальского района такие обряды проходили с 20 по 22 марта, в селе Сабунчу - с 10 по 15 апреля, а в селе Йени Сувагил начинались 20 марта и продолжались до конца месяца. В эти дни жители собирались на просторной местности и устраивали собрания, называемые метух. Каждый приносил из дома какие-либо продукты, которые смешивались и из них готовились блюда вроде сульхюлю, эриште, махара. Этой пищей угощались на месте, а также отправляли часть бедным и больным. Целью этих обрядов, длящихся с утра до вечера, было воздействовать на природу, чтобы весна была более плодородной и урожайной.

В разных районах Азербайджана игры, известные под названиями куф, куфдиби, елленджяк, сурманчак и проводимые накануне весны, также имели целью повлиять на природу и обеспечить обильный урожай (Rüstəmzadə, 131). Архаические обряды, такие как «Году-году», «Выход на мусалла» и другие, также служили этой цели. Люди верили, что посредством этих ритуалов они способны воздействовать на природу и изменять её.

Однако после появления понятия линейного (исторического) времени власть человека над природой была утрачена: как временем, так и природой управляет лишь один властелин - Бог. Возможность воздействовать на природу и изменять её принадлежит только Богу. Таким образом, человек утратил средства влияния на время и природу, превратившись в пассивный образ.

Поэтому герой легенды не обладает сверхъестественной силой, фантастическими способностями или волшебными помощниками. Он слабый, замкнутый в себе человек, который вместо борьбы ищет утешение в слезах. Он настолько беззащитен, что, столкнувшись с трудной ситуацией, видит вы-

ход не в сопротивлении или борьбе, а в самоубийстве, обращении к Богу с мольбой о помощи. Основная причина этого заключается в том, что в легендах всё подчинено воле Бога.

Бог в легендах - абсолютная сила; во власти Его находятся время, природные явления, земля, растения - всё сущее. Пока Он не даст дозволения, земля ничего не производит (поэтому до первого весеннего грома запрещено собирать зелень, считается, что только после первой весенней молнии Бог даёт земле разрешение, и собранная после этого зелень не вызывает боли в животе), деревья не пускают почки, трава не прорастает.

Дождь, ветер, одним словом, всё находится в Его власти. В легенде «Улькер» Бог, по просьбе девушки, ускоряет приход весны, посылает дождь, чтобы растопить снег и заставить траву зазеленеть (Qarabağ, I, 17).

Или же, по другой легенде, пожалев обожжённого в лесном пожаре голого дикого кабана, Бог делает зиму того года мягкой (Qarabağ, IV, с. 18). Хазрат Али, уничтоживший неверных, поклялся не класть меч в ножны, пока кровь не достигнет стремени его боевого коня. Тогда Бог, чтобы остановить кровопролитие, посылает белопенный дождь: вода поднимается до уровня стремени, и лишь после этого Хазрат Али опускает меч (Qarabağ, II, с. 50).

Пророк Муса велит пастуху, пасшему овец в ущелье, вывести стадо, предупреждая, что скоро пойдёт дождь. Однако пастух отвечает: «Облако бесплодно, дождя не будет», - и не уводит овец. Тогда Бог по просьбе пророка Мусы насылает дождь, поток сходит в ущелье и губит всё стадо (Qarabağ, IV, с. 25).

Поскольку власть над временем принадлежит Богу, судьба и предназначение человека определяются Им. Никто не может противиться Его воле или изменить то, что предопределено. От человека требуется лишь смирение и согласие со своей судьбой. Попытки изменить написанное, бежать от предопределения - бесполезны и обречены на неудачу. Так, Нух, желая продлить жизнь своего народа, находит воду жизни, но выпить её суждено змею (Qarabağ, I, с. 49). Пророку Сулейману также приносят воду жизни, однако по совету ежа он отказывается её пить (Qarabağ, т. III, с. 41).

Логман изобретает лекарство, способное воскресить мёртвых, однако Бог не позволяет ему воспользоваться этим средством. По повелению Всевышнего Джабраил (Гавриил) ударом крыла разбивает лекарство (Saatli, I, с. 297).

Таким образом, отсутствие у человека права самостоятельно определять свою судьбу, предопределённость всего извне привели к формированию персонажей, смирившихся с судьбой, довольствующихся тем, что написано Богом, и полностью подчиняющихся Его воле.

Главными персонажами азербайджанских легенд являются религиозные личности - пророки, имамы, исламские святые и другие. Наиболее активные персонажи азербайджанских легенд - это

Адам, Ева/Хава, пророк Ной/Нух, пророк Моисей/Муса, пророк Давид/Давуд, пророк Соломон/Сулейман, пророк Авраам/Ибрахим Халил, пророк Мухаммед, Хазрат Али, Фатима аз-Захра и Хызыр Наби.

Сюжет развивается вокруг них: они выступают как созидатели существующего миропорядка, как те, кто определяет социальные нормы, традиции и обычаи. В отличие от обычных людей, пророки и исламские святые обладают сверхъестественными силами. Для них не существует преград времени и пространства, они могут появляться в любом месте и в любое время, принимать разные облики, читать мысли людей и предсказывать будущее.

Они свободны от адского огня как в этом, так и в потустороннем мире, поэтому пламя их не обжигает. Они властвуют над временем, они способны оживлять мёртвых и возвращать прошедший день.

Кроме этого, они обладают необычными мощниками и волшебными средствами, которые обеспечивают их деятельность и помогают достичь поставленных целей. Посох пророка Мусы, кольцо и ковёр пророка Сулеймана, конь Бурак пророка Мухаммеда, а также конь Дюльдюль и меч Зульфикар Хазрата Али - всё это неотъемлемые атрибуты этих персонажей. Их невозможно представить без этих средств - они завершают и дополняют их образы.

В сказках герой получает волшебные предметы либо благодаря своему необычному происхождению, либо после прохождения определённых испытаний, от существ потустороннего мира. Эти чудесные силы обеспечивают его активность в пространстве сказки (Морфология сказки, с.40). В отличие от сказок, в легендах сверхъестественная сила даруется святым непосредственно Богом. Они не способны творить чудеса самостоятельно. Поэтому, когда у пророка Мусы ломается посох, он несёт срубленное в лесу дерево к Богу, чтобы тот наделил его чудесной силой (Qərbi Azərbaycan, II, 46).

Или же, когда пророк по просьбе народа выходит на мусалла и долго молится о дожде, дождь так и не идёт; однако, как только муравей произносит слово «аминь», Бог посылает дождь (Qarabağ, т. IV, с. 29). Как видно, в легендах чудо не является внутренним качеством персонажа, а представляет собой дар, полученный по божественной воле. Дар чудотворения принадлежит Богу, поэтому, творя чудо, герои призывают Его имя и действуют от Его лица. Таким образом, совершаемые ими чудеса, это проявление Божественной воли.

Сверхъестественные способности принадлежат Богу и избранным им людям, пророкам и исламским святым. «Главная особенность этого явления, определяемого как чудо, заключается в том, что оно является божественным действием и проявляется только через пророков; следовательно, любое необычное явление, совершаемое человеком, нельзя назвать чудом» (İbrahim Bulut).

В азербайджанских легендах некоторые обычные люди также обладают необычными силами, однако, в отличие от исламских святых, они получают их посредством магии или колдовства. Например, Шых Сади, собрав на одной книге надписи, начертанные на стене Левх-и Махфуз/Небесной Скрижали, становится сведущим во всех тайнах и знает ответы на любые вопросы. (Qarabağ, VIII, 10).

Или, согласно другой легенде, Шах Аббас овладевает всеми науками благодаря чархи-девваре - вращающемуся колесу судеб. На его стенах от начала до конца начертаны волшебные письмены. Раз в году колесо на мгновение останавливается, и тогда каждый может прикрепить к его поверхности свой кусочек воска и снять с него часть этих тайн. Шаху Аббасу достаётся такой талисман, при чтении которого колесо полностью останавливается. Благодаря этому он переписывает все заклинания и становится обладателем ключей ко всем наукам (Əsatirlər, с. 156).

Чудеса, совершаемые пророками, «возникают вслед за пророческим призванием и являются проявлением вызова» (İbrahim Bulut); они служат доказательством существования Бога. Однако сила, полученная иными путями, противоречит природе вещей, и потому Бог не позволяет, чтобы такая сила оставалась в руках человека навсегда. По этой причине Бог через Джабраила выбивает книгу из рук Шыха Сади и бросает её в реку, или же возносит Левх-и Махфуз/Небесную Скрижаль на небо, чтобы люди не могли использовать её в своих корыстных целях.

В азербайджанских легендах развитие сюжета связано с деятельностью пророков и исламских святых: события, происходящие в историческом времени, интерпретируются как результат их действий. Благодаря их вмешательству возникают новые явления и предметы (роза, чётки, халва из ростков пшеницы - самьяни, блюдо хедик ашы, обычный варить и раздавать мясо жертвенного животного и др.); существующие объекты обретают новые свойства (ежевика остаётся вечно зелёной, глаза овцы никогда не насыщаются, внутренняя часть можжевельного дерева становится красноцветной и т.д.).

Создание календарных циклов (например, праздника Новруз), определение охотничьего сезона, а также происхождение многих ремёсел связываются с их именами: кузнечное дело восходит к пророку Давуду, портняжное - к пророку Идрису, а лады на грифе саза приписываются имамам. Они выступают как созидатели существующего миропорядка: установленные ими правила и законы обеспечивают функционирование этого порядка, социальные нормы, принесённые ими, регулируют отношения между людьми.

Эти представления создают эмоциональную связь между людьми и святыми личностями: при упоминании имени пророка произносят салават, обращаются к ним со словами «*sanım qurban // да будет моя жизнь жертвой для тебя*», «*qurban olduqlarım // да буду вашей жертвой*». Всё это свидетельствует о том, что легенды являются текстами

веры - они сакрализируют пророков и исламских святых, укрепляя веру в них.

В сказках рождение героя и его детство играют важную роль в построении сюжетной линии. Именно в этот период герой приобретает свои необычные способности и качества, которые помогают ему достичь главной цели. Поэтому мотивы рождения, взросления и становления героя являются значимыми элементами его биографии и структуры сказочного сюжета.

Однако в легендах детство героя не имеет никакого значения для развития сюжета. По этой причине мотивы рождения и взросления героя в структуре легенды отсутствуют. О герое мы узнаём уже с начала повествования. В экспозиционной части сюжета обычно даётся краткая информация о его существовании и социальном положении. Биографическое время героя начинается с момента возникновения конфликта и завершается с его разрешением.

Например, в легенде «Ханчобан» биографическое время героя начинается тогда, когда слуга влюбляется в дочь бека, а родители девушки выступают против этого союза; заканчивается же оно тем, что люди бека убивают влюблённого. Или, как в легенде «Три брата», биографическое время братьев начинается с того, что они выгоняют скот на пастбище, а завершается тем, что, потеряв животных, они воздевают руки к небу и обращаются к Богу, после чего превращаются в камни (Qarabağ, I, 23).

Или, например, биографическое время девушки в одной из легенд начинается с её замужества и завершается превращением дракона, преградившего путь её и каравану, в камень (Dədə Qorqud, 2023, II, с. 159). В легенде «Кеклик» биографическое время девушки начинается с момента её замужества и заканчивается тогда, когда, спасаясь от бея, пытавшегося похитить её, она воздевает руки к небу и превращается в куропатку (Tovuz, II, с. 7).

Иногда жизненный путь героя в легенде настолько короток, что сказитель уместает его начало и завершение всего в нескольких предложениях. Поскольку биографическое время героя кратко, в легендах мы не встречаем описаний его старения, седины или постепенного увядания.

Биографическое время героя, как правило, состоит из одного-двух событий. Связь между этими событиями создаётся при помощи временных наречий и вводных выражений обобщающего характера, таких как “*bir gün*”, “*günlərin bir günü*”, “*vaxt gəlir*”, “*vaxt gəlir, vədə gəlir*” // «однажды», «в один из дней», «пришло время», «время идёт, срок наступает» и т.п.

- *Bir gün Sayalı qucağında da uşağı çöldən – ərinin yanından qayıdırmiş. / Один день Саялы, держа на руках ребёнка, возвращалась с поля, от своего мужа.*

- *Günlərin bir günü qız bulaqdan su gətirəndə katda onu qaçırmaq istəyir. Qız onun əlindən çıxıb dağlara üz tutur. / В один из дней, когда девушка*

набирала воду у родника, староста попытался похитить её. Девушка вырвалась из его рук и бросилась в горы.

- **Vaxt gəlir, vədə gəlir.** Ər-arvad deyillər, neyniyək? Neynəsinnər? Eylə döylü ki, palçıxdan düzəldələr. / **Приходит время, срок настает.** Муж с женой говорят, что делать? Не вылепишь же из глины?.

- **Vaxt ötür.** Qızın anası buna çatdırır ki, bir yetim uşaq qıza aludə olub, günün-saatın onnan keçirir. / **Время проходит.** Мать девушки сообщает ей, что один сирота влюбился в неё и всё своё время проводит, думая о ней.

- **Vaxt gəlir** kişi Hajdan gələsi olur. Kəndin ayağına dəvə karvanı yaxınlaşanda arvad da təndirə od salırmış ki, çörək bişirsin. / **Приходит время,** мужчина должен вернуться из хаджа. Когда караван верблюдов приближается к окраине села, женщина разжигает огонь в тандыре, чтобы испечь хлеб.

- **Aradan iki gün keçir,** qarının evində şivən qopur. Qarının nəvəsi olan çoban da özünü ağacdan asıb öldürür. / **Проходит два дня,** в доме старухи поднимается плач. Её внук, пастух, повесился на дереве и умер.

- **Nəysə, gedir bulardan biri şəhərə, çörək alır / Как бы то ни было/Короче,** один из них идёт в город и покупает хлеб.

- **Nəysə, gəllillər bəri. Görür bir cavan oğlan gəlir qavaxdan / Как бы то ни было/Короче,** они приближаются. Видят навстречу им идёт молодой парень.

- **Nəhayət, qızı istəmədiyi birinə zəman əvəz etmək istiyillər // В конце концов** девушку хотят насильно выдать замуж за нелюбимого.

В азербайджанских легендах события связываются с далёким прошлым; с этой целью используются временные формулы типа *əvvəllər, keçmişdə, bundan irəli* // в прежние времена, в былые дни, давным-давно. Иногда перед этими наречиями добавляются определения *daləkii, drevnii* или они употребляются по множественному числу, чтобы подчеркнуть, что описываемые события происходили в глубокой древности.

- **Qədim əyyamlarda bir qız, bir oğlan olub. Bunlar bir-birini ürəkdən sevirmiş // В древние времена** жили девушка и юноша. Они искренне любили друг друга.

- **Qədim zamanlarda ucsuz-bucaqsız qoyun sürüsü olan varlı bir kişi varmış // В давние времена** жил богатый человек, у которого было бескрайнее стадо овец.

- **O vaxtdı iki sevgili olur. Bunnarı qoyuntullar evləntəyə // В те времена** жили два влюблённых. Им не позволили пожениться.

- **Naça qəyadan su əvəzinə qan damır. O vaxtdı iki sevgili olur // Из расщелины скалы вместо воды капает кровь. В те времена** жили два влюблённых.

- **Deyirlər ki, hor-hor əvvəllər bir gəlin imiş // Говорят, что когда-то** кукушка была невестой.

- **Rəvayətə görə, keçmiş zamanlarda bir qadın olub. O hamilə imiş, vaxtına çox az qalırmiş. // Согласно преданию, в давние времена** жила одна

женщина. Она была беременна, и до родов оставалось совсем немного.

- **Deyillər, qədim zamannarda el yaylağa çıxan vaxt bir naхіçı azıf nəbələd bir yerə çıxır. // Говорят, в древние времена,** когда народ выходил на летние пастбища, один пастух заблудился и оказался в незнакомом месте.

- **Keçmişlərdə bir qadın olub. O qədər mehriban, gülərliz, hamının hoyuna çatan imiş ki, bütün el onun başına and içirmiş // В прошлом** жила одна женщина. Она была настолько доброй, приветливой и отзывчивой, что весь народ клялся её именем.

- **Deyirlər ki, keçmişlərdə bu yaylaqda Muğanlı elatı yaşayırmış // Говорят, в былые времена** на этом летнем пастбище жило племя Муганлы.

- **Qədim zamannarda Göycə mahalında çox varlı, adlı-sannı bir kişi varıymış // В древние времена** в Гёйченском махале жил очень богатый и уважаемый человек.

Приведённые выше примеры относятся к широко распространённым временным формулам; однако наряду с ними встречаются и более редкие выражения времени, например такие, как «*bəylik vaxtı/vo времена беков*».

Во времена беков один пастух влюбляется в дочь бей. Они полюбили друг друга. Подобные временные обозначения, характерные для репертуара отдельных сказителей, встречаются лишь в одном-двух текстах.

Хотя события в легендах привязаны к конкретному месту, время их происхождения остаётся неопределённым. Поэтому используется слово «**однажды**», выражающее неопределённость. Не только в начале повествования, но и внутри сюжета временной разрыв между событиями передаётся при помощи неопределённых временных наречий, таких как «**один день**», «**в один из дней**», «**однажды**» и т. п.

- **Bir gün bir oğlan öylənərmış // Однажды** один юноша собирался жениться.

- **Bir gün gəlin un əliyə, xəmir yoğurur, osax qalıyub sacayağı qızdırır // Однажды** невеста просеивала муку, замешивала тесто, зажгла очаг и раскалила подставку для сача.

- **Bir gün qulluqçı qız xanımın darağını alıb başını darayır // Однажды** служанка взяла гребень своей госпожи и начала расчёсывать волосы.

В структуре легенд не встречаются тройные повторы, замедляющие развитие событий, а также формулы, ускоряющие повествование, подобные выражению «*orda aynan-ılın, burda şirin dilnən* // там – месяцем и годом, здесь - сладким словом». Так как события происходят в локальном пространстве, для легенд также не характерны формулы, передающие длительное движение или большое расстояние, вроде «*gecə-gündüz yol getdilər* // или день и ночь», «*dərələrdən sel kimi, təpələrdən yel kimi* // через долины как поток, через холмы как ветер».

В легендах сюжетное время чрезвычайно короткое, оно охватывает лишь один момент из жизни героя. Поэтому, в отличие от сказок, здесь нет временных отрезков, продолжающихся месяцами или

годами. В повествовании обычно описываются события, происходящие в течение одного дня или одного сезона; соответственно, активное употребление получают временные обозначения вроде «утро», «полдень», «вечер», «зима», «весна».

- *Obaşdan durullar, gedib oğlanı tapıllar, aparıllar // С утра они встают, идут, находят юношу и уводят его с собой.*

- *Adamlar səhər uyxudan oyatıb qadını görmürlər. Gün bir boy qalxır, ancaq ondan nə xəbər olur, nə ətər // Люди просыпаются утром и не видят женщину. Солнце поднимается высоко, но о ней нет ни вести, ни следа.*

- *Axşam duruf çölə çıxıf, görüf ki, Ülkər ildızı çıxıf // Вечером он выходит наружу и видит, что возшла звезда Улькер.*

- *Qız gedif yatır. Obaşdan duruf görüflər ki, ot qalxıf ağılın başına // Девушка ложится спать. А утром, когда все встают, видят, трава поднялась вокруг загона.*

- *Gejə bir yağış tutur, qar əriyif gedir, ot da çıxıf bura o qızın bir kəlməsinən // Ночью пошёл дождь, снег растаял, и трава выросла, всё это произошло от одного слова той девушки.*

- *Yatıllar, səhər duruf görüllər ki, ot bitif // Они легли спать, а утром проснулись и увидели, что трава выросла.*

Хотя сюжетное время короткое, пропаганда религиозно-нравственных ценностей придаёт легенде особую значимость. Борьба несчастных влюблённых за соединение, стыд невестки, моющей волосы перед свёкром, наказание пастуха за невыполненное обещание, всё это черты, формирующие национально-нравственные ценности. Поэтому, несмотря на краткость сюжетной линии, её значение возрастает благодаря духовным идеалам, которые она утверждает.

В наши дни, когда такие жанры, как сказка и дастан, утрачивают своё значение и процесс их обновления прекращается, легенда продолжает жить. Легендарные тексты, поддерживая религиозно-нравственные ценности, обеспечивают их бессмертие.

Время является также основным фактором, определяющим структуру устного текста. Например, доминирование циклического времени в волшебных сказках проявляется и в их композиции. «Герой волшебной сказки отправляется в “чужой” мир, чтобы преодолеть зло или недостаток, проходит испытания и возвращается в “родной” мир» (Червянева, Артёмко, с. 103). Отделение от родного пространства в итоге завершается возвращением домой. В связи с этим время в волшебных сказках замкнуто, и вместе с завершением сюжета оно также исчерпывается.

Однако время легенды открытое; оно не ограничивается временем сюжета и завершается переходом в время рассказчика. Переход во времени создаётся с помощью обстоятельств *indi, o vaxtdan, həmin vaxtdan // теперь, с тех пор, в то время.*

- *Deyillər ki, qız sözdə “lailləllahı” qabul eləmişdi, ürəhdə yox. İndi su gələn vaxtı “lailləllah”dı, gəlmiyən vaxtı gavırdı. / Говорят, девушка*

произнесла «ля илляха иллала» только на словах, а не сердцем. Поэтому, когда вода течёт, она «мусульманка», а когда пересыхает — «неверная».

- *Görürsən, indi də ağacdələn qışqıranda deyillər, bax, yağış isdiyir, suyu çatmur. Bülbül də ən istədiyi gülün üsündə durur, amma onu görə bilmir. İyini ala bilir, amma gülü görə bilmir. Onnan o məhrumdu / Видишь, и теперь, когда дятел кричит, говорят: значит, он просит дождя, ему не хватает воды. Соловей тоже стоит на своём любимом цветке, но не может его увидеть, лишь чувствует его аромат. Этого он лишён.*

- *Bi saat da orda oxlay, kündə, sajdə var. Hamısı olduğı kimi, daşa dönüblər. Camaat ora nəzir-niyaz deyirdilər. / И теперь там лежат и скалка, и тесто, и саж. Всё это окаменело, превратилось в камень. Люди приходили туда с обетами и приношениями.*

- *İndi adətdi, təndirdə çörəyi bişirəndə çörəyin birini çıxarıllar, təndirin yanında vedrədə su olur, salıf ora soyudullar, verillər itə. Yoxsa o it yatmaz, ayağ üsdə duruf zingildiyər. / Сейчас существует обычай: когда пекут хлеб в тандыре, один из хлебов вынимают, опускают в ведро с водой, стоящее рядом с тандыром, чтобы остудить, и дают собаке. Иначе собака не ляжет спать, будет стоять на ногах и скулить.*

- *İndi mən sizə bu bulağın taleyini danışım. Bulax nətəri bulaxdı? Bulağa Azərbaycan əhalisinin hamısı gedir ziyarətə. Bulağın möcüzəsi onnan ibarətdi ki, suyu putulkaya götürərsən, beş gün qalar, bir ay qalar. On ilnən bu su qalır. / Теперь я расскажу вам о судьбе этого родника. Что это за родник? К нему на поклонение приезжают люди со всего Азербайджана. Чудо этого родника в том, что если набрать его воду в бутылку, она может стоять пять дней, месяц, даже десять лет, и не портится.*

- *İndi camaat həmin daşa ojaq kimi sitayiş edir, oraya nəzir qoyur, qurban kəsirlər. Deyilənlərə görə, kim ojağa nəzir eləsə niyyəti hasil olur. / Теперь люди поклоняются этому камню как святыне, приносят туда жертвы и оставляют обеты. Говорят, что тот, кто даст обет у этой святыни, достигнет своей цели.*

- *Elə o vaxtdan həmin yerə “Əmcəkli pir” deyərlər. Arvad, gəlin süddən kəsildəndə uşaqlarını götürüb pirin ətrafında dolanarlar ki, südə gəlsinlər. / С тех пор то место называют «Эмджекли пир». Когда у женщины или невестки пропадает молоко, она берёт ребёнка и обходит вокруг святыни, чтобы молоко вновь появилось.*

- *Söz gəlinin ağzından çıxar-çıxmaz quş olub göyə uçur. O həmin quşdur ki, indi də darağını başında gəzdirir. Ona şanapirik, Daraqçin deyirlər // Не успела невеста договорить, как превратилась в птицу и взлетела в небо. Та самая птица и сейчас носит свой гребень на голове. Её называют удодом, или Дарагчин.*

Таким образом, в азербайджанских легендах время формируется в зависимости от пространства. Поскольку пространство организовано в соответствии с религиозными представлениями, время также приобретает религиозное содержание. Оно

изображается как дуальное, в нём сакрализуется момент творения, наделяется вечностью, а существующий мировой порядок связывается именно с этим периодом.

Анализ времени и пространства показывает, что легенды являются продуктом веры в единобожие и представлений о линейном времени. Возникновение монотеистического мировоззрения и восприятие времени как линейного потребовали появления фольклорных произведений, отражающих соответствующую систему ценностей. Именно эта необходимость обусловила формирование легенды как самостоятельного жанра.

Как известно, мифы, повествующие о деяниях богов, культурных героев и первопредков, являются продуктом представлений о циклическом времени. Однако с появлением новых религиозных верований и представлений о линейном времени мифы утратили свою прежнюю актуальность. Тем не менее, в традиции ничего не исчезает без следа, оно продолжает существовать в иной форме.

Подобным образом мифы были переосмыслены и преобразованы в легенды; многие мифологические образы трансформировались в исламских святых. Так, представления о том, что Имам Али является покровителем охоты и определяет время её начала, а Фатима аз-Захра защищает женщин после родов, возникли в результате передачи им функций мифологических персонажей.

Новая религиозная система, стремясь утвердить собственные ценности, «облачила» прежние мифологические представления в исламскую форму, присвоив их себе. Отголоском этого является, например, традиция празднования Новруза в некоторых регионах Азербайджана как дня восшествия Имама Али на трон.

Мифы, трансформированные под влиянием новой веры, продолжили своё существование в форме сказок, легенд и мифологических рассказов, тогда как те, что не смогли адаптироваться к изменившимся религиозным требованиям, постепенно исчезли.

Следовательно, легенда могла сформироваться лишь после возникновения представлений о линейном времени. Существуют два различных взгляда на происхождение линейного времени.

Одна группа исследователей связывает формирование представлений о линейном времени с христианством. Е. А. Пилипенко пишет: «Представления о линейном времени усилились с приходом христианства. Это, прежде всего, связано с появлением “точек отсчёта”, придающих времени линейный характер: оно делится на два периода — до рождения Христа и после него. Христианское понимание времени придаёт значение как прошлому (времени страданий и воскресения Христа), так и будущему (ожиданию Его второго пришествия), и воспринимает время как необратимый, конечный процесс. Мир движется от акта Божественного творения к последнему времени, к Судному дню» (Пилипенко, с. 101).

Другая группа исследователей придерживается мнения, что оба типа времени сосуществовали.

С их точки зрения, в обществе, где господствовало циклическое восприятие времени, представления о линейном времени также существовали, но не играли доминирующей роли; линейное время приобрело прочное значение лишь с распространением христианства (Гуревич, с. 38).

Следовательно, формирование легенды как жанра стало возможным только после утверждения этих представлений о времени.

Из сказанного можно сделать вывод, что при формировании представлений о сакральном времени за основу было взято профанное время, а его противоположные свойства были перенесены на сакральное. Если в профанном времени время течёт, и его течение влияет на вещи (они изменяются, теряют свои качества), то сакральное время вечное, в нём нет течения, поэтому предметы сохраняют свой изначальный облик, не портятся и не разрушаются. Такое антиномическое изображение времени показывает, что многие элементы легенд восходят к мифам и возникли как проекция мифологического мышления на историческое время. Поэтому в легендах профанное и сакральное время сосуществуют, не отрицая, а дополняя и взаимно обуславливая друг друга.

Литература

1. Azərbaycan folkloru antologiyası / Toplayıb tərtib edən: İ.Rüstəməzadə. – Bakı: Səda, – 2007, – с. 16: Ağdaş folkloru.– 496 s. // Антология азербайджанского фольклора / Составитель И. Рустамзаде. – Баку: Сяда, 2007. – Т. 16: Агдашский фольклор. – 496 с.
2. Azsaylı xalqların folkloru.– Bakı: Elm və təhsil, – 2024, – VI с., – 331 s.// Фольклор малочисленных народов. – Баку: Элм ва təhsil, 2024. – Т. VI. – 331 с.
3. Əsatirlər, əfsanə və rəvayətlər / Tərtib edənlər A.Acalov, С.Вəydili. Bakı: Şərq-Qərb, – 2005, –304 s.// Мифы, легенды и предания / Составители А. Аджалов, Дж. Бейдили. – Баку: Шарк-Гарб, 2005. – 304 с.
4. Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi jurnal. Bakı: Elm və təhsil, 2023, II (81), 200 s.// Деде Коркуд. Научно-литературный журнал. – Баку: Элм ва təhsil, 2023, № II (81). – 200 с.
5. İbrahim Bulut Halil. Mucize / TDV İslam Ansiklopedisi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mucize>. Giriş tarixi. 12.03.2025 // Ибрахим Булут Халил. Муджиза / TDV Исламская энциклопедия. – [Электронный ресурс]: <https://islamansiklopedisi.org.tr/mucize> (дата обращения: 12.03.2025).
6. Qarabağ: folklor da bir tarixdir / Toplayıb tərtib edənlər: İ.Rüstəməzadə, Z.Fərhadov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2012, – I с., – 463 s. // Карабах: фольклор — тоже история / Составители И. Рустамзаде, З. Фархадов. – Баку: Элм ва təhsil, 2012. – Т. I. – 463с.
7. Qarabağ: folklor da bir tarixdir / Tərtib edən İ.Rüstəməzadə. Bakı: Elm və təhsil, 2012, – II с., 484 s. // Карабах: фольклор — тоже история / Составитель И. Рустамзаде. – Баку: Элм ва təhsil, 2012. – Т. II. – 484 с.
8. Qarabağ: folklor da bir tarixdir / Tərtib edən İ.Rüstəməzadə. Bakı: Elm və təhsil, – 2012, – III с., 468

- s. // Карабах: фольклор — тоже история / Составитель И. Рустамзаде. — Баку: Элм ва təhsil, 2012. — Т. III. — 468 с.
9. Qarabağ: folklor da bir tarixdir / Tərtib edən İ.Rüstəməzadə. Bakı: Elm və təhsil, — 2013, — IV c., — 459 s. // Карабах: фольклор — тоже история / Составитель И. Рустамзаде. — Баку: Элм ва təhsil, 2013. — Т. IV. — 459 с.
10. Qarabağ: folklor da bir tarixdir / Toplayıb tərtib edən İ.Rüstəməzadə. — Bakı: Elm və təhsil, — 2014, — VIII c., — 437 s. // Карабах: фольклор — тоже история / Собрал и составил И. Рустамзаде. — Баку: Элм ва təhsil, 2014. — Т. VIII. — 437 с.
11. Qərbi Azərbaycan folkloru / Toplayıb tərtib edən İlkin Rüstəməzadə. Bakı: Elm və təhsil, — 2023, — I c., — 400 s. // Фольклор Западного Азербайджана / Собрал и составил Илькин Рустамзаде. — Баку: Элм ва təhsil, 2023. — Т. I. — 400 с.
12. Qərbi Azərbaycan folkloru / Toplayıb tərtib edən İlkin Rüstəməzadə. Bakı: Elm və təhsil, — 2024, — II c., — 416 s. // Фольклор Западного Азербайджана / Собрал и составил Илькин Рустамзаде. — Баку: Элм ва təhsil, 2024. — Т. II. — 416 с.
13. Rüstəməzadə İ. Yellənmənin ritual əsasları // İlkin Rüstəməzadə. Folklor araşdırmaları. Bakı, Elm və təhsil, — 2022, — s.131-143 // Рустамзаде И. Ритуальные основы качания // Илькин Рустамзаде. Исследования по фольклору. — Баку: Элм ва təhsil, 2022. — С. 131–143.
14. Saatlı folklor örnəkləri, I kitab. Bakı, Elm və təhsil, 2014, 392 s. // Фольклорные образцы Саатлы, кн. I. — Баку: Элм ва təhsil, 2014. — 392 с.
15. Tovuz folklor örnəkləri / Toplayanlar S.Qasımova, İ.Rüstəməzadə. — Bakı: Elm və təhsil, — 2020, — I c., — 328 s. // Фольклорные образцы Товуза / Составители С. Гасымова, И. Рустамзаде. — Баку: Элм ва təhsil, 2020. — Т. I. — 328 с.
16. Гуревич А.Я. Представления о времени в средневековой Европе // История и психология : [сб.] / под ред. Б. Ф. Поршнева и Л. И. Анцыферовой. — М.: Наука, 1971. — с. 159-198.
17. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. — Москва: «Искусство», — 1984. — 350 с.
18. Левинтон Г.А. Легенды и мифы // Мифы народов мира. Энциклопедия. В 2-х том. — М.: Большая российская энциклопедия, 1998. — Т. 2. — с. 45-47.
19. Лотман, Ю.М. О понятии географического пространства в русских средневековых текстах // Труды по знаковым системам. — Тарту, — 1965. — вып. 2, — с. 210-216.
20. Пилипенко, Елена Александровна. Социальное время: онтологический аспект. Вестник Поволжского института управления, — 2014, — № 5 (44), — с. 99-106
21. Пропп В.Я. Морфология сказки. Изд. 2-е. М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1969, — 168 с.
22. Успенский Б.А. История и семиотика (Восприятие времени как семиотическая проблема). Статья первая // Труды по знаковым системам. XXII, Зеркало. Семиотика зеркальности. — 1989, — Тарту, — с.66-84
23. Успенский Б.А. История и семиотика (восприятие времени как семиотическая проблема) // Труды по знаковым системам. XXIII, Текст — культура — семиотика нарратива, — 1989, — Тарту, — с.18-38
24. Федоровских, Александр Андреевич. Трансформация сакрального и профанного в обществе: миф-религия-идеология. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата философских наук. — Екатеринбург — 2000, 20 с.
25. Черванева В.А., Артеменко Е.Б. Пространство и время в фольклорно-языковой картине мира. — Воронеж: ВГПУ, — 2004, — 184 с.

Касумова Севда

Кандидат филологических наук

Институт Фольклора Национальной Академии Наук Азербайджана

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17340093>**ФОЛЬКЛОРНЫЕ ИСТОКИ ТВОРЧЕСТВА ГУСЕЙНА ДЖАВИДА И ХУДОЖЕСТВЕННОЕ
ПРЕДСТАВЛЕНИЕ ОБЩЕЧЕЛОВЕЧЕСКИХ ИДЕАЛОВ***Kasumova Sevda*

PhD in Philology

Institute of Folklore, Azerbaijan National Academy of Sciences

THE FOLKLORIC SOURCES OF HUSEYN JAVID'S CREATIVITY AND THE ARTISTIC REPRESENTATION OF HUMANISTIC IDEALS**Аннотация.**

Творчество великого Гусейна Джавида остаётся актуальным и в наши дни, поскольку с самого момента своего возникновения оно формировалось на основе устного народного словесного искусства, являющегося важнейшим фактором национально-духовных ценностей азербайджанских турок. Драматург в объяснении и выражении своих идей и мыслей неустанно, с большой любовью и вдохновением пользовался народным языком и народным творчеством. Мысли, прославившие созданные им образы, и сегодня сопоставимы с воззрениями величайших философских мыслителей мира.

Так, для того чтобы предостеречь человечество от попадания в сети зла, ставшего бедствием мира, Джавид возвёл на небывалую художественную высоту один из самых активных образов народной мифологии - Иблиса. Хотя этот образ в определённой мере разрабатывался и в мировой литературе, но именно Джавид раскрыл его сущность как воплощения зла, показал реальность его разрушительной силы, направленной против человечества. Именно философия Джавида столь ясно представляет «величие» Иблиса в мире зла.

Однако этим его деятельность не ограничивается. Джавид с любовью и большой осторожностью вводил в своё творчество и другие образцы устного народного искусства, тем самым выполняя задачу передачи их будущему духовному сознанию.

В статье рассматривается роль устного народного словесного искусства в формировании философии творчества Джавида.

Abstract.

The works of the great Azerbaijani poet Huseyn Javid have remained relevant to this day, as they were formed on the foundation of oral folk art, which has been a key factor of the national and spiritual values of Azerbaijani Turks since the time of their creation. In explaining and presenting his ideas and thoughts, the playwright tirelessly and indeed with great love and enthusiasm drew upon the language and creativity of the people. The concepts that immortalized his characters stand today on the same scale as the ideas of the world's greatest philosophical thinkers.

Thus, in order to warn humanity against falling into the snares of evil, which has become the bane of the world, Javid uniquely elevated the most active image of folk mythology - *Iblis* (the Devil). It may be true that this image has been explored to some extent in world literature; however, no one but Javid has so vividly revealed the reality of its fusion with evil and its embodiment of destructive forces against humanity. It is precisely Javid's philosophy that so clearly presents the "grandeur" of Iblis in the realm of evil.

Moreover, Javid did not only draw upon oral folk art samples with affection and care, but also entrusted them to future generations of thought and culture. This article examines the role of oral folk art in the formation of Javid's creative philosophy.

Ключевые слова: творчество и философия Джавида, устное словесное искусство, образ, народное творчество, мировая литература, образец, человечество.

Keywords: Huseyn Javid's creativity and philosophy, oral folk art, character, folklore, world literature, archetype, humanity.

Введение. Творчество великого поэта и драматурга Азербайджана Гусейн Джавида, несмотря на испытание временем, органично вписывается в каждую эпоху. Каждое его произведение, хотя и относится к прошлому веку, удивительным образом соответствует духу времени, в котором оно воспринимается сегодня. Чтобы понять, в чём заключается секрет столь гармоничного созвучия творчества

Джавида с разными эпохами, необходимо глубоко изучить как его жизнь и деятельность, так и взгляды выдающихся современников писателя на его идеи, связанные с национальным мышлением. Кроме того, Джавид, обращаясь к устной традиции в творчестве своих предшественников, усвоил принцип ясного выражения мыслей через народное слово.

Это усвоение нашло яркое отражение и в его собственных произведениях: Джавид прекрасно понимал, что связь с народом возможно осуществить только через обращение к его духовному наследию. Тем самым, вводя в своё творчество образцы фольклора как факторы национального мышления, он не только доносил их до читателя, но и выполнял важную миссию — сохранение этого наследия для будущих поколений.

Основной материал. Фольклор в подтекстовом содержании создаёт невидимый, неосязаемый, но вместе с тем глубоко воспринимаемый мир. От Физули до С. Вургуна и Б. Вагабзаде Азербайджанские писатели и поэты обращались к фольклору в двух формах:

В первозданном виде – когда писатели и поэты вводят фольклорные образцы в свои произведения без существенных изменений, не внося корректив в сюжетную линию или мотивы.

С изменениями и трансформацией – когда каждый автор использует элементы фольклора для определения своего мышления и мира, а также эстетического стиля. В этом случае фольклор ощущается в глубинных слоях текста, образуя скрытую основу. Таким образом, писатель или поэт, решая поставленную идею, невольно обращается к наследию родного народа. Именно такое «механическое обращение» встречается во многих произведениях Гусейна Джавида, в том числе в драме «Шейх Санан», где оно проявляется в наиболее широком виде. Однако наблюдения показывают, что во многих случаях пословицы и изречения в творчестве Джавида употребляются как в изменённом виде, так и в их первоначальной форме [1, с.224].

Гусейн Джавид – великий и яркий мастер слова. Его богатое художественное наследие является результатом сознательной и целенаправленной работы мастера над языком. Поэтическая и драматическая деятельность этого гения слова предоставляет обширный материал для исследования целого ряда гносеологических проблем и различных научных аспектов. Созданные им образцы творчества выступают неисчерпаемым кладезем для изучения таких разнообразных областей мысли, как философия, психология, этнография, этика, эстетика, фольклористика, поэтика, театроведение, религия и многих других сфер [2, с.160]. Творчество Гусейна Джавида насквозь проникнуто пропагандой нравственных и гуманистических ценностей, идей человеколюбия, справедливости, единства и равенства. Эти ценности являются национальными, но в то же время и общечеловеческими. Каждая из общечеловеческих ценностей служит вопросу бытия человека на земле.

Для поэта, мечтавшего о совершенном существовании человека, сам человек выступает высшим существом. Великий мыслитель, высоко ценивший человеческую личность, с особой чуткостью относился в своих произведениях к представителям различных народов. В драмах «Марал», «Шейх Санан», «Иблис», «Хайям», «Пророк» он по-разному раскрывал идеи толерантности, а всё

ценное для человечества считал необходимым сохранять и передавать в будущее посредством своего творчества.

Одним из вопросов, который во все времена тревожил и заставлял задуматься человечество, является религия. Известно, что в разные эпохи различные религии и их властные представители нередко превращали веру в средство господства над простыми людьми, удерживая человечество под страшным ярмом, влекущим его к пропасти.

Гусейн Джавид как в своих философско-лирических стихах, так и в драматическом творчестве, поднимая данную проблему, выражал и свои личные переживания. Религия, пропагандируемая её сторонниками, создававшая разобщение, раскол и неравенство в обществе, и беды, выпадавшие на долю её противников, представляли собой не частную, а общечеловеческую трагедию.

Джавид в своём творчестве подвергал критике тех, кто закрывал глаза на эти бедствия. Драматург, опираясь на толерантное мировоззрение, мечтал видеть мир свободным и процветающим. Именно поэтому творчество Джавида уже полтора века выступает хранителем общечеловеческих ценностей и не теряет своей актуальности. Писатель в драме «Пророк» выдвигает принцип, согласно которому религия не должна быть трагедией для человека и человечества, а, напротив, должна выполнять спасительную миссию, освобождая человечество от угнетения и неравенства. В произведении автор наглядно показывает пропаганду ислама и гениальность пророка Мухаммеда (с.а.с.), утверждая его как посланника Бога. Джавид подчёркивает, что истинная сущность ислама заключается в объединении людей вокруг единой идеи и продвижении религиозной толерантности. В финале драмы устами Пророка выражаются слова, в которых автор передаёт своё внутреннее уважение к общечеловеческим идеям, к гуманизму, а также признаёт и высоко ценит религии, проповедующие вечные ценности. Таким образом, цель пьесы заключается не только в прославлении Божьего посланника - Пророка Мухаммеда (с.а.с.), но и в утверждении универсальных идеалов гуманизма и духовного единства.

В то же время цель Джавида заключалась в том, чтобы показать религиозную толерантность, представить ислам как священную религию, отшлифованную гуманистическими принципами, созданную Богом во имя блага человека. Джавид мечтал о том, чтобы и религия, и проводимая политика служили постепенному искоренению вражды, ненависти и войн между людьми.

Поэтому при более глубоком рассмотрении становится очевидным, что в основе творчества Джавида стоит лозунг: «мир, мир и ещё раз мир!». В поэме «Азер» строка «Когда будет возможность — стремись к миру» выражает ненависть поэта к войне и его мечту о том, чтобы мир как всеобщий лозунг восторжествовал на земле.

Ведь невозможно забыть разрушительный удар, нанесённый человечеству ужасами войны,

даже спустя века. И во всём этом стремлении передать свои мысли языком поэзии великий Гусейн Джавид отдавал предпочтение народному слову, народному мышлению, богатству народного творчества. В целом для подтверждения этого положения в творчестве Джавида можно найти огромное количество примеров.

Народные изречения и выражения Гусейн Джавид использует то в неизменном виде, то с определёнными трансформациями — в зависимости от идейно-художественных особенностей произведения и его технической структуры. Например, народное выражение «Нәг гесәнип бир сәһәри ваг//Каждой ночи свой рассвет» он изменяет на форму «Нәг гесәдән доғар бир гүнәһ//Из каждой ночи восходит солнце», тем самым добиваясь более яркого и выразительного воплощения своей мысли в форме народного языка.

Так же, как и его предшественники, Джавид укрепляет основу своих произведений на способах введения мифологических образов в литературу. В знаменитой драме «Иблис» мастерское включение образов Иблиса, Ангела, Шайтана свидетельствует о его глубоком знании и понимании их места в древнем мифологическом мире. Особенно отчётливо мифологическая связь Джавида прослеживается в поэтическом сравнении, когда в описании чарующей красоты он сопоставляет её с образом Ангела.

При этом характерно, как поэт мастерски использует мифологические образы в своей поэтике. В драме он пишет:

“Gəliyor iştə, həm də pək məsrur,
Göydən enmiş mələk kibi məğrur...” [3, с.100].
«Приходит вот, исполненный веселья
С неба снизошедший, как гордый ангел...»

Или же в стихотворении «Любовь к цветку» выражение чистоты и невинности сопоставляется с ангельским взглядом. Здесь также ясно проявляется осведомлённость писателя о мифологическом мире:

Sevimli, nəşəli, dörd-beş yaşında bir sarışın,
Mələk baqışlı, gözəl bir qız iştə oynayaraq
Qoşardı bağçada...bir şey görüb də etdi mərağ:
Əfəndiyim, annəciyim! Şöylə saçdığın nə?
«Милый, весёлый, четырёх-пятiletний светловолосый ребёнок,

С ангельским взглядом, прекрасная девочка, вот, играя,

Бежала в саду... что-то заметив, с любопытством воскликнула:

- О, мой господин, мамочка! Что это ты так рассыпала?» [3, с.50].

В древних мифологических системах, особенно в восточной мифологической традиции, большое внимание уделялось представлениям о происхождении человечества от прародителей - Адама и Евы. Эти взгляды находились в поле интересов Гусейна Джавида, что нашло отражение и в его произведениях.

В стихотворении «Хубути-Адам» («Падение Адама») Джавид использует мифологический сюжет, выдвигая мысль о том, что всё началось с

Адама. Сам термин «Хубути-Адам» означает нисхождение, то есть изгнание Адама из рая по воле Божья за то, что он стал «пленником страстей» («асири-нафс»).

Поэт изображает первобытного человека с «душой ребёнка», то есть чистым, далеким от корысти и предвзятости, ещё не противопоставляющим личные интересы интересам общества. В суровой реальности общественной жизни Джавид возвышает эту первоначальную чистоту как антитезу идолизированной страсти к низменным желаниям.

Поэт обобщает легенду, призывая человечество вернуться к состоянию духовной чистоты, существовавшей до Адама, пробудить в генетической и кровной памяти сокрытые, но возвышенные воспоминания и жить возвышенными чувствами.

В данном произведении Джавид опирается на древние нравоучительные элементы народного творчества - советы, наставления, моральные заветы, которые когда-то были активными в устной традиции и со временем стали основой письменной литературы. Стихотворение строится на мифологических текстах о сотворении мира и человека, героями которых выступают Адам и Ева.

Как и в мифологических источниках, у Джавида Адам и Ева, жившие в чудесном мире, дарованном Богом, были изгнаны из этого безмятежного и чистого пространства за то, что допустили туда страсть и желание. И Джавид через образ «Ангела Джавида» обращается к Адаму, показывая, что чувство страсти и впредь будет приносить человечеству только бедствия:

Əmin ol, nerdə nəfs olmuşsa hakim;
Nəqiqi eşqi məhv etmiş məzalim.
Kimin ülvəysə ruhu, söz onundur,
Əsiri-nəfs ola daim zəbundur [3, s.28].

Будь уверен: там, где царит страсть,
Истинную любовь разрушает тирания.

Кому возвышенна душа — слово принадлежит ему,

А кто в плену у страсти, тот всегда обречён на унижение.

Заключение. Таким образом, читая произведения великого Гусейна Джавида, убеждаешься, что в основе всего его творчества лежит устное народное словесное искусство, вобравшее в себя национально-духовные ценности тюркского народа, к которому он принадлежал. Подобно своим предшественникам - таким гениям, как Низами, Физули, Насими, Хатаи и другим, - Джавид с величайшей страстью и силой продолжал эту традицию, создавая произведения, которые и сегодня звучат в унисон как с эпохой, так и с древней традицией.

Обращение к народному языку, народной поэзии и духу народа придало его творческим идеям широкое и совершенное направление. С этой точки зрения созданные им произведения ещё раз подтверждают любовь Джавида к национальному мышлению. Его творчество сохранило свою актуальность во все времена.

Литература

1. Cəfərova A. Xalq ruhunu yaşadan folklor örnəkləri Hüseyn Cavid yaradıcılığında əsas mənbə kimi. AMEA Naхçıvan Bölməsinin “Elmi-əsərlər”i, № 1, cild 18, Naхçıvan: Tusi, s.222-227 // Джафарова А. Народные образцы, сохраняющие народный дух, как основной источник в творчестве Гусейна Джавида. Научные труды Нахчыванского отделения НАНА, № 1, т. 18, Нахчыван: Туси, с. 222–227.
2. Həsənoğlu A. Ürfan işığında. Bakı: Azərbaycan, 2002, 248 s. // Гасаноглу А. В свете ирфана. Баку: Азербайджан, 2002, 248 с.
3. Hüseyn Cavid. Əsərləri. Beş cildə. I cild. Bakı: Lider, 2005, 256 s. // Гусейн Джавид. Собрание сочинений в пяти томах. Том I. Баку: Лидер, 2005, 256 с.
4. Hüseyn Cavid. Əsərləri. Beş cildə. II cild. Bakı: Lider, 2005, 352 s. // Гусейн Джавид. Собрание сочинений в пяти томах. Том II. Баку: Лидер, 2005, 352 с.
5. Hüseyn Cavid. Əsərləri. Beş cildə. III cild. Bakı: Lider, 2005, 304 s. // Гусейн Джавид. Собрание сочинений в пяти томах. Том III. Баку: Лидер, 2005, 304 с.
6. Hüseyn Cavid. Əsərləri. Beş cildə. IV cild. Bakı: Lider, 2005, 256 s. // Гусейн Джавид. Собрание сочинений в пяти томах. Том IV. Баку: Лидер, 2005, 256 с.
7. Hüseyn Cavid. Əsərləri. Beş cildə. V cild. Bakı: Lider, 2005, 288 s. // Гусейн Джавид. Собрание сочинений в пяти томах. Том V. Баку: Лидер, 2005, 288 с.

JURISPRUDENCE

УДК 343.9:351.74(477)(355.1)

Лазарєва Олександра Леонідівна,
курсант 4 курсу факультету підготовки фахівців
для органів досудового розслідування
Національної поліції України
Дніпровський державний університет внутрішніх справ

Береда Марія Валеріївна,
курсант 4 курсу факультету підготовки фахівців
для органів досудового розслідування
Національної поліції України
Дніпровський державний університет внутрішніх справ

Левченко Максим Дмитрович,
курсант 4 курсу факультету підготовки фахівців
для органів досудового розслідування
Національної поліції України
Дніпровський державний університет внутрішніх справ

Кисельов Андрій Олександрович
т.в.о. завідувача кафедри оперативно-розшукової діяльності,
кандидат юридичних наук, доцент
Дніпровський державний університет внутрішніх справ
<https://doi.org/10.5281/zenodo.17340119>

**ОСОБЛИВОСТІ ПРОТИДІЇ НАРКОЗЛОЧИННОСТІ ПІДРОЗДІЛАМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ
ПОЛІЦІЇ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ**

Lazareva Aleksandra Leonidivna
4th-year cadet of the Faculty of Specialized Training
for conducting organizational pre-trial investigation
National Police of Ukraine
Dnipro State University of Internal Affairs

Bereda Mariia Valeriivna,
4th-year cadet of the Faculty of Specialized Training
for conducting organizational pre-trial investigation
National Police of Ukraine
Dnipro State University of Internal Affairs

Levchenko Maksym Dmytrovych,
4th-year cadet of the Faculty of Specialized Training
for conducting organizational pre-trial investigation
National Police of Ukraine
Dnipro State University of Internal Affairs

Kyselov Andrii Oleksandrovych
Acting Head of the Department of Operative and Investigative Activities,
PhD in Law, Associate Professor
Dnipro State University of Internal Affairs

**PECULIARITIES OF COMBATING DRUG-RELATED CRIMES BY THE NATIONAL POLICE
UNITS UNDER MARTIAL LAW****Анотація.**

Дослідження присвячене аналізу особливостей протидії наркозлочинності підрозділами Національної поліції України в умовах воєнного стану. Актуальність теми зумовлена зростанням кількості наркозлочинів та поширенням синтетичних наркотиків, що здійснюється із використанням сучасних технологій та безконтактних способів збуту. У роботі використано діалектичний, формально-юридичний, системно-структурний, статистичний та логіко-правовий методи. Метою роботи є дослідження особливості протидії наркозлочинності підрозділами Національної поліції в умовах воєнного стану. Представлено статистичні дані, які свідчать про щорічне зростання кількості викритих злочинів у сфері незаконного обігу наркотиків, у тому числі за участю військовослужбовців. Особлива увага приділена викликам, що виникають в умовах війни: дестабілізації державних інституцій, зростанню попиту на психоактивні речовини та використанню воєнного конфлікту злочинними угрупованнями для розширення своєї діяльності.

Висвітлено діяльність кіберпідрозділів Національної поліції, які здійснюють моніторинг криптовалютних транзакцій, контроль інтернет-ресурсів, застосування чат-ботів для залучення громадян до виявлення закладок та оперативне реагування на нові форми поширення наркотиків. У роботі підкреслюється необхідність удосконалення законодавства, зокрема у сфері телекомунікацій та реєстрації інтернет-ресурсів, для запобігання анонімному поширенню наркотиків.

Результати дослідження підтверджують, що протидія наркозлочинності у воєнний період потребує комплексного підходу: поєднання кримінально-правових, організаційних та технологічних заходів, а також посилення міжнародної співпраці. Перспективи подальших досліджень полягають у виробленні уніфікованих принципів та інноваційних стратегій боротьби з наркозлочинністю в умовах сучасних глобальних викликів.

Abstract.

The study is devoted to the analysis of the peculiarities of combating drug-related crime by the units of the National Police of Ukraine under martial law. The relevance of the topic is determined by the increasing number of drug-related offenses and the spread of synthetic drugs through the use of modern technologies and contactless distribution methods. The research applies dialectical, formal-legal, systemic-structural, statistical, and logical-legal methods. Statistical data are presented, indicating the annual growth in the number of detected crimes in the field of illicit drug trafficking, including those involving military personnel. Particular attention is paid to the challenges arising during wartime: destabilization of state institutions, increased demand for psychoactive substances, and the use of armed conflict by criminal groups to expand their activities.

The study highlights the activities of the cyber units of the National Police, which monitor cryptocurrency transactions, control online resources, and employ chatbots to engage citizens in detecting hidden drug caches, thus ensuring rapid response to new forms of drug distribution. The research emphasizes the need to improve legislation, particularly in the field of telecommunications and online resource registration, to prevent the anonymous distribution of narcotics.

The findings confirm that combating drug-related crime during wartime requires a comprehensive approach: combining criminal-legal, organizational, and technological measures, as well as strengthening international cooperation. Future research perspectives lie in the development of unified principles and innovative strategies for combating drug-related crime in the context of modern global challenges.

Ключові слова: наркозлочинність; воєнний стан; Національна поліція; протидія; кіберполіція; безконтактний збут; наркотики; інтернет-торгівля.

Keywords: drug-related crime; martial law; National Police; counteraction; cyber police; contactless distribution; narcotics; law enforcement agencies; online drug trade; national security

Вступ. Проблема наркозлочинності залишається однією з найбільш гострих загроз національній безпеці України, особливо в умовах воєнного стану, коли зростає ризик соціальної нестабільності, поширення наркотичних засобів та залучення громадян до незаконного обігу наркотиків. Ефективна протидія цьому явищу вимагає скоординованих дій державних інституцій, насамперед підрозділів Національної поліції, які відіграють ключову роль у виявленні, припиненні та розслідуванні злочинів, пов'язаних із незаконним обігом наркотиків.

Статистичні дані підтверджують актуальність проблеми: у 2021 році було виявлено 28,9 тис. наркозлочинів. У 2022 році їх кількість зросла на 17% - до 33,8 тис. Протягом 2023 року зафіксовано подальше збільшення на 13% (до 38,3 тис.), а у 2024 році, завдяки підвищенню ефективності роботи поліції, показник зріс ще на 24% і досяг 47,4 тис. [1].

Також судові дані свідчать, що кількість військовослужбовців, засуджених за зберігання наркотиків (за статтею 309), збільшилася з початку повномасштабного вторгнення, за даними «Альянсу громадського здоров'я», хоча слід мати на увазі, що кількість військовослужбовців значно зросла з лютого 2022 року [2]. Така динаміка свідчить не лише про масштабність поширення наркозлочинності, а й про посилення правоохоронної діяльності у сфері протидії цьому явищу.

Мета роботи. Метою роботи є дослідження особливості протидії наркозлочинності підрозділами Національної поліції в умовах воєнного стану.

Матеріали і методи. Окремі аспекти протидії та запобігання наркозлочинності висвітлені у працях таких вітчизняних вчених: О. М. Бандурки, І. Г. Богатирьова, С. С. Босколова, М. Г. Вербенського, Р. С. Веприцького, В. В. Голіни, Є. О. Гладкової, О. М. Джужі, А. П. Закалюка, М. В. Корнієнка, О. М. Костенка, О. М. Литвака, О. М. Литвинова, А. А. Музики, Ю. В. Орлова, А. В. Савченка, С. В. Слінька, А. К. Щербакової та інших науковців.

Методологічну основу становлять діалектичний, формально-юридичний, системно-структурний, статистичний та логіко-правовий методи.

Результати та їх обговорення. В останні десятиліття наркозлочинність стала однією з найгостріших загроз безпеці країни, негативно відбиваючись на економіці, соціальній сфері та охороні здоров'я. Водночас рівень наркозалежності, зростання кількості наркозлочинів, наркотогівля вимагають від країни комплексного підходу до вирішення проблеми. Основним інструментом протидії незаконному обігу наркотиків є кримінально-правова система, що включає як національні, так і міжнародні закони та угоди. Проте ефективність кримінально-правових заходів в Україні залишається неоднозначною. Незважаючи на те, що держава активно

приймає різні нормативні акти, спрямовані на боротьбу з наркозлочинністю, включаючи Кримінальний кодекс, антинаркотичні програми та міжнародні угоди, низка факторів, таких як проблеми з реабілітацією наркозалежних та слабка профілактична робота, значно знижують результативність зусиль. До того ж, на тлі цих правових та інституційних проблем посилюється виклик, пов'язаний із розвитком нових технологій, таких як інтернет-торгівля наркотиками, які потребують розробки інноваційних методів моніторингу та контролю. Особливої актуальності ця проблема набуває в умовах воєнного стану, коли дестабілізація державних інституцій, зростання попиту на психоактивні речовини та використання війни злочинними угрупованнями для розширення своєї діяльності створюють сприятливе середовище для наркозлочинності.

Клименко В. та Драгоненко А. виділяють фактори, які створюють сприятливі умови для розвитку наркозлочинності в умовах воєнного стану. Серед ключових факторів науковці виділяють:

- Дестабілізація державних інституцій.
- Зростання попиту на наркотичні засоби та психотропні речовини.
- Використання конфліктів злочинними групами для розширення діяльності [3, с. 233-234].

Богатирьов І. зауважив, що військовослужбовці збройних сил р.ф., перебуваючи на передовій, нерідко вживають алкоголь та наркотичні засоби як засіб подолання стресу й депресивних станів. Таке явище, у поєднанні з іншими чинниками, набуває особливої ваги в умовах війни. Одночасно важливим об'єктом протидії наркозлочинності залишаються кримінальні угруповання, які розглядають незаконний обіг наркотиків як форму злочинного підприємництва [4, с. 96]. Це значно ускладнює діяльність правоохоронних органів і створює додаткові загрози для національної безпеки.

Треба зазначити, що в умовах воєнного стану наркозлочинність проявляється не лише у класичних формах, але й адаптується до сучасних викликів війни. Поряд із традиційними каналами постачання та видами наркотичних засобів останнім часом широкого поширення набув збут синтетичних наркотичних засобів безконтактним способом [5, с. 28].

Однією з причин поширення обороту синтетичних наркотиків є використання мережі Інтернет та інформаційно-телекомунікаційних засобів зв'язку для організації постачання та збуту наркотиків. З моменту впровадження можливостей мережі Інтернет у протиправну діяльність, пов'язану з незаконним обігом наркотиків, її організаторам вдалося виключити безпосередній контакт збувача та споживача наркотиків, тим самим максимально убезпечивши себе. Цей спосіб поширення наркотиків отримав назву – безконтактний. Спочатку використання безконтактного способу збуту наркотиків було характерно тільки для синтетичних наркотиків, проте завдяки вищому рівню безпеки та труднощам організаційного та правового характеру при документуванні з боку правоохоронних органів він

став характерним і для традиційних видів наркотиків. Метою застосування безконтактного способу збуту наркотиків є забезпечення власної безпеки як збувачів, так і споживачів наркотиків шляхом приховування своїх ідентифікаційних даних та конкретного виду протиправної діяльності. Як наслідок – труднощі, що виникають у правоохоронних органах, у виявленні та встановленні осіб, причетних до організації збуту наркотиків безконтактним способом та закріплення традиційних слідів злочинів [6, с. 273].

Особливістю цього способу є використання технологій анонімізації, у тому числі VPN, мережі TOR, тимчасових акаунтів, що дозволяє злочинцям уникати ідентифікації. Крім того, широке застосування месенджерів (Telegram, WhatsApp) створює умови для розгалуженої мережі збуту з мінімальними ризиками для організаторів. Для боротьби з таким явищем підрозділи Національної поліції застосовують кіберполіцейські технології: відстеження криптовалютних транзакцій, моніторинг інтернет-ресурсів, проведення контрольних закупівель та оперативно-розшукових заходів із залученням спеціалізованих підрозділів.

У цих умовах підрозділи Національної поліції, зокрема Департамент кіберполіції, застосовують сучасні інформаційні технології: моніторинг криптовалютних транзакцій, контроль інтернет-ресурсів, проведення контрольних закупівель та оперативні заходи з використанням спеціальних технічних засобів. Прикладом результативної діяльності є ліквідація масштабної мережі наркозбуту, яка щомісячно реалізовувала наркотики на суму близько 10 млн грн через інтернет-ресурси [7].

Зокрема, створено офіційний чат-бот DrugHunters («Мисливці за наркотиками») у месенджері Telegram, за допомогою якого громадяни можуть анонімно повідомляти про факти виявлення наркотиків або закладників. Користувач має можливість вказати адресу, опис місця й додати фото чи геолокацію, після чого патрульні перевіряють інформацію. Такий механізм забезпечує оперативність реагування, сприяє превенції та залучає населення до співпраці з поліцією у сфері протидії наркозлочинності [8].

В цьому аспекті кримінальний аналіз та його можливості допомагають підрозділам Національної поліції ефективніше протидіяти наркозлочинності, під час якої працівникам поліції необхідно враховувати деякі тактичні та інші особливості [9-22].

Крім того, важливою особливістю функціонування поліції у воєнний період є посилення взаємодії з військовими адміністраціями, Державною прикордонною службою та Службою безпеки України. Така співпраця спрямована на запобігання контрабанді наркотичних засобів та їх поширенню в прифронтових регіонах, де ризики нелегального обігу особливо високі.

З метою протидії збуту наркотичних засобів за допомогою мережі Інтернет та мобільних додатків необхідний комплекс заходів щодо оптимізації за-

конодавства з урахуванням сучасних способів здійснення організованої злочинної діяльності у цій сфері. Необхідно вдосконалювати законодавство та посилювати контроль за його дотриманням у сфері телекомунікаційних мереж та мобільних додатків

Висновки та перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. В умовах воєнного стану, коли злочинність у сфері наркотиків досягла значних масштабів, включаючи появу безконтактних технологій продажу наркотичних речовин та швидке зростання цифрових інструментів передачі інформації, стає важливою розробка нових методів боротьби із наркозлочинністю. Для протидії цьому Національна поліція активно залучає кіберпідрозділи, відстежує криптовалютні операції, проводить контрольні закупівлі та працює спільно з військовими адміністраціями, СБУ і прикордонною службою.

Подальші дослідження повинні бути спрямовані на удосконалення законодавства у сфері контролю за телекомунікаційними мережами, посилення міжнародної співпраці та впровадження інноваційних методів запобігання поширенню наркотичних засобів.

Список використаних джерел

1. Національна поліція України. Річні звіти URL: <https://npu.gov.ua/diyalnist/zvitnist/richni-zviti> (дата звернення: 06.09.2025).
2. Alliance for Public Health. Організація громадського здоров'я (Alliance for Public Health) URL: <https://aph.org.ua/en/> (дата звернення: 07.09.2025).
3. Клименко В., Драгоненко А. Наркозлочинність та методи протидії їй в умовах воєнного стану //збірник матеріалів. С. 233. URL: https://dnuvs.ukr.education/wp-content/uploads/2025/06/zbirnyk_materialiv_ii_vseukrayinskogo_kruglogo_stolu_ord_ta_ib.pdf#page=234 (дата звернення: 07.09.2025).
4. Богатирьов І. Проблема наркозлочинності в умовах воєнного стану в Україні: протидія та запобігання //Публічне право. 2023. №. 3. С. 51.
5. Арланова О. Д. Тенденції використання інформаційних технологій в процесі збуту наркотичних засобів. 2020. с. 28.
6. Ткач Б. А. Протидія наркозлочинності на міжнародному та державному рівнях. Актуальні проблеми оперативно-розшукової протидії наркозлочинності: матеріали II міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції, м. Одеса, 14 травня 2019 р. Одеса: ОДУВС, 2019. 273 с.
7. Національна поліція України. «Ліквідовано найбільшу мережу наркозбуту через Інтернет». – Cyberpolice.gov.ua URL: <https://cyberpolice.gov.ua>. (дата звернення: 06.09.2025).
8. Патрульна поліція України. Запрацював чат-бот від патрульної поліції, який викриватиме збут наркотиків по всій країні. URL: <https://patrolpolice.gov.ua/2021/11/09/zapratsyuvav-chat-bot-vid-patruлноyi-politsiyi-yakyj-vykryvatymezbut-narkotyktiv-po-vsij-krayini/> (дата звернення 07.09.2025).
9. Kyselov A.O. Combating illegal amber mining: peculiarities of conflict resolution. Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu, №2. Dnipro: 2019. Pp. 146-152.
10. Горелік Д. С., Кисельов А. О. Міжнародне співробітництво Національної поліції у сфері оперативно-розшукової діяльності. Оперативно-розшукова діяльність Національної поліції: проблеми теорії та практики : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. : у 2-х ч. (Дніпро, 19 жовт 2018 р.). Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2018. Ч. 1. С. 139–141.
11. Darahan V.V., Kyselov A.O., Kopylov E.V. Interaction of criminal police units with othersubjectsof control over public procurement as an element of ensuring economic security. Scientific monograph. Activities of law enforcement agencies to ensure public safetyand order during the legal regime of martial law: Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2024. P. 58.
12. Kyselov A., Kovalevska O. An investigation of effective police communication. law enforcement roles requiring language skills. Methodological bases of studying the processes of general mental laws in human interaction with the environment. International Science Group. – Boston : Primedia eLounch, 2022. 194 p. Available at : DOI - 10.46299/ISG.2022.MONO.PSYCHOL.1/ Pp. 39-47.
13. Кисельов А. Досвід використання підрозділами Національної поліції технологій «OSINT» у протидії кримінальним правопорушенням / А. Кисельов // Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 11 березня 2022 р.). - Дніпро : ДДУВС, 2022. – С. 318-319.
14. TV Alyoshina, NO Fisunenکو, AO Kyselov, SO Kiselov, OV Karnauhov. INNOVATIVE APPROACHES TO PERSONNEL SECURITY UNDER THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW. Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu. 2024, (4): Pp. 164 – 171; <https://doi.org/10.33271/nvngu/2024-4/164>.
15. Кисельов А.О., Копилов Е.В., Худенко Д.М. : Основи кримінального аналізу : навч. посіб. / А.О. Кисельов, Е.В. Копилов, Д.М. Худенко. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2023. 152 с.
16. Кисельов А.О. Особливості підготовки фахівців для підрозділів Національної поліції України на прикладі здійснення кримінального аналізу. Актуальні питання та перспективи розвитку кримінального аналізу в правоохоронній системі України : матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 17 лист. 2023 р.) - Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2023. с. 67-69.
17. Кисельов А.О., Самофалова А.І. Особливості сучасної підготовки фахівців з кримінального аналізу для органів та підрозділів Національної поліції України. Colloquium-journal №16 (175), 2023. (Warszawa, Polska). 2023. P. 50-52.
18. Кисельов А.О. Тактика безконфліктного спілкування працівників кримінальної розвідки Національної поліції з особами, яких залучають до

конфіденційного співробітництва. Кримінальна розвідка: методологія, законодавство, зарубіжний досвід : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 29 квітня 2016 р. - Одеса : ОДУВС, 2016, с. 88-89.

19. Кисельов А.О. Правова основа конфіденційного співробітництва осіб з підрозділами Національної поліції України. *New Opportunities in the World Science : Proceedings of the IInd International Scientific and Practical Conference (Abu-Dhabi, August 30 - 31, 2016, UAE). Abu-Dhabi. International Scientific and Practical Conference «World Science».* №9 (13). August 2016. P. 54-56.

20. Кисельов А., Дуднік А. Шляхи підвищення ефективності роботи підрозділів кримінального

аналізу. Матеріали ІХ Міжнародної науково-практичної конференції (ДДУВС, 21.03.2025). Частина II. С. 41-43.

21. Кисельов А.О. Деякі проблеми сучасної протидії оперативними підрозділами Національної поліції кримінальним правопорушенням за допомогою негласних працівників. Оперативно-розшукова діяльність НП: проблеми теорії та практики. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (ДДУВС, 22.12.2021). С. 30-32.

22. Кисельов А.О. Особливості виявлення працівниками підрозділів карного розшуку крадіжок з квартир та приватних будинків (за матеріалами УКР ГУНП в Дніпропетровській області). Актуальні проблеми оперативно-розшукової протидії злочинам. Матеріали науково-практичного семінару (ДДУВС, 24.05.2018) С. 30-32.

Біличенко Валерій Віталійович
Старший викладач кафедри
тактико- спеціальної підготовки,
Дніпровський державний
університет внутрішніх справ
<https://doi.org/10.5281/zenodo.17340129>

РОЛЬ ТАКТИКО- СПЕЦІАЛЬНОЇ ПІДГОТОВКИ У ФОРМУВАННІ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕ- ТЕНТНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

Bilichenko Valeriy Vitaliyovych
Senior Lecturer, Department of
Tactical and Special Training,
Dnipro State
University of Internal Affairs

THE ROLE OF TACTICAL AND SPECIAL TRAINING IN THE FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF LAW ENFORCEMENT OFFICERS

Анотація.

Метою роботи є комплексний аналіз ролі тактико-спеціальної підготовки у формуванні професійної компетентності правоохоронців. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю розгляду цієї підготовки як цілісного соціально-професійного феномену, що поєднує практичні навички, психологічну готовність і тактичну грамотність. Методологічну основу становлять системно-структурний підхід, метод порівняльного аналізу, узагальнення наукових положень і практичного досвіду Національної поліції. Результати дослідження підтвердили, що тактико-спеціальна підготовка є визначальним чинником професійної компетентності та ефективності діяльності правоохоронних органів. Перспективи подальших наукових досліджень полягають у вивченні інноваційних методик і технологій підготовки та їх адаптації до сучасних безпекових викликів.

Abstract.

The purpose of the work is a comprehensive analysis of the role of tactical and special training in the formation of professional competence of law enforcement officers. The relevance of the study is due to the need to consider this training as a holistic socio-professional phenomenon that combines practical skills, psychological readiness and tactical literacy. The methodological basis will be a system-structural approach, a method of comparative analysis, a generalization of scientific provisions and practical experience of the National Police. The results of the study confirmed that tactical and special training is a determining factor in the professional competence and effectiveness of law enforcement agencies. Prospects for further scientific research lie in studying innovative training methods and technologies and their adaptation to modern security challenges.

Ключові слова: тактико- спеціальна підготовка, професійна компетентність, службова діяльність, стратегічне мислення, ефективність правоохоронної діяльності.

Keywords: tactical and special training, professional competence, service activities, strategic thinking, effectiveness of law enforcement activities.

Tactical and special training is an organized, almost continuous process of acquiring knowledge, special skills and abilities necessary for the effective performance of official duties [1, p. 612]. It occupies a key place in the system of professional education and official activity of law enforcement officers, as it ensures the practical readiness of personnel to perform tasks in conditions that are as close as possible to real ones. Its significance goes beyond exclusively physical or technical training, because it forms a complex combination of theoretical knowledge, practical skills and psychological stability, which is the foundation of the professional competence of a law enforcement officer.

According to O. Didenko, competence, as a complex personal category, means a person's practical readiness and ability to act in a certain field; it encompasses theoretical knowledge, ideas, skills, motives, values, and assumes the presence of practical experience [2, p.

71]. In this context, competence should be understood not only as a set of individual professional characteristics, but as an integral quality that is formed in the process of continuous training and practical application of acquired knowledge and skills. It acquires particular importance in the field of law enforcement, where the level of professional training determines the effectiveness of performing official tasks, ensuring public safety, and protecting the rights and freedoms of citizens. Tactical and special training in this case appears as a key component that not only ensures the formation of relevant professional skills, but also contributes to the development of stress resistance, the ability to quickly navigate in dynamic conditions and make optimal decisions.

The concept of professional competence is key in the scientific literature when characterizing the level of

professionalism of a specialist. The modern modernization of the law enforcement system of Ukraine is aimed at ensuring that the results of its functioning correspond to public demands and expectations of citizens. This determines the objective need to improve the system of professional training of police officers, which involves the formation and development of communicative, psychological, conflictological and special professional competencies in them. It is their purposeful mastery that is considered an urgent task, the solution of which directly affects the quality of law enforcement activities. [3, pp. 266-267].

Given the complexity and multifaceted nature of modern challenges in the context of complex socio-political and economic transformations taking place in Ukraine, the role of the National Police as a key institution for ensuring law and order, public safety and protecting the rights and freedoms of citizens is growing, therefore such training becomes an important factor in forming the ability of law enforcement officers to act effectively in extreme and non-standard situations, make timely decisions and bear personal responsibility for their consequences. [4, p. 212]. It contributes not only to the development of algorithms for actions in specific operational circumstances, but also to the development of the ability to flexibly adapt to the changing conditions of modernity.

The formation of professional competence of law enforcement officers in modern conditions is considered as a multidimensional and dynamic process, encompassing systemic transformations of the personality, aimed at the development of both practical and ideological and motivational characteristics. Tactical and special training is an important factor that ensures the integrity and interconnection of key subsystems of the professional development of a law enforcement officer. In particular, we are talking about:

- subsystem of professionalism of activity, which includes the improvement of professional competence, the formation and consolidation of practical skills and abilities;

- subsystem of professionalism of personality, which includes the development of intellectual abilities, professionally significant and business qualities, the formation of a reflective culture, the formation of creative and innovative potential, as well as motivational attitudes towards achievement;

- subsystem of normativity of activity and behavior, which involves the construction of a moral and legal system for the regulation of professional behavior, activity and relationships;

- a subsystem of a productive self-concept, which ensures a harmonious combination of personal and professional development [5, p. 240].

In the context of the above subsystems, tactical and special training performs an integrative function, as it is aimed at forming the readiness of law enforcement officers to act in extreme and unpredictable conditions, while maintaining the ability to make effective decisions and timely assess the situation. An important component of such training is the development of tactical literacy, which includes the ability to assess the situation, determine acceptable solutions in conditions

of uncertainty and risk, plan and implement operational measures, as well as effectively communicate and coordinate the actions of colleagues [6, p. 183].

Tactical literacy occupies a leading place in the structure of professional competence of law enforcement officers, as it ensures their ability to effectively perform official tasks in various operational conditions. Tactics are understood as a systematized set of methods and techniques used to achieve the set goal. In this context, tactical and special training of police officers is a continuous educational and practical process aimed at deepening professional knowledge, developing skills and abilities necessary for developing an optimal model of behavior and choosing adequate methods of action in complex and non-standard situations of official activity [7, p. 85].

Tactical literacy appears not only as a set of practical skills, but also as an important intellectual and analytical resource that ensures the optimal use of available forces and means in a specific operational situation. It encompasses the ability of a law enforcement officer to foresee possible scenarios of events, minimize risks and avoid tactical errors that can have critical consequences for the performance of official tasks. In view of this, tactical literacy is a key element of professional competence, as it combines theoretical knowledge with practical skills for their application in dynamic conditions of official activity [8, p. 586].

Thus, tactical and special training is a key component of the formation of professional competence of law enforcement officers, as it provides a comprehensive combination of theoretical knowledge, practical skills and psychological stability, which is the foundation of professional skill. It performs an integrative function, combining subsystems of professionalism of activity, personal development, normativity of behavior and productive self-concept, and thereby ensures the readiness of police officers to act effectively in extreme, unpredictable and dynamic conditions. A special role is given to the development of tactical literacy, which allows assessing the situation, making optimal decisions, planning and coordinating actions in operational circumstances, as well as flexibly adapting to changes.

In modern conditions of socio-political and economic transformations in Ukraine, tactical and special training acquires strategic importance, since its results directly affect the effectiveness of performing official tasks, ensuring public safety and protecting the rights and freedoms of citizens. Prospects for further research include in-depth study of innovative training methods, development of psychological and communicative competencies, implementation of simulation and digital technologies, and development of practice-oriented models that will help increase the readiness of law enforcement officers to act in complex and non-standard situations.

References:

1. Kondratiuk, N. S., Bubnova, A. S., & Paranytsia, S. P. (2025). The essence of tactical-special training in law enforcement activities. Analytical and Comparative Jurisprudence, 2, 612. <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/download/327559/317328>

2. Kalaur, S., & Denysovskyi, M. (2022). Professional competence of a police officer: Methodological and practical aspects of formation by means of training. *Pedagogical Sciences: Theory, History, Innovative Technologies*, 7–8, 71. http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/27716/1/Kalaur_Denysovskyi.pdf
3. Shlomin, O. Yu. (2018). The content of professional competence of police officers. *Psychological and Pedagogical Problems of Professional Education and Patriotic Education of the Personnel of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine* (pp. 266–268). Kharkiv. https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/30_03_2018/pdf/86.pdf
4. Bilichenko, V., & Huba, N. (2025). Relevance of the issue of professional psychological training of police officers in modern conditions. Actual problems of service and combat activities of the security and defense sector of Ukraine: Proceedings of the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference (p. 212). Dnipro State University of Internal Affairs. <https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/16054/1/Збірник%20СБД%2025.04.2025%20макет.pdf#page=212>
5. Shlomin, O. Yu. (2017). Components of the professional competence of the future police officer. *Psychological and Pedagogical Problems of Professional Education and Patriotic Education of the Personnel of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine* (p. 240). Kharkiv. https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/07_04_2017/pdf/74.pdf
6. Hidenko, Ye. (2023). The role and place of tactical literacy in the performance of service and combat tasks in the organization of the security and defense sector of the state. *Criminal Law and Criminology. Criminal-Executive Law. Criminal Procedure and Criminalistics. Forensic Science. Operative-Search Activity. Judiciary. Prosecution and Advocacy. Current Issues of Jurisprudence*, 2, 183. <https://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/54902/1/Гіденко.PDF>
7. Karpenko, O. M., Korolov, A. V., & Chernolutskyi, D. V. (2025). Tactical-special training of police officers in the use of improvised means. *Ukrainian Police Science: Theory, Legislation, Practice*, 2, 85. <https://www.policystyka.dnuvs.ukr.education/index.php/policystyka/article/download/264/238>
8. Hidenko, Ye. S. (2024). General characteristics and levels of tactical literacy of the personnel of the units of the National Police of Ukraine involved in the performance of service and combat tasks. *Legal Scientific Electronic Journal*, 1. http://www.lsej.org.ua/1_2024/141.pdf

*Шкода Аліна Романівна,
Курсант 3 курсу ФПФОДР НПУ Дніпровського державного університету внутрішніх справ
Гайванюк Іветта Ігорівна,
Курсант 3 курсу ФПФОДР НПУ Дніпровського державного університету внутрішніх справ
Копилов Едуард Володимирович
Старший викладач кафедри оперативно-розшукової діяльності,
Дніпровський державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0009-0009-0732-0203
<https://doi.org/10.5281/zenodo.17340144>*

ВИЯВЛЕННЯ ЗАГРОЗ ТА РОЗРОБКА ЗАХИСНИХ СТРАТЕГІЙ У КІБЕРЗЛОЧИННОСТІ

*Skoda Alina Romanivna,
3rd year cadet of the FPFODR NPU Dnipro State University of Internal Affairs
Hayvanyuk Ivetta Igorivna,
3rd year cadet of the FPFODR NPU Dnipro State University of Internal Affairs
Kopylov Eduard Volodymyrovych
Senior lecturer of the Department of Operational and Investigative Activities,
Dnipro State University of Internal Affairs
ORCID: 0009-0009-0732-0203*

DETECTION OF THREATS AND DEVELOPMENT OF DEFENSIVE STRATEGIES IN CYBER-CRIME

Анотація.

У статті досліджуються актуальні тенденції розвитку кіберзлочинності в Україні та світі в умовах стрімкої цифровізації суспільства. Проаналізовано еволюційні зміни у кримінальному середовищі, що відбулися внаслідок розвитку інформаційних технологій та масової комп'ютеризації. Розглянуто структуру кіберзлочинності, виявлено найпоширеніші види комп'ютерних злочинів та їх географічне поширення на території України.

Особливу увагу приділено проблемі латентності кіберзлочинів, факторам, що її обумовлюють, та впливу недостатньої правової обізнаності як злочинців, так і потенційних жертв. Досліджено феномен інформаційного тероризму як нової форми загрози національній безпеці. Виявлено специфічні характеристики кіберзлочинності: високий рівень технологічності, організованість, професійність, транснаціональний характер та взаємозв'язки з іншими видами злочинності.

Обґрунтовано необхідність комплексного підходу до запобігання кіберзлочинності, що включає об'єднання зусиль правоохоронних органів, бізнесу, громадських організацій та громадян. Запропоновано впровадження заходів віктимологічної профілактики, підвищення цифрової грамотності населення та розробку ефективної моделі інформаційної безпеки.

Abstract.

The article examines current trends in the development of cybercrime in Ukraine and the world in the context of rapid digitalization of society. Evolutionary changes in the criminal environment that occurred as a result of the development of information technologies and mass computerization are analyzed. The structure of cybercrime is considered, the most common types of computer crimes and their geographical distribution in Ukraine are identified.

Special attention is paid to the problem of latency of cybercrimes, factors that determine it, and the impact of insufficient legal awareness of both criminals and potential victims. The phenomenon of information terrorism as a new form of threat to national security is investigated. Specific characteristics of cybercrime are identified: high level of technology, organization, professionalism, transnational nature and connections with other types of crime.

The necessity of a comprehensive approach to preventing cybercrime, which includes combining the efforts of law enforcement agencies, business, public organizations and citizens, is substantiated. Implementation of victimological prevention measures, increasing digital literacy of the population and developing an effective model of information security are proposed.

Ключові слова: кіберзлочинність, інформаційна безпека, комп'ютерні злочини, латентність, інформаційний тероризм, цифрова грамотність, віктимологічна профілактика, транснаціональна злочинність.

Keywords: cybercrime, information security, computer crimes, latency, information terrorism, digital literacy, victimological prevention, transnational crime.

Сучасний етап розвитку суспільства характеризується стрімким впровадженням інформаційних технологій у всі сфери людської діяльності. Цифровізація економіки, освіти, охорони здоров'я, державного управління та соціальних комунікацій створює безпрецедентні можливості для розвитку, однак водночас породжує нові виклики та загрози безпеці. Віртуальний простір стає не лише платформою для позитивних трансформацій, а й середовищем для здійснення протиправних діянь нового типу.

Розвиток інноваційних комунікаційних мереж, високих технологій і масової комп'ютеризації призвів до еволюційних змін у сфері кримінального середовища, як в окремих державах, так і в усьому світовому просторі. Поруч з позитивними аспектами, такими як зменшення часу і ресурсів, сприяння освіті та розвитку бізнесу, з'явилися й негативні явища. Кримінальні діяння, на які раніше могли б справедливо націлюватися юридичні відповідальність, почали «мігрувати» до віртуального простору Інтернету.

Кіберзлочинність як феномен сучасності набуває глобального масштабу, створюючи серйозні виклики для національних правоохоронних систем. Особливість цього виду злочинності полягає у її транснаціональному характері, високій латентності, постійній еволюції методів і засобів вчинення злочинів. Злочинці використовують найновіші технологічні досягнення для здійснення протиправних дій, що вимагає від правоохоронних органів постійного вдосконалення методів протидії та запобігання таким злочинам.

Актуальність дослідження обумовлена зростаючою загрозою кіберзлочинності для національної безпеки України, економічних інтересів держави, бізнесу та прав громадян. В умовах воєнного стану та активізації гібридних загроз питання забезпечення кібербезпеки набуває особливого значення, оскільки інформаційна інфраструктура стає об'єктом цілеспрямованих атак як з боку кримінальних структур, так і державних акторів.

Аналіз виявлення та розслідування кримінальних справ у сфері високих технологій в Україні показує, що найпоширенішими видами злочинів, пов'язаних із комп'ютерними технологіями, є: злочини в галузі комп'ютерних та інтернет-технологій - 26%, злочини у сфері електронних платежів чи платіжних карток - 16%, злочини у сфері телекомунікацій - 11%, злочини, де використовуються комп'ютерні технології для скоєння традиційних злочинів - 47%.

Наведена статистика свідчить про комплексний характер кіберзлочинності, де майже половина випадків стосується використання цифрових технологій як інструменту для вчинення традиційних злочинів. Це підкреслює трансформацію злочинної діяльності в епоху цифровізації, коли класичні види правопорушень отримують нові форми реалізації через віртуальний простір.

Аналіз тенденцій і динаміки кіберзлочинності в Україні підкреслює, що Київ є лідером серед міст України у цій сфері, з понад 60% усієї української

інтернет-аудиторії. Така концентрація кіберзлочинності у столиці пояснюється кількома факторами: вищим рівнем інтернет-проникнення, наявністю розвинутої ІТ-індустрії, концентрацією фінансових установ та бізнес-структур, а також більшою кількістю потенційних жертв з високим рівнем доходів.

Географічне поширення кіберзлочинності корелює з рівнем цифровізації регіонів, їх економічним розвитком та наявністю кваліфікованих ІТ-спеціалістів. Водночас транснаціональний характер більшості кіберзлочинів робить географічну локалізацію злочинця складним завданням, оскільки атаки можуть здійснюватися з будь-якої точки світу.

Запобігання кіберзлочинності є однією з найбільш важливих і складних кримінологічних проблем. Висока ступінь прихованості, зростання кількості кіберзлочинів та постійне вдосконалення інформаційних технологій, що надають нові можливості для скоєння злочинів, вимагають радикально нових підходів до запобігання злочинам у віртуальному просторі, які становлять загрозу для глобальної мережі та суспільства в цілому.

Латентність кіберзлочинів може бути пояснена також тим, що скоєння злочину залишається невідомим навіть для самого злочинця, який може не усвідомлювати протиправність своїх дій. Деякі комп'ютерні ентузіасти мають недостатню свідомість щодо незаконності своїх дій. Практика свідчить, що вони діють в інтересах самих себе, зокрема, вони ігнорують інтереси інших осіб, таких як потерпілі. Деякі вчені пов'язують це з недостатнім розумінням юридичних аспектів у технічно освічених осіб, в той час як професіонали в цій сфері не проявляють такого недоліку.

Проблема латентності кіберзлочинності має декілька вимірів. По-перше, жертви не завжди усвідомлюють, що стали об'єктом злочинного посягання, особливо у випадках витоку персональних даних або несанкціонованого доступу до інформаційних систем. По-друге, навіть виявивши факт злочину, потерпілі часто не звертаються до правоохоронних органів через недовіру до їх ефективності, страх репутаційних втрат або недостатнє розуміння механізмів захисту своїх прав.

По-третє, правоохоронні органи стикаються з об'єктивними складнощами у виявленні та документуванні кіберзлочинів через їх технічну складність, транснаціональний характер, швидке знищення цифрових слідів та необхідність спеціальних знань і технічних засобів для проведення розслідування. Ці фактори сукупно створюють ситуацію, коли реальний рівень кіберзлочинності значно перевищує офіційну статистику.

Аналіз поточної кримінологічної інформації дозволяє прийти до таких висновків щодо України: розповсюдження інформаційного тероризму становить значну зовнішню загрозу. Ця форма кібертероризму є новим видом терористичної активності, спрямованою на використання різних методів для тимчасового або незворотного виведення з ладу інформаційної інфраструктури країни або її складо-

вих, а також для незаконного використання інформаційної структури з метою створення небезпечних наслідків для особистості, суспільства та держави.

Інформаційний тероризм являє собою особливо небезпечну форму кіберзлочинності, оскільки може призвести до масштабних наслідків для критичної інфраструктури держави. Атаки на енергетичні системи, транспортну інфраструктуру, системи життєзабезпечення міст, фінансовий сектор можуть паралізувати нормальне функціонування держави та створити загрозу для життя і здоров'я громадян. У сучасному глобалізованому суспільстві негативні наслідки глобалізації вражають державу, яка залишилася поза межами простору розвинутих країн світу [10].

В умовах воєнного стану інформаційний тероризм набуває нових форм і масштабів. Він може використовуватися як елемент гібридної війни для деморалізації населення, дестабілізації економічної ситуації, підриву довіри до державних інституцій. Захист від таких загроз вимагає створення комплексної системи кібербезпеки, координації дій різних відомств, міжнародної співпраці та постійного моніторингу потенційних загроз.

При дослідженні кіберзлочинності в Україні можна зробити такі висновки: кіберзлочинність існує нарівні з іншими видами злочинності, такими як насильницька, корислива, корупційна, екологічна і інші. Вона має багато взаємозв'язків з іншими видами злочинності, оскільки часто використовується як засіб для вдосконалення інших кримінальних правопорушень, таких як крадіжки, шахрайство і так далі.

Кіберзлочинність вимагає високих технологічних знань і використовує ІТ-технології, інформаційно-телекомунікаційні мережі, комп'ютерні пристрої і інші засоби для здійснення злочинів. Технологічна складність сучасних кіберзлочинів постійно зростає, що вимагає від злочинців спеціалізованих знань у галузі програмування, мережових технологій, криптографії, соціальної інженерії. Злочинці активно використовують уразливості програмного забезпечення, експлуатують помилки в налаштуваннях безпеки, застосовують методи фішингу та інших видів соціальної маніпуляції.

Вона характеризується високим рівнем латентності, оскільки злочини цього типу можуть залишатися невиявленими через різні об'єктивні фактори. Цифрові сліди можуть бути легко знищені або замасковані, злочинці використовують анонімізуючі технології, мережі типу TOR, криптовалюти для приховування своєї особи та фінансових потоків.

Кіберзлочинність часто має організований характер і пов'язана з організованою злочинністю, оскільки багато кіберзлочинів скоюються злочинними групами. Сучасні кіберзлочинні угруповання характеризуються чіткою структурою, розподілом ролей, використанням складної технічної інфраструктури. Вони можуть діяти як повноцінні «бізнес-структури» з відділами розробки, тестування, продажу злочинних послуг та технічної підтримки.

Ця форма злочинності має «професійний» характер, оскільки особи, які вчиняють кіберзлочини, спеціалізуються в цьому виді діяльності і отримують злочинний прибуток від цього. З'являються нові «професії» в кіберзлочинному світі: розробники шкідливого програмного забезпечення, оператори ботнетів, спеціалісти з відмивання коштів через криптовалюти, фахівці з соціальної інженерії.

Кіберзлочинність має транскордонний і транснаціональний характер, оскільки дії в кіберпросторі не обмежуються державними кордонами і можуть впливати на осіб в інших країнах. Глобальний характер інтернету дозволяє злочинцям здійснювати атаки з однієї країни на об'єкти в іншій, використовувати сервери в третій країні для маскуванню своєї діяльності, що створює значні труднощі для правоохоронних органів у розслідуванні таких злочинів.

Таким чином, на шляху до розв'язання проблеми запобігання кіберзлочинності необхідно кардинально відмовитися від попереднього підходу, що полягав у подоланні наявних тенденцій, і перейти до активного створення інформаційної безпеки на передовий час. Це вимагає об'єднання зусиль всіх зацікавлених учасників, включаючи правоохоронні органи, підприємницьке співтовариство, громадські організації, наукові установи і громадян. Специфіка використання цих можливостей передбачає здійснення не тільки оперативних-розшукових заходів, але й процесуальних негласних слідчих (розшукових) дій, котрі так чи інакше зачіпають або й обмежують права громадян. Зазначене вимагає не тільки високого професіоналізму від слідчих та працівників оперативних підрозділів, ефективного контролю, а й, у першу чергу, належного рівня їх спеціальної підготовки та налагодженого механізму взаємодії [8].

Ефективна протидія кіберзлочинності неможлива без комплексного підходу, що включає технічні, організаційні, правові та освітні заходи. Необхідно розвивати технічні можливості правоохоронних органів, забезпечувати їх сучасним обладнанням та програмним забезпеченням, навчати спеціалістів з цифрової криміналістики та розслідування кіберзлочинів. Міжнародне співробітництво у сфері протидії транснаціональній організованій злочинності реалізується через діяльність низки глобальних та регіональних інституцій, які координують зусилля держав, забезпечують обмін інформацією, сприяють проведенню спільних операцій та формуванню єдиних стандартів. Кожна з цих організацій має власний мандат, функції та спеціалізацію, проте їхня діяльність доповнює одна одну, створюючи цілісну систему міжнародної взаємодії. Виклики сьогодення, пов'язані з військовою агресією російської федерації вказують на необхідність зміни стандартних підходів до функцій та обов'язків окремих правоохоронних органів України [9].

Важливим напрямком є вдосконалення законодавчої бази, адаптація кримінального та процесуального законодавства до реалій цифрової епохи.

Необхідно забезпечити правові механізми для ефективного збору цифрових доказів, міжнародної співпраці у розслідуванні транснаціональних злочинів, захисту прав потерпілих від кіберзлочинів.

Запобігання кіберзлочинності повинно включати заходи віктимологічної профілактики, такі як підвищення рівня цифрової грамотності населення і сприяння в розвитку індивідуальних засобів захисту особистої інформації. Багато кіберзлочинів стають можливими через недостатню обізнаність потенційних жертв про базові принципи цифрової безпеки, методи соціальної інженерії, способи захисту персональних даних.

Також важливими є глибокі віктимологічні кримінологічні дослідження кіберзлочинності, спрямовані на виявлення об'єктивних закономірностей, детермінант кіберзлочинності, характеристики окремих типів особистостей кіберзлочинців і різні аспекти забезпечення кібербезпеки. Розуміння психологічних, соціальних та економічних факторів, що сприяють втягненню осіб у кіберзлочинну діяльність, дозволить розробити ефективні превентивні програми.

Доки у суспільстві не встановиться нульовий рівень толерантності до будь-яких злочинних виявів, існуватимуть латентні форми злочинності, яким, на жаль, не зможе протистояти навіть ідеальна правоохоронна система. Формування правової культури, усвідомлення кожним громадянином своєї відповідальності за забезпечення кібербезпеки є необхідною умовою ефективної протидії кіберзлочинності.

Програми цифрової освіти повинні стати обов'язковою складовою навчальних програм на всіх рівнях освіти - від школи до вищих навчальних закладів. Необхідно навчати не лише технічним навичкам використання цифрових технологій, а й формувати усвідомлення ризиків, розвивати критичне мислення при роботі з інформацією в інтернеті, виховувати етичну поведінку в кіберпросторі.

Отже, на підставі аналізу вищезазначеного можна зробити висновок, що для вирішення проблеми запобігання кіберзлочинності потрібно перейти до активного розроблення ефективної моделі інформаційної безпеки на передовий час і об'єднати зусилля правоохоронних органів, підприємств, громадських організацій і IT-корпорацій.

Бізнес-структури, особливо ті, що працюють у сфері інформаційних технологій та надають послуги через інтернет, мають інвестувати в забезпечення кібербезпеки не лише як власний інтерес, а й як елемент корпоративної соціальної відповідальності. Розробники програмного забезпечення повинні дотримуватися принципів безпечної розробки, своєчасно виправляти виявлені уразливості, надавати підтримку користувачам.

Громадські організації можуть відігравати важливу роль у підвищенні обізнаності населення про загрози кіберзлочинності, надавати консультації жертвам кіберзлочинів, сприяти діалогу між суспільством, бізнесом та владою щодо питань кібербезпеки. Створення мережі волонтерів-експертів у

сфері кібербезпеки може значно посилити можливість суспільства протистояти кіберзагрозам.

Дослідження тенденцій кіберзлочинності в Україні виявило комплексний характер цієї загрози, що вимагає системного підходу до її подолання. Кіберзлочинність характеризується високим рівнем латентності, організованістю, професійністю, транснаціональним характером та постійною еволюцією методів і засобів вчинення злочинів. Ці особливості роблять боротьбу з кіберзлочинністю одним з найскладніших завдань сучасних правоохоронних систем.

Аналіз структури кіберзлочинності показав, що майже половина випадків пов'язана з використанням цифрових технологій для вчинення традиційних злочинів, що свідчить про трансформацію злочинної діяльності в епоху цифровізації. Концентрація кіберзлочинності у великих містах, особливо в Києві, корелює з рівнем розвитку цифрової інфраструктури та економічної активності.

Особливу увагу необхідно приділити проблемі інформаційного тероризму, який становить серйозну загрозу національній безпеці та критичній інфраструктурі держави. В умовах воєнного стану ця загроза набуває особливої актуальності і вимагає пріоритетного реагування з боку держави.

Ефективна протидія кіберзлочинності можлива лише за умови комплексного підходу, що включає: вдосконалення законодавчої бази; розвиток технічних можливостей правоохоронних органів; підвищення професійної підготовки спеціалістів; розвиток міжнародної співпраці; впровадження програм цифрової освіти та підвищення цифрової грамотності населення; розвиток державно-приватного партнерства у сфері кібербезпеки; проведення наукових досліджень детермінант кіберзлочинності.

Важливим елементом системи протидії кіберзлочинності має стати віктимологічна профілактика, спрямована на зменшення ризиків стати жертвою кіберзлочину через підвищення обізнаності населення, формування навичок безпечної поведінки в кіберпросторі, розвиток індивідуальних засобів захисту.

Перспективними напрямками подальших досліджень є вивчення психологічних та соціальних факторів, що сприяють втягненню осіб у кіберзлочинну діяльність, аналіз ефективності різних стратегій протидії кіберзлочинності, дослідження впливу штучного інтелекту та інших передових технологій на динаміку та структуру кіберзлочинності.

Лише об'єднання зусиль держави, бізнесу, громадянського суспільства, наукових установ та міжнародних партнерів дозволить створити ефективну систему протидії кіберзлочинності та забезпечити належний рівень кібербезпеки для громадян, бізнесу та держави в цілому.

Список використаних джерел:

1. Гуцалюк М.В. Особливості протидії кіберзлочинності під час воєнного стану. Інформація і право. 2023 р. С. 108-117.
2. Продан Т. Кримінологічна характеристика кіберзлочинності. Юридичний науковий електронний журнал. 2023 р. 201 с.
3. Таран О.В., Гавловський В.Д. Організована кіберзлочинність в Україні: проблеми формування офіційної статистики та її аналізу. Інформація і право. 2021 р. С. 193-201.
4. Харитоненко І.О. Феномен кіберзлочинності в сучасній кримінологічній теорії. Часопис Київського університету права. 2020 р. № 4. С. 401-404.
5. Копилов Е.В. Деякі аспекти здійснення прокурорського нагляду за проведенням оперативно-розшукової діяльності підрозділами кримінальної поліції України в умовах воєнного стану. Colloquium-journal № 17 (176) 2023. С. 33-37.
6. Білоус Р.В. Кримінальний аналіз в діяльності правоохоронних органів України. Удосконалення механізму правового регулювання суспільних відносин з урахуванням зарубіжного досвіду: зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. Київ: Ліра-К, 2020. С. 20-22.
7. Калиновський О.В., Школьніков В.І. Використання методу кримінального аналізу для протидії організованій злочинності. Часопис Київського університету права. 2017. № 1. С. 300-303.
8. Дараган В.В., Коломієць В.Ю., Копилов Е.В. Організація взаємодії оперативних та слідчих підрозділів національної поліції під час оперативно-розшукової протидії злочинам у сфері публічних закупівель. Scientific monograph. Recommended for printing and distribution via Internet by the Academic Council of Baltic Research Institute of Transformation Economic Area Problems according to the Minutes Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2025.
9. Дараган В.В., Карповський С.В., Копилов Е.В. Стан та перспективи розвитку підготовки фахівців для підрозділів кримінальної поліції та органів досудового розслідування у закладах вищої освіти МВС України. Scientific monograph. Academic Council of Baltic Research Institute of Transformation Economic Area Problems according to the Minutes № 4 dated 2023. С. 40-53.
10. Копилов Е.В. Формування безпекового середовища суспільства й держави в умовах сьогодення. Юридичний науковий електронний журнал № 5-450. 2022. С. 34-36.

УДК 343.9;053.2

Горобець Вікторія Володимирівна,
курсант факультету підготовки фахівців для органів досудового розслідування
Національної поліції України Дніпровського державного університету внутрішніх справ
Дзеркаль Марина Олександрівна,
курсант факультету підготовки фахівців для органів досудового розслідування
Національної поліції України Дніпровського державного університету внутрішніх справ
Довиденко Артем Геннадійович,
курсант факультету підготовки фахівців для органів досудового розслідування
Національної поліції України Дніпровського державного університету внутрішніх справ
Кисельов Андрій Олександрович
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри оперативно-розшукової діяльності
факультету підготовки фахівців для підрозділів
кримінальної поліції Національної поліції України, майор поліції
Дніпровський державний університет внутрішніх справ

ПРОВЕДЕННЯ НЕВІДКЛАДНИХ РОЗШУКОВИХ ЗАХОДІВ СТОСОВНО БЕЗВІСТИ ЗНИКЛИХ ДІТЕЙ

UDC 343.9;053.2

Horobets Viktoriia Volodymyrivna,
Cadets of the Faculty of Training of Specialists
for the Pre-Trial Investigation Bodies of the National Police of Ukraine
Dnipro State University of Internal Affairs
Dzerkal Maryna Oleksandrivna,
Cadets of the Faculty of Training of Specialists
for the Pre-Trial Investigation Bodies of the National Police of Ukraine
Dnipro State University of Internal Affairs
Dovydenko Artem Gennadiyovych,
Cadets of the Faculty of Training of Specialists
for the Pre-Trial Investigation Bodies of the National Police of Ukraine
Dnipro State University of Internal Affairs
Kiselyov Andriy Oleksandrovych
Candidate of Law, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Operational and Detective Activities
Faculty of Training of Specialists for Criminal Police Units of the National Police of Ukraine, Police Major
Dnipro State University of Internal Affairs

IMPLEMENTATION OF URGENT SEARCH MEASURES IN RELATION TO THE MISSING OF MISSING CHILDREN

Анотація.

Стаття присвячена дослідженню особливостей проведення невідкладних розшукових заходів стосовно безвісти зниклих дітей, що є однією з найскладніших та пріоритетних сфер діяльності правоохоронних органів. У роботі розкрито сутність поняття «невідкладні розшукові заходи» та їх місце в системі кримінального процесуального права. Окрему увагу приділено аналізу нормативно-правової бази України, що регламентує дії уповноважених органів у випадках зникнення дітей, а також міжнародним стандартам і практиці.

У статті розглянуто алгоритм дій поліцейських під час отримання повідомлення про зникнення дитини, визначено першочергові заходи, що включають опитування свідків, перевірку камер відеоспостереження, обстеження місцевості, встановлення кола спілкування неповнолітнього, взаємодію з батьками та громадськістю. Наголошено на важливості міжвідомчої координації та застосування системи «AMBER Alert», яка демонструє ефективність у практиці зарубіжних країн і поступово впроваджується в Україні. У дослідженні проаналізовано проблемні аспекти: недостатня поінформованість населення, затримки в реагуванні, брак технічних ресурсів, відсутність єдиної бази даних. Запропоновано напрями вдосконалення механізму проведення невідкладних розшукових заходів, зокрема розширення доступу до сучасних технологій, удосконалення взаємодії з міжнародними організаціями та розробка спеціальних програм профілактики дитячих зникнень.

Abstract.

The article is devoted to the study of the features of conducting urgent search measures regarding missing children, which is one of the most complex and priority areas of law enforcement agencies. The work reveals the essence of the concept of "urgent search measures" and their place in the system of criminal procedural law.

Special attention is paid to the analysis of the regulatory and legal framework of Ukraine, which regulates the actions of authorized bodies in cases of disappearance of minors, in particular the provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine, the Law of Ukraine "On the National Police", as well as international standards and practice.

The article considers the algorithm of actions of police officers when receiving a report of a child's disappearance, identifies priority measures, including interviewing witnesses, checking video surveillance cameras, examining the area, establishing the minor's circle of communication, and interacting with parents and the public. The importance of interdepartmental coordination and application of the AMBER Alert system, which demonstrates effectiveness in the practice of foreign countries and is gradually being implemented in Ukraine, is emphasized.

The study analyzed problematic aspects: insufficient awareness of the population, delays in response, lack of technical resources, lack of a single database. Directions for improving the mechanism for conducting urgent search measures are proposed, in particular, expanding access to modern technologies, improving interaction with international organizations and developing special programs for the prevention of child disappearances.

Ключові слова: невідкладні розшукові заходи, безвісти зниклі діти, правоохоронні органи, кримінальний процес, профілактика зниклень, нормативно-правове регулювання, AMBER Alert.

Keywords: urgent search measures, missing children, law enforcement agencies, criminal process, prevention of disappearances, regulatory and legal regulation, AMBER Alert.

Проблема зникнення дітей набула особливої актуальності в сучасних умовах соціально-економічних та воєнних викликів, які переживає Україна. Щороку органи Національної поліції отримують тисячі заяв про зникнення неповнолітніх, і кожен такий випадок потребує максимально оперативного реагування. Втрата часу у перші години після зникнення суттєво знижує шанси на благополучне повернення дитини, що зумовлює необхідність проведення саме невідкладних розшукових заходів. Ефективність цих дій залежить від нормативно-правового забезпечення, належної підготовки правоохоронців, технічного оснащення, а також взаємодії між державними структурами, громадськими організаціями та міжнародними партнерами. Саме тому дослідження правових, організаційних і практичних аспектів невідкладних розшукових заходів щодо безвісти зниклих дітей є важливим для розвитку кримінального процесу та забезпечення прав і свобод дитини.

Метою дослідження є комплексний аналіз особливостей проведення невідкладних розшукових заходів стосовно безвісти зниклих дітей, з'ясування проблем у цій сфері та вироблення пропозицій щодо вдосконалення механізмів їх здійснення з урахуванням національної та міжнародної практики.

Для досягнення поставленої мети у роботі передбачається виконати такі **завдання**: Розкрити сутність та правову природу невідкладних розшукових заходів у кримінальному процесі. Проаналізувати законодавче регулювання діяльності правоохоронних органів щодо розшуку безвісти зниклих дітей. Дослідити алгоритм та порядок здійснення першочергових дій після надходження повідомлення про зникнення дитини.

Результати дослідження. Зникнення дітей є актуальною соціально-правовою проблемою, притаманною кожній країні світу. У зв'язку з цим держави впроваджують комплексні заходи, спрямовані на запобігання таким випадкам та їх своєчасне розслідування. Однак, загальна статистика свідчить про масштабність явища. Щороку у світі надходить близько 8 млн повідомлень про зникнення дітей, з

яких понад 460 тис. випадків пов'язані з торгівлею людьми. Щодня у Сполучених Штатах Америки реєструється близько 2300 повідомлень про зниклих дітей, а у Європейському регіоні кожні дві хвилини фіксується новий випадок. Особлива увага приділяється першим трьом годинам після зникнення дитини, які вважаються критичними для її безпеки. Світова практика свідчить, що 74 % випадків вбивств дітей відбуваються саме протягом цього проміжку часу, що підкреслює необхідність оперативного реагування з боку правоохоронних органів [11].

Попри те, що Україна ратифікувала значну кількість міжнародних договорів, спрямованих на міжнародно-правовий захист осіб від зниклень та гарантування прав дітей, упродовж тривалого часу в країні простежується криза у сфері законотворчості та нормотворення. Нинішня практика правового регулювання розшуку безвісти зниклих дітей здебільшого має характер ситуативного виконання міжнародних зобов'язань, взятих державою внаслідок підписання відповідних міжнародно-правових актів.

Правову основу розшуку дітей, зниклих безвісти, в Україні становлять такі нормативно-правові акти: Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96- ВР, Закон України «Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин» від 12.07.2018 № 2505-VIII, Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV, Накази МВС України «Про затвердження Інструкції з організації реагування на заяви і повідомлення про кримінальні, адміністративні правопорушення або події та оперативного інформування в органах (підрозділах) Національної поліції України» від 27.04.2020 № 357 та «Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України» від 19.12.2017 № 1044 та інші.

У Законі України «Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин» окреслено поняття «особа, зникла безвісти», «особа, зникла безвісти за особливих обставин», а також визна-

чено особливості розшуку та обліку таких осіб, однак, щодо особливостей правового регулювання суспільних відносин, пов'язаних із набуттям правового статусу «дитини, зниклої безвісти» (так само і за особливих обставин), з обліком, розшуком та соціальним захистом зниклих дітей як найбільш вразливої та незахищеної категорії суспільства у Законі нічого не зазначено [8]. Крім того, у Законі не окреслено поняття «дитина, зникла безвісти». З огляду на це, вважаємо за необхідне доповнити положення Закону нормами, що визначатимуть поняття «дитина, зникла безвісти» та «дитина, зникла безвісти за особливих обставин», а також впорядкуватимуть відносини, пов'язані з обліком, розшуком та соціальним захистом зниклих дітей

Зникнення дітей безвісти є складним соціально-правовим явищем, яке потребує системного підходу для своєчасного виявлення та запобігання. Причини таких випадків різноманітні та поділяються на кілька основних категорій: соціальні, кримінальні та сімейні. Соціальні фактори включають бідність, відсутність належного нагляду, складні умови проживання та вплив негативного оточення. Такі умови можуть сприяти добровільному залишенню місця проживання або потраплянню дитини у групи ризику. Соціальні причини часто тісно взаємопов'язані з психологічним станом дитини та її інтеграцією у суспільство.

Кримінальні фактори зникнення дітей переважно пов'язані з викраденням, торгівлею людьми та сексуальним насильством. У більшості випадків злочини скоюють особи чоловічої статі, як знайомі, так і незнайомі дитині. Особливо вразливими є підлітки, які перебувають поза контролем батьків або втекли з дому самостійно. Кримінальні випадки часто мають високий ризик тяжких наслідків, включаючи фізичну шкоду або смерть. Для ефективного реагування на такі випадки необхідне швидке та координоване втручання правоохоронних органів.

Сімейні причини зникнення дітей включають конфлікти у родині, насильство, розлучення батьків або небажання дитини залишатися у певних умовах. Понад 90 % випадків викрадення дітей здійснюються одним із батьків, що підкреслює важливість правового регулювання родинних відносин. Часто такі ситуації супроводжуються психологічним тиском на дитину та маніпуляціями. Виявлення і розслідування сімейних причин вимагає комплексної взаємодії соціальних служб, психологів та правоохоронних органів. Таким чином, класифікація причин зникнення дітей дозволяє розробляти цільові заходи профілактики та забезпечувати захист дітей [7, с. 474-477].

Невідкладні розшукові заходи стосовно безвісти зниклих дітей в Україні представляють собою комплекс оперативних, слідчих та профілактичних дій, спрямованих на швидке встановлення місцезнаходження дитини та забезпечення її безпеки. До таких заходів належать негайний прийом та реєстрація повідомлення про зникнення, опитування свідків, перевірка місць можливого перебування дитини, залучення органів поліції та спеціалізованих

підрозділів, а також оперативний обмін інформацією з державними і міжнародними організаціями. Особлива увага приділяється першій критичній добі після зникнення, оскільки саме у цей період значно зростає ймовірність виявлення дитини та запобігання негативним наслідкам. Законодавство України визначає порядок і строки проведення таких заходів, передбачаючи взаємодію правоохоронних органів, соціальних служб та громадськості. Ефективність розшукових заходів значною мірою залежить від оперативності реагування, координації дій та використання сучасних технологій для пошуку та захисту дітей.

Суттєвою новелою КПК України стало введення до нього такої категорії як негласні слідчі (розшукові) дії, що суттєво вплинуло на роль слідчих, які раніше, виконуючи свою функцію з розслідування злочинів, здійснювали лише офіційну гласну процесуальну діяльність. Відтепер же вони можуть застосовувати й негласні слідчі (розшукові) дії, що фактично являють собою негласну оперативно-розшукову діяльність [1, с. 183].

Відповідно до п.п. 2 п. 4 розділу IX Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні, затвердженої наказом МВС України від 07.07.2017 р. № 575, керівник органу досудового розслідування протягом 24 годин після подання заяви, повідомлення про зникнення безвісти дитини, якщо за цей час не буде встановлено її місцезнаходження, за обставин, що свідчать про можливість учинення стосовно неї злочину, забезпечує обов'язкове внесення до ЄРДР відомостей про вказане кримінальне правопорушення і його попередню кваліфікацію як умисного вбивства та вживає всіх передбачених КПК України заходів для всебічного, повного і неупередженого дослідження обставин кримінального провадження [4].

Статистика розповідає сумну історію: станом на сьогодні 2057 дітей досі вважаються зниклими безвісти. Ця цифра є не лише сухим показником, а й індикатором глибоких проблем у сфері забезпечення належного захисту прав дитини та ефективності діяльності уповноважених органів. Вона свідчить про наявність системних прогалин у координації між правоохоронними органами, органами опіки та піклування, а також міжнародними структурами, залученими до процесу розшуку [3].

Невідкладний розшук безвісти зниклих дітей в Україні передбачає комплекс дій, спрямованих на оперативне встановлення місцезнаходження дитини та забезпечення її безпеки. Першим етапом є прийом та реєстрація повідомлення про зникнення, під час якого фіксуються всі відомі обставини зникнення, характеристика дитини та наявні контакти свідків. Наприклад, у випадку зникнення 12-річної дівчинки у 2023 році оперативно внесені дані до Єдиного обліку дітей дозволили розпочати розшук протягом години після звернення [10].

Наступний етап включає попередній аналіз ситуації та оцінку ризиків для дитини, зокрема врахування соціальних, сімейних та кримінальних факторів. Під час цього етапу встановлюються можливі місця перебування дитини, аналізуються попередні спроби втечі або конфлікти в родині. Наприклад, підліток, який раніше залишав дім через конфлікти з батьками, може бути відправлений у відомі друзями місця перебування.

Основна частина розшуку включає оперативні заходи, серед яких опитування свідків, перевірка шкіл, гуртків, дитячих майданчиків, місць масового перебування дітей, а також залучення патрульних і спеціалізованих підрозділів поліції. Використання сучасних технологій значно підвищує ефективність пошуку, зокрема розсилка повідомлень у соціальних мережах та базах даних INTERPOL або Missing Children Europe. Прикладом є випадок з 2022 року, коли за допомогою соцмереж та камер відеоспостереження було знайдено хлопчика, який зник у Києві протягом перших трьох годин [10].

Заключним етапом є координація та контроль дій між поліцією, соціальними службами, медичними закладами та громадськими організаціями. Регулярне оновлення інформації про хід розшуку дозволяє оцінювати ефективність заходів та приймати додаткові рішення. Системний підхід і взаємодія усіх учасників розшуку значно підвищують шанси на безпечне повернення дитини до родини та мінімізують ризики для її життя і здоров'я.

Міжвідомча координація є ключовим елементом ефективного проведення розшуку безвісти зниклих дітей, оскільки забезпечує узгодженість дій правоохоронних органів, соціальних служб, медичних установ та громадських організацій. Ефективна взаємодія між різними структурами дозволяє швидко обмінюватися інформацією, оперативно визначати пріоритети дій та мінімізувати ризики затримки в процесі пошуку. У міжнародній практиці застосування комплексних систем реагування, таких як «AMBER Alert» [11], показало значне зростання успішності розшуку дітей: автоматизовані повідомлення про зникнення поширюються серед широкого кола громадськості та мобільних операторів, що дозволяє миттєво охопити великі території.

Система «AMBER Alert» передбачає суворе дотримання процедур: підтвердження факту зникнення, оцінку загрози для дитини та негайне поширення інформації про її опис і обставини зникнення через медіа, соціальні мережі та електронні платформи. Зарубіжний досвід, зокрема у США та Європі, демонструє, що застосування таких систем дозволяє значно скоротити час пошуку — в більшості випадків дитину знаходять протягом перших годин після активації сигналу. У контексті України поступове впровадження аналогічних систем потребує адаптації до національного законодавства, технічних можливостей та міжвідомчих механізмів координації, включаючи взаємодію з місцевими громадами та державними структурами [2, с. 63-67].

Таким чином, інтеграція міжвідомчої координації та сучасних систем оповіщення, подібних до

«AMBER Alert», є стратегічно важливою для підвищення ефективності розшуку та забезпечення безпеки дітей, оскільки поєднує швидкість реагування, максимальне охоплення населення та скоординовані дії всіх залучених суб'єктів.

Проведення невідкладних розшукових заходів в Україні покликане забезпечити своєчасне встановлення місцезнаходження дитини та мінімізацію ризиків для її життя і здоров'я. Однак на практиці існує низка суттєвих проблем, що знижують ефективність цих заходів. Одним із ключових аспектів є недостатня поінформованість населення щодо алгоритму дій при зникненні дитини. Батьки та свідки часто не знають, куди слід звертатися, які дані надавати та яким чином повідомлення буде оброблено. Відсутність широкої інформаційної кампанії та освітніх програм ускладнює залучення громадськості до оперативного пошуку дітей, що ускладнює роботу поліції та соціальних служб.

Ще однією проблемою є затримки у реагуванні правоохоронних органів, що виникають через формалізацію процедур, брак підготовленого персоналу та переважаність підрозділів великою кількістю одночасних повідомлень. Навіть незначна затримка у перші години після зникнення може критично вплинути на шанси на безпечне повернення дитини. Також недостатня координація між поліцією, соціальними службами та громадськими організаціями призводить до дублювання дій та втрати цінного часу [5, с. 9-13].

Крім цього, існують технічні обмеження, зокрема брак сучасних систем відеоспостереження, мобільних платформ для швидкого оповіщення та інтегрованого програмного забезпечення для обробки та аналізу інформації. Відсутність єдиної централізованої бази даних безвісти зниклих дітей ускладнює обмін інформацією між регіонами та на національному рівні. Як наслідок, оперативний розшук здійснюється фрагментарно та не завжди дозволяє швидко встановити місцезнаходження дитини. Удосконалення системи, підвищення технічного оснащення та інформованості населення, а також створення централізованих баз даних є критично необхідними для підвищення ефективності розшуку та зменшення ризиків для дітей.

Запропоновано кілька ключових напрямів вдосконалення механізму проведення невідкладних розшукових заходів стосовно безвісти зниклих дітей в Україні, спрямованих на підвищення оперативності та ефективності пошуку. Перш за все, важливим є розширення доступу до сучасних технологій, таких як інтегровані системи відеоспостереження, мобільні додатки для оповіщення населення та автоматизовані бази даних. Використання таких інструментів дозволяє не лише прискорити обмін інформацією між підрозділами поліції, соціальними службами та громадськими організаціями, а й підвищити точність та повноту зібраних даних про зниклу дитину [6, с. 304-308].

Другим напрямом є удосконалення взаємодії з міжнародними організаціями, такими як INTERPOL та Missing Children Europe, що дає можливість оперативно обмінюватися інформацією про

зниклих дітей на міжнародному рівні. Це особливо важливо у випадках, коли дитина може бути переміщена через кордон або перебувати у зоні підвищеного ризику. Забезпечення безперервного доступу до міжнародних баз даних та швидке впровадження передових практик зарубіжних країн сприяє підвищенню ефективності розшуку та захисту дітей.

Третім важливим напрямом є розробка та впровадження спеціальних програм профілактики дитячих зникнень, які включають інформаційно-освітні кампанії для батьків, педагогів та самих дітей. Такі програми мають охоплювати правила безпечної поведінки, алгоритми дій у разі загрози та способи швидкого повідомлення органів поліції. Комплексний підхід, що поєднує технологічні інновації, міжнародну співпрацю та профілактичну роботу, створює умови для значного зниження кількості випадків зникнення дітей та підвищення рівня їх безпеки в суспільстві [9, с. 408-411].

Враховання працівниками поліції під час проведення невідкладних розшукових заходів стосовно безвісти зниклих дітей тактичних та інших особливостей значно підвищить ефективність таких заходів [12-27] та може вдосконалити загальні механізми їх здійснення з урахуванням національної та міжнародної практики.

Висновок. Отже, проведення невідкладних розшукових заходів стосовно безвісти зниклих дітей є комплексним процесом, що потребує високого рівня організаційної готовності, оперативності та координації між різними структурами. Аналіз практики показує, що ефективність розшуку значною мірою залежить від швидкості реагування у перші години після зникнення, використання сучасних технологій, залучення громадськості та взаємодії з міжнародними організаціями. Проблемними аспектами залишаються недостатня поінформованість населення, затримки у реагуванні, брак технічних ресурсів та відсутність єдиної централізованої бази даних.

Водночас, світова та зарубіжна практика демонструє ефективність системи «AMBER Alert» та інтегрованих підходів до розшуку, які поєднують оперативні дії поліції, соціальних служб і громадських організацій. Запровадження таких механізмів в Україні, а також розширення доступу до сучасних технологій і розробка профілактичних програм, здатні значно підвищити рівень безпеки дітей та зменшити кількість випадків їх зникнення. Таким чином, системний, технологічно забезпечений та міжвідомчо координований підхід є ключовим для успішного пошуку та повернення дітей до родин.

Список використаних джерел

1. Гуменна Н.В. Теоретичні та практичні проблеми розшукової діяльності слідчого : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Гуменна Надія Володимирівна. Львів, 2015. 240 с.
2. Джуган В.О. Проблеми захисту прав дітей під час воєнних дій в Україні. Юридичний науковий електронний журнал. 2022. № 8. С. 63–67 URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-8/12>.

3. Зниклі діти України. URL: https://ukrfreedomfund.org/ukraines-missing-children/?utm_source=

4. Інструкція з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні : наказ МВС України від 07.07.2017 р. № 575. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17/print1453920848713385>.

5. Корнієнко М.В., Сухарева А.О. Дотримання прав дітей в умовах воєнного стану: роль поліцейських ювенальної превенції. Південноукраїнський правничий часопис. 2023. № 3. С. 9–13. URL: <https://doi.org/10.32850/sulj.2023.3.2>.

6. Літун О. О. Сучасні проблеми оперативно-розшукового забезпечення розшуку дітей, які зникли безвісти, в Україні (за результатами опитування працівників кримінальної поліції). Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2020. № 2 (105). С.304-308

7. Мердова О.М. Особливості діяльності Міністерства внутрішніх справ України у сфері захисту прав дітей в умовах воєнного стану. Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 5. С. 474–477. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-5/118>.

8. Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин. Закон України від 12.07.2018 № 2505-VIII (Чинний). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2505-19#Text>.

9. Романова А.С. Ювенальна превенція під час війни: особливості реалізації повноважень. Аналітично-порівняльне правознавство. 2022. № 4. С. 408–411. URL: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.04.73>.

10. Ювенальні поліцейські надали допомогу багатодітній родині з Гуляйполя. URL: <https://zp.npu.gov.ua/news/yuvenalnipolitseyski-nadali-dopomogu-bagatoditniyroдини-z-gulyaypolya?vacancy=1>.

11. Alarming Child Abduction Statistics 2021. URL: <https://safeatlast.co/blog/child-abduction-statistics/>

12. Kyselov A.O. Combating illegal amber mining: peculiarities of conflict resolution. Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu, №2. Dnipro: 2019. Pp. 146-152.

13. Кисельов А. О. Особливості документування підрозділами кримінальної поліції злочинних дій, пов'язаних із незаконним заволодінням транспортним засобом. Оперативно-розшукова діяльність Національної поліції: проблеми теорії та практики : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 19 жовт. 2018 р.). Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2018. С. 29–31.

14. Кисельов А. О. Тактика спілкування поліцейського з особами. The Top Actual Researches in Modern Science : Proceedings of the IInd International Scientific and Practical Conference (Ajman, July 28-29, 2016, UAE). International Scientific and Practical

Conference «World Science». 2016. № 8 (12). P. 25–28.

15. Горелік Д. С., Кисельов А. О. Міжнародне співробітництво Національної поліції у сфері оперативно-розшукової діяльності. Оперативно-розшукова діяльність Національної поліції: проблеми теорії та практики : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. : у 2-х ч. (Дніпро, 19 жовт 2018 р.). Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2018. Ч. 1. С. 139–141.

16. Darahan V.V., Kyselov A.O., Kopylov E.V. Interaction of criminal police units with othersubjectsof control over public procurement as an element of ensuring economic security. Scientific monograph. Activities of law enforcement agencies to ensure public safetyand order during the legal regime of martial law: Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2024. P. 58.

17. Kyselov A., Kovalevska O. An investigation of effective police communication. law enforcement roles requiring language skills. Methodological bases of studying the processes of general mental laws in human interaction with the environment. International Science Group. – Boston : Primedia eLounch, 2022. 194 p. Available at : DOI - 10.46299/ISG.2022.MONO.PSYCHOL.1/ Pp. 39-47.

18. Кисельов А. Досвід використання підрозділами Національної поліції технологій «OSINT» у протидії кримінальним правопорушенням / А. Кисельов // Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 11 березня 2022 р.). - Дніпро : ДДУВС, 2022. – С. 318-319.

19. TV Alyoshina, NO Fisunenکو, AO Kyselov, SO Kiselov, OV Karnauhov. INNOVATIVE APPROACHES TO PERSONNEL SECURITY UNDER THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW. Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu. 2024, (4): Pp. 164 – 171; <https://doi.org/10.33271/nvngu/2024-4/164>.

20. Кисельов А.О., Копилов Е.В., Худенко Д.М. : Основи кримінального аналізу : навч. посіб. / А.О. Кисельов, Е.В. Копилов, Д.М. Худенко. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2023. 152 с.

21. Кисельов А.О. Особливості підготовки фахівців для підрозділів Національної поліції України

на прикладі здійснення кримінального аналізу. Актуальні питання та перспективи розвитку кримінального аналізу в правоохоронній системі України : матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 17 лист. 2023 р.) - Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2023. с. 67-69.

22. Кисельов А.О., Самофалова А.І. Особливості сучасної підготовки фахівців з кримінального аналізу для органів та підрозділів Національної поліції України. Colloquium-journal №16 (175), 2023. (Warszawa, Polska). 2023. P. 50-52.

23. Кисельов А.О. Тактика безконфліктного спілкування працівників кримінальної розвідки Національної поліції з особами, яких залучають до конфіденційного співробітництва. Кримінальна розвідка: методологія, законодавство, зарубіжний досвід : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 29 квітня 2016 р. - Одеса : ОДУВС, 2016, с. 88-89.

24. Кисельов А.О. Правова основа конфіденційного співробітництва осіб з підрозділами Національної поліції України. New Opportunities in the World Science : Proceedings of the IInd International Scientific and Practical Conference (Abu-Dhabi, August 30 - 31, 2016, UAE). Abu-Dhabi. International Scientific and Practical Conference «World Science». №9 (13). August 2016. P. 54-56.

25. 20. Кисельов А., Дуднік А. Шляхи підвищення ефективності роботи підрозділів кримінального аналізу. Матеріали ІХ Міжнародної науково-практичної конференції (ДДУВС, 21.03.2025). Частина II. С. 41-43.

26. Кисельов А.О. Деякі проблеми сучасної протидії оперативними підрозділами Національної поліції кримінальним правопорушенням за допомогою негласних працівників. Оперативно-розшукова діяльність НП: проблеми теорії та практики. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (ДДУВС, 22.12.2021). С. 30-32.

27. Кисельов А.О. Особливості виявлення працівниками підрозділів карного розшуку крадіжок з квартир та приватних будинків (за матеріалами УКР ГУНП в Дніпропетровській області). Актуальні проблеми оперативно-розшукової протидії злочинам. Матеріали науково-практичного семінару (ДДУВС, 24.05.2018) С. 30-32.

Жбанчик А. В.,
т.в.о. завідувача кафедри вогневої підготовки кандидат юридичних наук,
Дніпровський державний університет внутрішніх справ
Бодирєв Д. А.
старший викладач кафедри вогневої підготовки,
Дніпровський державний університет внутрішніх справ
<https://doi.org/10.5281/zenodo.17340172>

СУЧАСНІ МЕТОДИ ВДОСКОНАЛЕННЯ НАВИЧОК СТРІЛЬБИ У ПРАЦІВНИКІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

Zhbanchyk A. V.,
Acting Head of the Department of Fire Training Candidate of Law,
Dnipro State University of Internal Affairs
Bodyriev D. A.
Senior Lecturer of the Department of Fire Training,
Dnipro State University of Internal Affairs

MODERN METHODS OF IMPROVING SHOOTING SKILLS OF LAW ENFORCEMENT OFFICERS

Анотація.

У сучасних умовах зростання рівня злочинності, поширення терористичних загроз та ускладнення службових завдань правоохоронних органів особливої актуальності набуває питання якісної стрілецької підготовки працівників. Володіння зброєю є не лише елементом професійної компетентності, а й важливим чинником безпеки як самих співробітників, так і громадян, яких вони покликані захищати. Тому вдосконалення навичок стрільби потребує системного підходу, що поєднує класичні методи навчання з сучасними інноваційними технологіями.

У статті розглянуто новітні методи підготовки, які базуються на використанні інтерактивних тренажерів, комп'ютерних симуляцій та систем віртуальної реальності, що дозволяють моделювати широкий спектр тактичних і кризових ситуацій. Такі засоби створюють можливість відпрацювання навичок у максимально наближених до реальних умовах без ризику для життя та здоров'я працівників. Особливу увагу приділено поєднанню стрілецької практики з психологічними тренінгами, спрямованими на розвиток стресостійкості, швидкості реакції та здатності приймати ефективні рішення в умовах дефіциту часу. Проаналізовано ефективність комплексних програм підготовки, що включають фізичну, тактичну та психологічну складові.

Показано, що системне застосування таких методів сприяє підвищенню рівня професійної готовності особового складу, формуванню впевненості у власних діях та зниженню ймовірності помилок під час виконання службових завдань. Особливий акцент зроблено на необхідності постійного оновлення навчальних програм відповідно до сучасних викликів, інтеграції міжнародного досвіду та впровадження новітніх технологій у практику правоохоронних органів. Стаття обґрунтовує важливість використання інноваційних методів у стрілецькій підготовці та пропонує напрями оптимізації навчального процесу.

Abstract.

In the modern context of rising crime rates, the spread of terrorist threats, and the growing complexity of law enforcement tasks, the issue of high-quality firearms training for officers is becoming increasingly relevant. Proficiency in handling weapons is not only a component of professional competence but also a crucial factor in ensuring the safety of both law enforcement personnel and the citizens they are entrusted to protect. Therefore, improving shooting skills requires a systematic approach that combines classical training methods with innovative technologies.

The article examines advanced training methods based on the use of interactive simulators, computer simulations, and virtual reality systems that allow for modeling a wide range of tactical and crisis scenarios. These tools make it possible to practice skills in conditions that closely resemble real-life situations without endangering the lives and health of officers. Special attention is given to combining shooting practice with psychological training aimed at developing stress resilience, reaction speed, and the ability to make effective decisions under time pressure.

The effectiveness of comprehensive training programs that include physical, tactical, and psychological components is analyzed. It is shown that systematic application of these methods contributes to a higher level of professional readiness, greater confidence in one's actions, and a reduction in the likelihood of errors during operational tasks. Particular emphasis is placed on the need for continuous updating of training curricula in line with contemporary challenges, the integration of international experience, and the introduction of cutting-edge technologies into law enforcement practice. The article substantiates the importance of innovative approaches to firearms training and proposes directions for optimizing the training process. This ensures a high level of professional competence and readiness of law enforcement officers to act effectively in real-life threat situations.

Ключові слова: навички стрільби, правоохоронні органи, професійна підготовка, методи вдосконалення, тренажери, симулятори.

Keywords: shooting, law enforcement, professional training, improvement methods, simulators.

Постановка проблеми. Сучасні виклики у сфері безпеки, зокрема зростання рівня злочинності, активізація терористичних загроз, а також бойові дії на території України, обумовлюють підвищені вимоги до професійної підготовки працівників правоохоронних органів. Одним із ключових елементів їхньої службової діяльності є володіння вогнепальною зброєю та здатність ефективно застосовувати її у складних і стресових ситуаціях. Якісна стрілецька підготовка визначає рівень безпеки як самих співробітників, так і цивільного населення, а також безпосередньо впливає на результативність виконання завдань із підтримання правопорядку.

Актуальність теми зумовлена необхідністю пошуку нових підходів до вдосконалення стрілецьких навичок, адже традиційні методи навчання не завжди відповідають реальним умовам оперативної діяльності. Виклики сучасності вимагають інтеграції інноваційних технологій, зокрема використання електронних тренажерів, симуляцій бойових ситуацій, віртуальної та доповненої реальності, які забезпечують можливість моделювання максимально наближених до реальних сценаріїв без ризику для життя та здоров'я працівників. Важливим є поєднання технічної підготовки зі стрес-менеджментом та психологічними тренінгами, що дозволяє формувати не лише технічні вміння, але й здатність діяти швидко, впевнено та ефективно в умовах невизначеності. Саме тому дослідження сучасних методів вдосконалення навичок стрільби є вкрай актуальним, оскільки воно сприяє створенню системи підготовки, яка відповідає реальним потребам правоохоронної діяльності та міжнародним стандартам безпеки.

Аналіз публікацій в яких започатковано розв'язання проблеми. Проблематика вдосконалення стрілецької підготовки працівників правоохоронних органів знайшла відображення у низці сучасних наукових праць. Так, у дослідженні Д. В. Кучеренко та В. П. Тимофєєва акцентовано увагу на особливостях вогневої підготовки в умовах воєнного стану, що потребує адаптації традиційних методик до нових реалій службової діяльності. У роботі З. Х. Сіверської та В. П. Тимофєєва розкрито основні напрями вдосконалення тактики стрільби працівників системи МВС України, зокрема підкреслено важливість формування навичок дій у нестандартних та кризових ситуаціях. Водночас А. Д. Наточій та Д. Г. Тінін досліджують використання інтерактивних і мультимедійних технологій у процесі вогневої підготовки, аналізуючи як зарубіжний, так і вітчизняний досвід їх запровадження.

Мета: проаналізувати сучасні методи вдосконалення навичок стрільби у працівників правоохоронних органів.

Виклад матеріалу. З початком повномасштабної війни з Російською Федерацією криміногенна ситуація в Україні суттєво ускладнилася, що зумовило розширення завдань поліції та підвищення

значущості її функціональної спеціалізації. В умовах збройної агресії особливої актуальності набуває захист прав і свобод людини, що потребує високого рівня професійної підготовки поліції [1, с. 45]. Попри складну та нестабільну безпекову ситуацію, обов'язки правоохоронців щодо забезпечення безпеки населення залишаються незмінними. Служба у поліції передбачає наявність у працівників не лише достатнього рівня фізичної підготовки, сили та витривалості, але й сформованих психологічних якостей, необхідних для виконання оперативно-службових завдань. Саме тому до кандидатів для служби в поліції висуваються підвищені вимоги щодо стану здоров'я, фізичного розвитку та індивідуальних психофізіологічних характеристик. Значну роль у цьому процесі відіграє фізична підготовка, яка включає теоретичні знання, практичні навички та професійно-прикладні вправи. Вона сприяє розвитку сміливості, рішучості, наполегливості, ініціативності, психічної стійкості та впевненості у власних силах. Важливим складником професійного становлення є вивчення матеріальної бази та оволодіння практичними навичками поводження зі зброєю. Дисципліна «Вогнева підготовка» посідає провідне місце у системі професійної освіти поліцейських, оскільки саме вона формує навички безпечного та ефективного використання вогнепальної зброї. Сучасні реалії війни продемонстрували наявні недоліки в озброєнні силових структур, що актуалізувало питання поступового переходу на стандарти НАТО. Такий процес передбачає не лише заміну зразків озброєння, але й підготовку інструкторів, здатних якісно навчати особовий склад використанню новітніх систем [2, с. 702].

Водночас варто зазначити, що стрільба в сучасному суспільстві розглядається не лише як професійна навичка, а й як окремий вид спорту. Змагання та турніри серед закладів вищої освіти системи МВС України сприяють популяризації практичної стрільби, формують дух змагання та стимулюють підвищення рівня вогневої підготовки. Проте військова агресія Росії призвела до уповільнення розвитку цього напрямку, що потребує додаткової уваги з боку керівництва силових структур та профільних організацій. Сучасна система професійної підготовки правоохоронців має орієнтуватися не лише на традиційні підходи до фізичної та вогневої підготовки, а й на впровадження інноваційних методик, міжнародних стандартів та розвиток практичної стрільби як елементу професійної компетентності і спортивної дисципліни.

Сучасна професійна спрямованість передбачає не лише формальне виконання службових завдань, а й глибоке усвідомлення їх змісту та значення для суспільства. Йдеться про внутрішнє прийняття цілей професійної діяльності, що відображається у зростанні ролі мотивів, безпосередньо пов'язаних зі

службою в поліції. Це проявляється у прагненні добросовісно виконувати службові обов'язки, демонструвати високий рівень компетентності та кваліфікації, досягати професійних успіхів, а також у посиленні почуття відповідальності перед державою і громадянами. Саме ці чинники формують фундамент професійного розвитку співробітників поліції та визначають їхню готовність діяти у складних умовах сьогодення [3, с. 42]. Згідно зі статтею 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», воєнний стан визначається як особливий правовий режим, що вводиться на всій території України або в окремих її регіонах у разі збройної агресії чи загрози нападу. Його сутність полягає у наданні державним органам, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування додаткових повноважень, необхідних для відсічі агресії, усунення загроз державній незалежності та територіальній цілісності. Водночас запровадження воєнного стану передбачає тимчасове обмеження конституційних прав і свобод громадян та діяльності юридичних осіб у межах, визначених законом [5].

Діяльність поліцейських у воєнний період характеризується необхідністю працювати в умовах підвищеного ризику, де важливим є вміння оперативно реагувати на загрози, приймати рішення за обмеженого часу та нести відповідальність за їх наслідки. Особливої уваги набувають випадки застосування вогнепальної зброї, що вимагають не тільки технічних умінь, а й сформованих етичних та психологічних якостей. Вогнева підготовка у цьому контексті виступає однією з ключових складових професійної діяльності поліцейських, адже саме вона забезпечує їх готовність діяти рішуче та ефективно в умовах воєнного стану. Національна поліція України сьогодні виконує важливу роль у протидії збройній агресії як на підконтрольних територіях, так і в умовах тимчасово окупованих регіонів. У цьому зв'язку значення вогневої підготовки суттєво зростає, адже вона гарантує не лише безпеку громадян, але й підвищує обороноздатність держави в цілому. Здобуті навички зі стрільби, тактичної взаємодії та психологічної стійкості дозволяють поліцейським ефективно протистояти сучасним загрозам і залишаються необхідною умовою забезпечення правопорядку в умовах воєнного стану.

Однією з основних проблем у процесі вдосконалення стрілецьких навичок поліцейських є недостатня кількість практичних занять та обмеженість ресурсів. У багатьох випадках навчальні стрільби проводяться епізодично, що не дозволяє сформувати необхідну стійкість навичок. Крім того, відчувається дефіцит сучасних стрілецьких тренажерів, віртуальних симуляторів та мультимедійних комплексів, які могли б забезпечити реалістичне відпрацювання бойових ситуацій без значних матеріальних витрат [6, с. 66].

Ще однією проблемою є недостатня інтеграція психологічної підготовки у систему вогневої підготовки. Поліцейські часто стикаються зі стресовими

та екстремальними ситуаціями, де важливу роль відіграють не лише технічні навички володіння зброєю, а й здатність зберігати самоконтроль, швидко приймати рішення та діяти злагоджено у складі підрозділу. Відсутність комплексного підходу знижує ефективність підготовки та може негативно впливати на рівень безпеки як самих правоохоронців, так і громадян [7, с. 702]. Шляхами вирішення цих проблем є впровадження інноваційних методик навчання, зокрема використання електронних тренажерів, систем віртуальної та доповненої реальності, що дозволяють моделювати реальні сценарії зіткнень. Важливо також збільшити кількість практичних занять, поєднуючи їх із тактичною та психологічною підготовкою. Перспективним напрямом є залучення до тренувального процесу міжнародного досвіду, де широко застосовуються інтерактивні технології, а також розробка єдиних стандартів оцінки професійної готовності працівників до використання зброї в екстремальних умовах [8, с. 256].

Висновки. Отже, сучасні методи вдосконалення навичок стрільби у працівників правоохоронних органів є важливою складовою їхньої професійної підготовки, особливо в умовах зростання рівня воєнних загроз та необхідності забезпечення внутрішньої безпеки держави. Проведений аналіз свідчить, що традиційні підходи до вогневої підготовки поступово доповнюються інноваційними технологіями, зокрема застосуванням інтерактивних тренажерів, симуляторів віртуальної реальності та мультимедійних комплексів. Це дозволяє не лише підвищити рівень технічної майстерності, але й сформувати психологічну стійкість до дій у стресових умовах. Водночас залишається низка проблем, пов'язаних із недостатнім матеріально-технічним забезпеченням, обмеженою кількістю практичних занять, а також недостатньою інтеграцією психологічної підготовки у процес формування стрілецьких навичок. Подолання цих труднощів можливе за рахунок збільшення інтенсивності практичних тренувань, впровадження сучасних технологій, адаптації кращого міжнародного досвіду та розвитку міжвідомчої взаємодії. Удосконалення системи вогневої підготовки повинно здійснюватися на основі комплексного підходу, який поєднує технічні, тактичні та психологічні аспекти. Це сприятиме підвищенню рівня професійної готовності правоохоронців, зміцненню їхньої здатності діяти ефективно в екстремальних умовах та, як наслідок, забезпеченню національної безпеки і громадського порядку в сучасних реаліях.

Список використаної літератури

1. Бахчеван С., Покайчук В. Деякі питання застосування спеціальних засобів національною поліцією в умовах воєнного стану. Вісник ДДУВС. 2022. № 4. С. 45.
2. Кучеренко Д.В. Вогнева підготовка працівників правоохоронних органів в умовах воєнного стану. The 1 st International scientific and practical conference "Science and society: modern trends in a changing world"(December 18-20, 2023) MDPC Publishing, Vienna, Austria. 2023. 702 p.

3. Наточій А.Д., Тінін Д.Г. Застосування інтерактивних та мультимедійних технологій при вогневій підготовці працівників правоохоронних органів: зарубіжний та вітчизняний досвід. Період трансформаційних процесів в світовій науці: задачі та виклики: матер. II Міжнар. наук. конф. (м. Кривий Ріг, 19 січня 2024 р.). Вінниця : ТОВ «УКРЛОГОС Груп», 2024. С. 224-229. URL : <https://sci.ldubgd.edu.ua/bitstream/123456789/13194/1/50-72-PB.pdf#page=225> (дата звернення: 17.09.2025).

4. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 17.09.2025).

5. Синенький В.М. Психологічні чинники розвитку стресостійкості працівників правоохоронних органів в умовах воєнного стану: українські реалії та закордонний досвід. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ (серія юридична). 2024. С. 66-72. №5.

6. Сіверська З.Х. Основні напрями вдосконалення тактики стрільби працівників системи МВС України в умовах воєнного стану. The 1 st International scientific and practical conference “Science and society: modern trends in a changing world”(December 18-20, 2023) MDPC Publishing, Vienna, Austria. 2023. 702 p.

7. Федоров В.В., П. В. Пістряк, А. Ф. Бальва, І. С. Луценко, В. В. Чумак. За заг. Ред. В. В. Федорова. Вогнева підготовка : навчальний посібник. МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Каф. вогн. підгот. ф-ту № 3; за заг. ред. В. В. Федорова. Харків, 2019. 256 с.

8. Казначеев, Д.Г., Бодирев, Д.А., Кандаур К.А. Порівняльний аналіз ефективності різних стрілецьких стійок. Науковий вісник Суспільство та національні інтереси, 2024, (8), С.628-638.

9. Казначеев Д.Г., Лісовик А.О. Особливості розвитку навиків влучної стрільби у курсантів ЗВО зі специфічними умовами навчання МВС України. Актуальні проблеми психологічного забезпечення службової діяльності працівників правоохоронних органів: зб. тез II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 28 жовтня 2021 р.). Київ : ДНДІ МВС України, 2021. С.250-251. URL: <https://dSPACE.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/4b08361d-dc52-4cf8-ad5f-f91435e89614/content#page=250> (дата звернення: 08.19.2025).

10. Казначеев Д.Г., Мінченко О.В. Удосконалення вогневої підготовки поліцейських. Актуальні проблеми психологічного забезпечення службової діяльності працівників правоохоронних органів: зб. тез II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 28 жовтня 2021 р.). Київ : ДНДІ МВС України, 2021. с.20–22. URL: <https://elar.naiu.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/a8b3ecb4-495d-4d21-a102-c31ef11eafe8/content> (дата звернення: 08.19.2025).

11. Навчання поліцейських на початковому етапі вогневої підготовки: методичні рекомендації / кол. авт.; за заг. ред. Поливанюка В.Д. - Дніпро: ДДУВС, 2019. - 52 с. <http://er.dduvs.in.ua/handle/123456789/3753> (дата звернення: 08.19.2025).

References

1. Bakhchevan Ye., Pokaychuk V.(2022). Deiaki pytannia zastosuvannia spetsialnykh zasobivnatsionalnoiu politsiieiu v umovakh voiennohostanu [Some Issues of the Use of Special Means by the National Police under Martial Law]. VisnykDDUVS. № 4. P. 45. [in Ukr.]

2. Kucherenko D. V. (2023). Vohneva pidhotovkapratsivnykiv pravookhoronnykh orhaniv v umovakhvoiennoho stanu [Fire Training of Law EnforcementOfficers under Martial Law]. The 1st International Scientific and Practical Conference “Science and Society: Modern Trends in a Changing World” (December 18-20, 2023). MDPC Publishing, Vienna, Austria. 702 p. [in Ukr.]

3. Natochii A. D., Tinin D. H. (2024). Zastosuvanniainteraktyvnykh ta multymediinykh tekhnolohii pry vohnevii pidhotovtsi pratsivnykivpravookhoronnykh orhaniv: zarubizhnyi ta vitchyzniani dosvid [The Use of Interactive and Multimedia Technologies in Fire Training of Law Enforcement Officers: Foreign and DomesticExperience]. Period transformatsiinykh protsesiv v svitovii nautsi: zadachi. P. 42–49. [in Ukr.]

5. Pro pravovyi rezhym voiennoho stanu: Zakon Ukrainy vid 12.05.2015 [On the Legal Regime of Martial Law: Law of Ukraine dated 12.05.2015]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> [in Ukr.]

6. Synenkyi V. M. (2024). Psykholohichni chynnykyrozvytku stresostiikosti pratsivnykivpravookhoronnykh orhaniv v umovakh voiennohostanu: ukrainski realii ta zakordonnyi dosvid[Psychological Factors of the Development of StressResistance of Law Enforcement Officers underMartial Law: Ukrainian Realities and ForeignExperience]. Naukovyi visnyk Lvivskohoderzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav (seriiayurydychna). P. 66–72. [in Ukr.]

7. Siverska Z. Kh. (2023). Osnovni napriamyvdoskonallennia taktyky strilby pratsivnykiv systemy MVS Ukrainy v umovakh voiennoho stanu [MainDirections of Improving the Shooting Tactics of the Ministry of Internal Affairs Officers under MartialLaw]. The 1st International Scientific and PracticalConference “Science and Society: Modern Trends in a Changing World” (December 18-20, 2023). MDPC Publishing, Vienna, Austria. 702 p. [in Ukr.]

8. Fedorov V. V., Pistriak P. V., Balva A. F., Lutsenko I. S., Chumak V. V.; za zah. red. V. V. Fedorova. (2019). Vohneva pidhotovka: navchalnyi posibnyk[Fire Training: Textbook]. MVS Ukrainy, Kharkivskiyi natsionalnyi universytet vnutrishnikh-sprav, Kafedra vohnevoi pidhotovky fakultetu № 3. Kharkiv, 256 p. [in Ukr.]

Лук'яненко Олена Андріївна
курсант факультету підготовки фахівців для органів досудового розслідування
Національної поліції України Дніпровського державного університету внутрішніх справ
Яровий Олександр Юрійович,
курсант факультету підготовки фахівців для органів досудового розслідування
Національної поліції України Дніпровського державного університету внутрішніх справ
Кисельов Андрій Олександрович
доцент кафедри оперативно-розшукової діяльності
факультету підготовки фахівців для підрозділів кримінальної поліції Національної поліції України,
кандидат юридичних наук, доцент, майор поліції
Дніпровський державний університет внутрішніх справ
<https://doi.org/10.5281/zenodo.17340180>

ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ПРОТИДІЯ ТОРГІВЛІ ДІТЬМИ

Lukyanenko Olena Andriivna,
Cadets of the Faculty of Training of Specialists for pre-trial Investigation Bodies of the
National Police of Ukraine Dnipro State University of Internal Affairs
Yarovy Oleksandr Yuriyovych,
Cadets of the Faculty of Training of Specialists for pre-trial Investigation Bodies of the
National Police of Ukraine Dnipro State
University of Internal Affairs
Kiselyov Andriy Oleksandrovich
Associate Professor of the Department of Operational and Investigative Activities
Faculty of Training of Specialists for criminal Police Units of the National Police of Ukraine,
Candidate of Law, Associate Professor, Police Major
Dnipro State University of Internal Affairs

OPERATIONAL AND INVESTIGATIVE ACTION TO COMBAT CHILD TRAFFICKING

Анотація.

У статті розглядається проблематика оперативно-розшукової протидії торгівлі дітьми як одного з найбільш небезпечних злочинних явищ сучасності. Висвітлено сутність торгівлі дітьми, її основні форми та причини поширення. Особливу увагу приділено аналізу нормативно-правової бази України та міжнародних документів у сфері захисту прав дітей. Досліджено специфіку застосування оперативно-розшукових заходів при виявленні та документуванні цього злочину, а також окреслено основні проблеми, що виникають у діяльності правоохоронних органів. Запропоновано напрями вдосконалення системи протидії торгівлі дітьми, зокрема удосконалення законодавчого регулювання, посилення міжнародної співпраці та застосування сучасних інформаційних технологій у сфері оперативно-розшукової діяльності.

Abstract.

The article examines the issues of operational and investigative counteraction to child trafficking as one of the most dangerous criminal phenomena of our time. The essence of child trafficking, its main forms and reasons for its spread are highlighted. Particular attention is paid to the analysis of the regulatory framework of Ukraine and international documents in the field of children's rights protection. The specifics of the application of operational and investigative measures in the detection and documentation of this crime are studied, and the main problems that arise in the activities of law enforcement agencies are outlined. Directions for improving the system of combating child trafficking are proposed, in particular, improving legislative regulation, strengthening international cooperation and the use of modern information technologies in the field of operational and investigative activities.

Ключові слова: торгівля дітьми, оперативно-розшукова діяльність, протидія, злочинність, права дитини.

Keywords: child trafficking, operational and investigative activities, counteraction, crime, children's rights.

Постановка проблеми. Торгівля дітьми є одним із найбільш небезпечних і ганебних злочинів сучасності, що порушує основоположні права людини й становить серйозну загрозу національній та міжнародній безпеці. Вона охоплює широкий спектр протиправних діянь – від сексуальної експлуатації до примусової праці, використання у жебрацтві, злочинній діяльності чи незаконному уси-

новленні. У сучасних умовах, особливо в період воєнного стану в Україні, масштаби цього явища зростають через масову міграцію, зростання кількості бездоглядних дітей та послаблення контролю з боку держави. Проблематика протидії торгівлі дітьми перебуває в центрі уваги міжнародних організацій, таких як ООН, ОБСЄ, Рада Європи. Україна, як держава-учасниця більшості міжнародних конвенцій у сфері захисту прав дітей, зобов'язана

забезпечувати належний рівень протидії цьому злочину, зокрема шляхом удосконалення діяльності правоохоронних органів.

Оперативно-розшукова діяльність займає центральне місце у системі заходів протидії торгівлі дітьми, адже саме вона забезпечує виявлення латентних проявів злочинності, отримання доказової бази, викриття організованих злочинних груп і своєчасне запобігання вчиненню нових злочинів.

Метою статті є комплексне дослідження особливостей оперативно-розшукової протидії торгівлі дітьми, визначення її проблемних аспектів та окреслення перспектив розвитку в умовах сучасних викликів.

Теоретичну базу дослідження становлять ґрунтовні наукові праці з проблемних аспектів оперативно-розшукової протидії дітьми зокрема, це праці: А. Ф. Волобуєва, В. А. Коновалової, О. Ю. Шостко та інших.

Виклад матеріалу. Правовою основою оперативно-розшукової протидії торгівлі дітьми є Конституція України, яка гарантує право кожної людини на свободу та особисту недоторканність (ст. 29), а також спеціальні закони, серед яких:

- Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність»;
- Закон України «Про протидію торгівлі людьми»;
- Кримінальний кодекс України, ст. 149 якого передбачає відповідальність за торгівлю людьми, у тому числі дітьми;

Згідно з Законом України «Про протидію торгівлі людьми», прийнятим у 2011 році, торгівля людьми включає здійснення незаконної угоди, яка має людину об'єктом, а також вербування, переміщення, переховування, передачу або одержання людини з метою експлуатації. Це може включати сексуальну експлуатацію, використання обману, шахрайства, шантажу, уразливого стану людини, а також застосування чи загрозу насильства [5, с. 68].

Важливе значення мають міжнародні документи, ратифіковані Україною: Конвенція ООН про права дитини, Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії (2000 р.), Протокол ООН про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми (2000 р.), Конвенція Ради Європи про боротьбу з торгівлею людьми (2005 р.). Правове забезпечення протидії торгівлі людьми в Україні постійно розвивається з урахуванням міжнародних стандартів, проте залишається потреба в подальших зусиллях для його вдосконалення та ефективної реалізації [1, с. 159].

Специфіка торгівлі дітьми полягає у високій латентності цього злочину. Діти не здатні самостійно звернутися по допомогу, часто не усвідомлюють факту експлуатації, а іноді батьки чи опікуни самі є учасниками злочинної схеми.

Основними формами торгівлі дітьми є:

1. Сексуальна експлуатація – примушування до проституції, зйомки в порнографії.
2. Примусова праця – використання у сільському господарстві, на виробництві чи в побуті.

3. Жебрацтво та злочинна діяльність – використання дітей для отримання прибутку злочинними групами.

4. Незаконне усиновлення (удочеріння) – під виглядом легальних процедур або через підроблені документи.

5. Вилучення органів – найбільш небезпечна форма, яка становить загрозу життю дитини.

Для оперативних підрозділів важливим є врахування вікових і психологічних особливостей дітей-жертв, а також забезпечення їхнього захисту у процесі проведення оперативно-розшукової діяльності.

Успішна реалізація оперативно-розшукових заходів вимагає високого рівня професійної підготовки працівників правоохоронних органів, міжвідомчої та міжнародної координації, а також правової врегульованості процедур. Важливим є також дотримання прав і свобод постраждалих осіб на всіх етапах оперативного супроводу справи.

Оперативно-розшукова діяльність у сфері боротьби з торгівлею дітьми включає застосування всіх доступних методів, передбачених законом:

1. Агентурно-інформаційна робота. Формування агентурної мережі серед осіб, які мають доступ до інформації про злочинні угруповання. Це дає змогу отримувати завчасну інформацію про готування до злочину.

2. Контроль за вчиненням злочину. Метод дозволяє задокументувати факт передачі або продажу дитини.

3. Негласне зняття інформації з каналів зв'язку. Забезпечує документування комунікацій між організаторами торгівлі дітьми, замовниками та виконавцями.

4. Оперативний експеримент. Дає змогу зафіксувати готовність злочинців до передачі особи з метою експлуатації.

5. Оперативне спостереження. Встановлення маршрутів переміщення дітей, місць їх утримання

6. Використання сучасних технологій (моніторинг соціальних мереж, месенджерів, інтернет-форумів).

У сучасних умовах з метою вирішення проблеми торгівлі дітьми, яка виходить на новий рівень, усе більшу роль відіграє підтримка міжнародної співпраці між правоохоронними установами різної юрисдикції у сфері розробки нових методів боротьби з цим видом злочину та транснаціональними угрупованнями [2, с. 186]. Особливої ваги набуває міжнародна співпраця у сфері обміну інформацією між правоохоронними органами різних держав.

Незважаючи на суттєві кроки, зроблені Україною у сфері протидії торгівлі людьми, ефективність оперативно-розшукових заходів щодо попередження та припинення злочинів, пов'язаних із торгівлею дітьми, залишається недостатньою. Це обумовлено низкою як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів.

По-перше, високий рівень латентності. Торгівля дітьми зазвичай відбувається у закритому середовищі, жертви не можуть самостійно повідомити

про злочин або ж не усвідомлюють його характер. У багатьох випадках близькі дорослі – батьки чи опікуни – можуть бути безпосередньо залучені до процесу експлуатації, що додатково ускладнює викриття злочину [7, с. 116].

По-друге, транснаціональний характер злочину. Діти часто переміщуються за кордон через нелегальні канали міграції. Це вимагає від оперативних підрозділів налагодження міжнародної співпраці, обміну інформацією з іноземними колегами, залучення Інтерполу, Європолу, що не завжди відбувається ефективно через бюрократичні процедури або відмінності у правових системах.

По-третє, недосконалість законодавства. Хоча Закон України «Про протидію торгівлі людьми» створює загальну нормативну базу, у ньому не завжди чітко врегульовані процесуальні аспекти застосування окремих оперативних заходів. Це призводить до того, що докази, отримані в ході оперативно-розшукової діяльності, можуть визнаватися недопустимими у судовому провадженні.

По-четверте, кадрові та технічні проблеми. У багатьох регіонах відчувається брак спеціально підготовлених оперативних працівників, здатних працювати з урахуванням психологічних особливостей дітей-жертв. Технічне забезпечення підрозділів також залишається недостатнім: відсутні сучасні системи моніторингу мережі Інтернет, кіберрозвідки та баз даних.

По-п'яте, психологічний аспект. Під час проведення оперативних заходів виникає потреба взаємодії з дітьми, які вже зазнали травматичного досвіду. Неправильна поведінка оперативника може поглибити психологічну травму, що суперечить як принципам гуманності, так і міжнародним стандартам захисту прав дитини.

Таким чином, проблеми оперативно-розшукової протидії торгівлі дітьми носять комплексний характер і потребують системного підходу для їх подолання. Збільшення міграційних потоків створює більше можливостей для зловживання та експлуатації людей, а також ускладнює виявлення та розслідування випадків торгівлі людьми через міжнародний характер цього явища [6, с. 35].

Ефективність оперативно-розшукової діяльності у сфері протидії торгівлі дітьми значною мірою залежить від удосконалення організаційних, правових і технічних механізмів. Підвищення кваліфікації оперативних працівників можна досягнути завдяки впровадженню спеціальних тренінгів з урахуванням вікової психології дітей, методів їх захисту, міжнародних стандартів прав людини. Це дозволить уникнути травматизації потерпілих у процесі оперативно-розшукової діяльності та забезпечити більш професійне документування злочину.

Також Україна повинна активніше співпрацювати з Інтерполом, Європолом, агентствами ООН, а також правоохоронними органами суміжних держав. Йдеться не лише про обмін інформацією, а й про створення спільних слідчо-оперативних груп, які здатні ефективно протидіяти транснаціональним злочинним угрупованням. Дослідження сучасних процесів у сфері міжнародних відносин довели,

що національна безпека не може бути гарантована без тісної співпраці із впливовими міжнародними структурами безпеки, ефективність функціонування яких стримується недосконалістю існуючих механізмів міжнародного правопорядку [3, с. 119].

В умовах цифровізації злочинності важливим є застосування технологій OSINT, моніторинг соціальних мереж, месенджерів та DarkNet, де дедалі частіше відбувається вербування дітей. Використання сучасних інформаційно-аналітичних систем дозволить оперативно виявляти підозрілі контакти та мережі. У сучасних умовах, коли Україна стикається з численними викликами, зокрема повномасштабною війною, кримінальний аналіз набуває особливої актуальності у сфері протидії торгівлі людьми [8, с. 168].

Базуючись на оцінках органів та підрозділів Національної поліції, які у щоденній діяльності або застосовують кримінальний аналіз, або використовують його результати, беззаперечно можна стверджувати, що він є ефективним інструментом у протидії злочинності, в тому числі оперативно-розшукової протидії торгівлі дітьми [9-22].

Згідно з дослідженнями, сексуальна експлуатація залишається найпоширенішою формою торгівлі людьми в Україні, становлячи 75% від загальної кількості зафіксованих випадків [8, с. 168].

Необхідно також частіше залучати громадянське суспільство. Громадські організації та благодійні фонди, що працюють з дітьми, можуть стати важливим джерелом інформації для оперативних підрозділів. Вони здатні швидше виявляти потенційні випадки експлуатації та надавати потерпілим первинну допомогу.

Висновки. Оперативно-розшукова протидія торгівлі дітьми є одним із ключових напрямів діяльності правоохоронних органів, оскільки цей злочин має надзвичайно небезпечний характер і порушує основоположні права людини, завдаючи серйозної шкоди майбутньому суспільства. Діти, як найбільш уразлива соціальна група, стають легкою мішенню для злочинців, що обумовлює необхідність створення спеціальних підходів до їхнього захисту та забезпечення належного оперативного реагування.

Особливу увагу слід приділити міжвідомчій взаємодії, яка дозволяє підвищити ефективність виявлення та запобігання торгівлі дітьми. Налагодження системного обміну інформацією між поліцією, прикордонною службою, СБУ, органами опіки та соціальними службами, а також між державними і громадськими структурами, дозволяє своєчасно реагувати на потенційні загрози та забезпечує комплексний захист постраждалих. Важливим елементом є також профілактична робота, яка включає освітні та просвітницькі заходи серед дітей і батьків, навчання працівників освіти, медицини та соціальної сфери щодо ознак торгівлі дітьми та можливостей звернення за допомогою.

У перспективі удосконалення оперативно-розшукової протидії можливе через комплексний підхід, який передбачає підвищення кваліфікації пра-

цівників, розвиток спеціалізованих методичних рекомендацій, впровадження аналітичних платформ і сучасних інформаційних технологій для моніторингу та виявлення злочинної діяльності в цифровому середовищі. Не менш важливим є розвиток міжнародної співпраці, зокрема через Інтерпол, Європол та інші міжнародні структури, що дозволяє підвищити ефективність реагування на транснаціональні злочинні угруповання.

Таким чином, оперативно-розшукова діяльність у сфері протидії торгівлі дітьми є невід'ємною складовою системи захисту дітей і забезпечення національної безпеки. Успішність протидії залежить від належного правового регулювання, професійної підготовки персоналу, технічного забезпечення та активної міжвідомчої й міжнародної взаємодії. Використання сучасних методів та технологій, розбудова аналітичних інструментів і підтримка потерпілих істотно підвищують ефективність боротьби з цим складним і небезпечним видом злочинності.

Список використаної літератури:

1. Гордєєв, Д., Іщенко, Є., & Кисельов, А. (2024). СУЧАСНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОТИДІЇ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ. *UNIVERSUM*, (8), 157–160. Вилучено з <https://archive.liga.science/index.php/universum/article/view/995>
2. КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ТА ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВЕ ЗАКОНОДАВСТВО ЩОДО ПРОТИДІЇ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ: ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ Телійчук В. Г.
3. ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ЩОДО ПРОТИДІЇ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ: УКРАЇНА ТА СВІТ : збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (8 жовтня 2021 року) / упор. Г. Я. Савчин, У. О. Цмоць. Львів : Львівський держ (с. 182-188)
4. ЩОДО ФОРМУВАННЯ БЕЗПЕКОВОГО СЕРЕДОВИЩА ОСОБИСТОСТІ СУСПІЛЬСТВА Й ДЕРЖАВИ В УМОВАХ СЬОГОДЕННЯ Едуард КОПИЛОВ Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції (ДДУВС, 11.03.2022) с. 118-120
5. Концепція Державної цільової соціальної програми протидії торгівлі людьми на період до 2025 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 лип. 2021 р. № 800-р. Урядовий кур'єр. 2021 № 140.
6. Григорчак, Діана Володимирівна. Кримінологічні особливості особи-торгівця людьми. 2021. С. 272.
7. Волобуєв А. Ф., Коновалова В. А., Шостко О. Ю. Актуальні проблеми протидії торгівлі людьми: монографія. – Харків, 2020.
8. Козорог, В., Досинчук, М., Тимофєєв, О., & Кисельов, А. (2025). ДЕЯКІ ПИТАННЯ ВИКОРИСТАННЯ МОЖЛИВОСТЕЙ КРИМІНАЛЬНОГО АНАЛІЗУ ПІД ЧАС ПРОТИДІЇ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ. *UNIVERSUM*, (21), 163–170. Вилучено з <https://archive.liga.science/index.php/universum/article/view/1971>.

9. Kyselov A.O. Combating illegal amber mining: peculiarities of conflict resolution. *Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu*, №2. Dnipro: 2019. Pp. 146-152.

10. Горелік Д. С., Кисельов А. О. Міжнародне співробітництво Національної поліції у сфері оперативно-розшукової діяльності. Оперативно-розшукова діяльність Національної поліції: проблеми теорії та практики : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. : у 2-х ч. (Дніпро, 19 жовт 2018 р.). Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2018. Ч. 1. С. 139–141.

11. Darahan V.V., Kyselov A.O., Kopylov E.V. Interaction of criminal police units with othersubjectsof control over public procurement as an element of ensuring economic security. *Scientific monograph. Activities of law enforcement agencies to ensure public safetyand order during the legal regime of martial law*: Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2024. P. 58.

12. Kyselov A., Kovalevska O. An investigation of effective police communication. law enforcement roles requiring language skills. *Methodological bases of studying the processes of general mental laws in human interaction with the environment. International Science Group. – Boston : Primedia eLounch, 2022. 194 p. Available at : DOI - 10.46299/ISG.2022.MONO.PSYCHOL.1/ Pp. 39-47.*

13. Кисельов А. Досвід використання підрозділами Національної поліції технологій «OSINT» у протидії кримінальним правопорушенням / А. Кисельов // Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 11 березня 2022 р.). - Дніпро : ДДУВС, 2022. – С. 318-319.

14. TV Alyoshina, NO Fisunenکو, AO Kyselov, SO Kiselov, OV Karnauhov. *INNOVATIVE APPROACHES TO PERSONNEL SECURITY UNDER THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW*. *Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu*. 2024, (4): Pp. 164 – 171; <https://doi.org/10.33271/nvngu/2024-4/164>.

15. Кисельов А.О., Копилов Е.В., Худенко Д.М. : Основи кримінального аналізу : навч. посіб. / А.О. Кисельов, Е.В. Копилов, Д.М. Худенко. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2023. 152 с.

16. Кисельов А.О. Особливості підготовки фахівців для підрозділів Національної поліції України на прикладі здійснення кримінального аналізу. Актуальні питання та перспективи розвитку кримінального аналізу в правоохоронній системі України : матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 17 лист. 2023 р.) - Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2023. с. 67-69.

17. Кисельов А.О., Самофалова А.І. Особливості сучасної підготовки фахівців з кримінального аналізу для органів та підрозділів Національної поліції України. *Colloquium-journal* №16 (175), 2023. (Warszawa, Polska). 2023. P. 50-52.

18. Кисельов А.О. Тактика безконфліктного спілкування працівників кримінальної розвідки Національної поліції з особами, яких залучають до

конфіденційного співробітництва. Кримінальна розвідка: методологія, законодавство, зарубіжний досвід : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 29 квітня 2016 р. - Одеса : ОДУВС, 2016, с. 88-89.

19. Кисельов А.О. Правова основа конфіденційного співробітництва осіб з підрозділами Національної поліції України. *New Opportunities in the World Science : Proceedings of the IInd International Scientific and Practical Conference (Abu-Dhabi, August 30 - 31, 2016, UAE). Abu-Dhabi. International Scientific and Practical Conference «World Science».* №9 (13). August 2016. P. 54-56.

20. Кисельов А., Дуднік А. Шляхи підвищення ефективності роботи підрозділів кримінального аналізу. Матеріали ІХ Міжнародної науково-практичної конференції (ДДУВС, 21.03.2025). Частина II. С. 41-43.

21. Кисельов А.О. Деякі проблеми сучасної протидії оперативними підрозділами Національної поліції кримінальним правопорушенням за допомогою негласних працівників. Оперативно-розшукова діяльність НП: проблеми теорії та практики. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (ДДУВС, 22.12.2021). С. 30-32.

22. Кисельов А.О. Особливості виявлення працівниками підрозділів карного розшуку крадіжок з квартир та приватних будинків (за матеріалами УКР ГУНП в Дніпропетровській області). Актуальні проблеми оперативно-розшукової протидії злочинам. Матеріали науково-практичного семінару (ДДУВС, 24.05.2018) С. 30-32.

УДК 343.3

Олійник Марія Олександрівна,
Курсант факультету підготовки фахівців для органів досудового розслідування
Національної поліції України Дніпровського державного університету внутрішніх справ
Воронін Артем Сергійович,
Курсант факультету підготовки фахівців для органів досудового розслідування
Національної поліції України Дніпровського державного університету внутрішніх справ
Кисельов Андрій Олександрович
кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри оперативно-розшукової діяльності
факультету підготовки фахівців для підрозділів
кримінальної поліції Національної Поліції України,
майор поліції Дніпровський державний університет внутрішніх справ

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ПРОТИДІЇ ОРГАНАМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ, ЯКІ БУЛИ ВЧИНЕНІ ОРГАНІЗОВАНИМИ ГРУПАМИ АБО ЗЛОЧИННИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Oliynyk Maria Oleksandrivna
Cadets of the Faculty of Training of Specialists for Pre-Trial Investigation Bodies of the
National Police of Ukraine, Dnipro State University of Internal Affairs
Voronin Artem Serhiyovych,
Cadets of the Faculty of Training of Specialists for Pre-Trial Investigation Bodies of the
National Police of Ukraine, Dnipro State University of Internal Affairs
Kiselyov Andriy Oleksandrovych
Candidate of Law, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Operational and Investigative Activities
Faculty of Training of Specialists for Criminal Police Units of the National Police of Ukraine,
Police Major Dnipro State University of Internal Affairs

SOME ISSUES OF COUNTERACTION BY THE BODIES OF THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE TO CRIMINAL OFFENSES COMMITTED BY ORGANIZED GROUPS OR CRIMINAL ORGANIZATIONS IN CONDITIONS OF MARTIAL LAW

Анотація.

У статті досліджуються теоретичні та практичні аспекти протидії органами Національної поліції України кримінальним правопорушенням, які вчиняються організованими групами та злочинними організаціями в умовах воєнного стану. Акцентовано увагу на тому, що воєнна агресія проти України істотно трансформувала криміногенне середовище, створивши сприятливі умови для активізації організованих злочинних угруповань. Вони використовують нестабільність суспільно-політичної ситуації, ослаблення контролю за переміщенням осіб і товарів, а також відволікання значної частини державних ресурсів на оборонні потреби.

Здійснено аналіз правової бази діяльності Національної поліції у сфері боротьби з організованою злочинністю, зокрема з урахуванням спеціальних режимів і обмежень, що діють під час воєнного стану. Визначено специфічні загрози, пов'язані з незаконним обігом зброї, наркотичних засобів, торгівлею людьми, кіберзлочинністю та корупційними схемами, які нерідко координуються організованими злочинними структурами. У статті розкрито особливості взаємодії поліції з іншими правоохоронними органами, військовими формуваннями та міжнародними партнерами, що набуває особливої ваги в умовах гібридних загроз.

Наголошено на необхідності посилення оперативно-розшукової діяльності, впровадження сучасних цифрових технологій для збору та аналізу доказової інформації, а також вдосконалення кадрового та матеріально-технічного забезпечення підрозділів, які протидіють організованій злочинності. Визначено проблеми правозастосовчої практики, зокрема складність документування злочинної діяльності в умовах воєнних ризиків, потребу в належному процесуальному захисті прав громадян та узгодженні дій між різними структурами. Зроблено висновок, що ефективна протидія організованим групам і злочинним організаціям у воєнний період можлива лише за умови комплексного підходу, який поєднує силові, правові, аналітичні та превентивні заходи. Перспективи подальших досліджень вбачаються у вивченні зарубіжного досвіду протидії організованій злочинності під час військових конфліктів, а також у розробці моделей адаптації української правоохоронної системи до нових викликів.

Abstract.

The article examines the theoretical and practical aspects of countering criminal offenses committed by organized groups and criminal organizations by the National Police of Ukraine under martial law. Emphasis is placed on the fact that the military aggression against Ukraine has significantly transformed the criminogenic environment, creating favorable conditions for the intensification of organized criminal groups. They exploit the

instability of the socio-political situation, the weakening of control over the movement of people and goods, as well as the diversion of a significant part of state resources to defense needs.

The article analyzes the legal framework of the National Police's activities in combating organized crime, particularly considering the special regimes and restrictions in effect during martial law. Specific threats are identified, including the illicit trafficking of weapons, narcotic substances, human trafficking, cybercrime, and corruption schemes, which are often coordinated by organized criminal structures. The study highlights the peculiarities of police cooperation with other law enforcement agencies, military formations, and international partners, which becomes especially important in the context of hybrid threats.

The need to strengthen operational and investigative activities, implement modern digital technologies for the collection and analysis of evidentiary information, as well as to improve personnel and logistical support for units countering organized crime, is emphasized. Problems of law enforcement practice are outlined, particularly the complexity of documenting criminal activities under wartime risks, the need for adequate procedural protection of citizens' rights, and the coordination of actions among different structures. The conclusion is drawn that effective counteraction to organized groups and criminal organizations during wartime is possible only under a comprehensive approach combining forceful, legal, analytical, and preventive measures. Prospects for further research include the study of foreign experience in combating organized crime during armed conflicts and the development of models for adapting the Ukrainian law enforcement system to new challenges.

Ключові слова: Національна поліція України, воєнний стан, організовані групи, кримінальні правопорушення, оперативно-розшукова діяльність.

Keywords: National Police of Ukraine, martial law, organized groups, criminal offenses, operational and investigative activities.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження проблематики протидії кримінальним правопорушенням, учиненим організованими групами та злочинними організаціями в умовах воєнного стану, зумовлюється низкою об'єктивних і суб'єктивних чинників. Передусім воєнна агресія проти України спричинила глибокі трансформації у суспільному та криміногенному середовищі, що створило сприятливі умови для активізації організованої злочинності. Використовуючи нестабільність політичної системи, послаблення державного контролю в окремих сферах, а також концентрацію значної частини ресурсів на оборонних потребах, злочинні угруповання розширюють сфери впливу, вдаючись до незаконного обігу зброї, наркотичних засобів, торгівлі людьми, корупційних схем та кіберзлочинності. Особливої ваги проблема набуває з огляду на те, що організовані злочинні структури нерідко демонструють високий рівень конспірації, чітку ієрархію та стійкі зв'язки з корумпованими представниками влади чи бізнесу. Це ускладнює діяльність органів Національної поліції, які змушені працювати в умовах постійних воєнних ризиків і гібридних загроз.

Аналіз досліджень. Стан дослідження проблематики протидії кримінальним правопорушенням, що вчиняються організованими групами та злочинними організаціями, свідчить про значну увагу науковців до даного питання у сучасних умовах. Зокрема, у роботі П. С. Єпринцева (2023) розкрито теоретичні засади та практичні механізми запобігання організованій злочинності в Україні, що дозволяє сформулювати цілісне уявлення про національну модель протидії. Дослідження Ю. О. Левченка та Д. М. Тичини (2024) зосереджене на особливостях попередження кримінальних правопорушень, пов'язаних із незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, що є однією з найбільш загрозливих сфер діяльності організованих угруповань. У свою чергу,

праця В. П. Мороза та співавторів (2023) акцентує увагу на сучасному стані та перспективах протидії організованій злочинності, вказуючи на необхідність удосконалення правових і організаційних засад діяльності правоохоронних органів. Сукупність цих досліджень формує наукову основу для подальшого вивчення проблеми в умовах воєнного стану та сприяє виробленню ефективних стратегій боротьби з організованою злочинністю.

Метою статті є аналіз деяких питань протидії органами національної поліції України кримінальним правопорушенням, які були вчинені організованими групами або злочинними організаціями в умовах воєнного стану.

Виклад матеріалу. Протидія кримінальним правопорушенням, що вчиняються організованими групами та злочинними організаціями, належить до найскладніших напрямів діяльності Національної поліції України. В умовах воєнного стану ця проблема загострюється, адже організована злочинність швидко адаптується до трансформацій суспільно-політичної ситуації. Використовуючи послаблення державного контролю, нестабільність у різних сферах та відволікання значних ресурсів на потреби оборони, злочинні угруповання активізують свою діяльність, що становить пряму загрозу національній безпеці.

Воєнні дії спричинили суттєву трансформацію криміногенного середовища. На практиці це проявляється у зростанні масштабів незаконного обігу зброї та боєприпасів, поширенні наркозлочинності, активізації торгівлі людьми, розширенні корупційних схем у сфері військових закупувань та гуманітарної допомоги. Додаткову небезпеку становить кіберзлочинність, яка має транснаціональний характер та часто координується організованими угрупованнями, що використовують сучасні інформаційні технології [1, с. 45].

Правову основу протидії організованій злочинності в Україні становить низка нормативно-

правових актів. Конституція України (1996 р.) закріплює принцип верховенства права, обов'язок держави забезпечувати безпеку людини і суспільства (ст. 3, ст. 17, ст. 27). Кримінальний кодекс України (2001 р.) у ст. 28 визначає організовану групу та злочинну організацію як форми співучасті у злочині, встановлюючи за них більш сувору відповідальність. Кримінальний процесуальний кодекс України (2012 р.) врегульовує порядок розслідування злочинів та застосування негласних слідчих (розшукових) дій. Важливе значення має Закон України «Про Національну поліцію» від 02.07.2015 № 580-VIII, який визначає протидію організованій злочинності одним із пріоритетних завдань поліції [4, 5].

Додаткові положення містить Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 № 389-VIII, що передбачає розширення повноважень поліції в умовах збройної агресії. Значну увагу приділено і міжвідомчій координації. Так, наказ МВС України від 07.07.2017 № 575 регламентує взаємодію органів досудового розслідування з іншими підрозділами поліції у сфері запобігання, виявлення та розслідування злочинів. Водночас Стратегія розвитку системи МВС до 2025 року визначає протидію організованій злочинності як один із ключових напрямів діяльності. Попри наявність правової бази, практика протидії організованій злочинності ускладнена низкою факторів [6, 7, 8]. По-перше, документування злочинної діяльності організованих груп у зоні бойових дій часто є обмеженим через воєнні ризики та нестабільність територій. По-друге, високий рівень конспірації та використання злочинцями сучасних цифрових технологій знижує ефективність традиційних методів оперативно-розшукової діяльності. По-третє, існують проблеми координації між поліцією, Службою безпеки України, прикордонною службою та військовими формуваннями. Окремим викликом є кадрові проблеми, зокрема брак кваліфікованих фахівців та зниження мотивації персоналу через високі ризики служби.

Для підвищення ефективності протидії організованим групам у воєнних умовах необхідно впроваджувати комплексні заходи. Це стосується посилення оперативно-розшукової діяльності з використанням сучасних цифрових технологій – систем відеоаналітики, інструментів штучного інтелекту. Важливим напрямом є вдосконалення міжвідомчої взаємодії, зокрема створення єдиних баз даних та спільних координаційних центрів. Необхідно також розширювати міжнародне співробітництво з Європолем, Інтерполом, а також з правоохоронними органами держав-партнерів для боротьби з транснаціональними злочинними структурами.

Окремої уваги потребує кадрова політика. Підрозділи, що спеціалізуються на протидії організованій злочинності, повинні мати належний рівень професійної підготовки, забезпечення сучасними технічними засобами та захищеності. Важливим завданням є й посилення антикорупційних заходів у самій системі правоохоронних органів, адже організована злочинність нерідко використовує корупційні механізми для уникнення відповідальності.

Ефективна протидія організованим групам і злочинним організаціям у період воєнного стану можлива лише за умови поєднання правових, організаційних, аналітичних та превентивних інструментів. Лише комплексний підхід, який об'єднує силові заходи, удосконалення правового регулювання, цифровізацію правоохоронної діяльності та міжнародне співробітництво, здатен забезпечити належний рівень безпеки громадян і держави в умовах збройної агресії [2, с. 140].

Однією з ключових проблем є ускладнення оперативно-розшукової діяльності Національної поліції через воєнні дії, що супроводжуються руйнуванням інфраструктури, обмеженням доступу до певних територій, а також зростанням ризику для життя працівників правоохоронних органів. Це знижує ефективність проведення негласних слідчих (розшукових) дій, необхідних для документування діяльності організованих груп. Шляхом вирішення може стати активне використання сучасних цифрових технологій, зокрема систем відеоспостереження, кібермоніторингу, аналітичних платформ на основі штучного інтелекту, які дозволяють дистанційно збирати, обробляти та аналізувати інформацію.

Іншою проблемою є підвищена латентність злочинів, вчинених організованими групами, оскільки в умовах воєнного стану суспільна увага часто зміщується на військові загрози, що дає змогу злочинним угрупованням діяти більш приховано. Це стосується, зокрема, незаконного обігу зброї, наркотичних засобів, фінансових махінацій. Для вирішення цього питання необхідне вдосконалення механізмів взаємодії Національної поліції з іншими правоохоронними органами та спеціальними службами, створення єдиних інформаційних баз даних щодо осіб, причетних до організованої злочинності, а також розширення повноважень підрозділів стратегічних розслідувань.

Важливою проблемою залишається і корупційна складова, яка створює додаткові можливості для злочинних організацій уникати відповідальності. У воєнних умовах корупційні ризики зростають через прискорений режим прийняття рішень та спрощені процедури обігу певних товарів і фінансових ресурсів. Шляхом подолання може стати запровадження внутрішнього антикорупційного контролю у підрозділах поліції, посилення дисциплінарної відповідальності, а також залучення інститутів громадянського суспільства до контролю за діяльністю правоохоронних структур.

Крім того, проблемним є кадрове та ресурсне забезпечення Національної поліції. Значна кількість працівників залучається до заходів оборонного характеру, що обмежує можливості для проведення спеціалізованих операцій із протидії організованим злочинним угрупованням. Шляхами вирішення можуть бути: підвищення рівня професійної підготовки кадрів, упровадження спеціальних навчальних програм із протидії організованій злочинності в умовах війни, а також активне залу-

чення міжнародної допомоги у вигляді матеріально-технічних ресурсів та експертних консультацій [3, с. 236].

Позитивним прикладом є використання можливостей кримінального аналізу, в тому числі за підтримки міжнародних партнерів. В цьому ключі кримінальний аналіз та його можливості допомагають підрозділам Національної поліції ефективніше протидіяти діяльності організованих груп або злочинних організацій, тому числі й в умовах воєнного стану [9-22].

Окремої уваги потребує нормативно-правове забезпечення діяльності Національної поліції. Деякі положення чинного законодавства не враховують особливості протидії організованій злочинності в умовах воєнного стану, що створює правові прогалини. Вирішення цієї проблеми має стати внесення змін до Кримінального кодексу України, Закону України «Про Національну поліцію», Закону України «Про боротьбу з організованою злочинністю», а також до підзаконних актів, які регламентують проведення оперативно-розшукових та слідчих дій.

Висновки. Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що протидія кримінальним правопорушенням, учиненим організованими групами або злочинними організаціями, в умовах воєнного стану набуває особливого значення для забезпечення національної безпеки та правопорядку в Україні. Злочинні структури використовують воєнну ситуацію для розширення сфер впливу, зокрема в незаконному обігу зброї, наркотичних засобів, фінансових ресурсів та у сфері корупційних практик. Це потребує від органів Національної поліції гнучких і водночас рішучих заходів, спрямованих на попередження, виявлення та нейтралізацію злочинної діяльності. Одним із ключових завдань є вдосконалення правового регулювання, що повинно врахувати специфіку воєнного стану, а також забезпечення належної координації між Національною поліцією, Службою безпеки України, Державною прикордонною службою, прокуратурою та іншими структурами. Важливим чинником підвищення ефективності боротьби з організованою злочинністю виступає цифровізація правоохоронної діяльності, впровадження сучасних технологій аналітики та моніторингу, а також підвищення рівня кадрового забезпечення і професійної підготовки працівників поліції.

Узагальнюючи, можна зробити висновок, що лише комплексний підхід, що включає реформування законодавчої бази, посилення технічного та кадрового потенціалу, протидію корупційним ризикам і зміцнення міжвідомчої взаємодії, здатен забезпечити результативність боротьби з організованою злочинністю в умовах воєнного стану. Це, у свою чергу, сприятиме стабілізації криміногенної ситуації та підвищенню рівня довіри населення до органів правопорядку.

Список використаних джерел

1. Єпринцев П.С. Теорія і практика запобігання організованій злочинності в Україні. Хмельницький, НА ДПСУ. 2023. С. 45-58.
2. Скриник М. Взаємодія під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених організованими злочинними групами в умовах воєнного стану: організаційно-тактичний та психологічний аспекти. Юридична психологія. 2024. №1 (34). С. 140-153.
3. Мороз В.П. Протидія організованій злочинності в Україні: сучасність та перспективи : монографія. В.П. Мороз, К.О. Чаплинський, М.Г. Богуславський, М.О. Волошина. Дніпро : ДДУВС, 2023. 236 с.
4. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
5. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>
6. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>
7. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19>
8. Закон України «Про Національну поліцію» від 02.07.2015 № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19>.
9. Kyselov A.O. Combating illegal amber mining: peculiarities of conflict resolution. Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu, №2. Dnipro: 2019. Pp. 146-152.
10. Горелік Д. С., Кисельов А. О. Міжнародне співробітництво Національної поліції у сфері оперативно-розшукової діяльності. Оперативно-розшукова діяльність Національної поліції: проблеми теорії та практики : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. : у 2-х ч. (Дніпро, 19 жовт 2018 р.). Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2018. Ч. 1. С. 139–141.
11. Darahan V.V., Kyselov A.O., Kopylov E.V. Interaction of criminal police units with othersubjectsof control over public procurement as an element of ensuring economic security. Scientific monograph. Activities of law enforcement agencies to ensure public safetyand order during the legal regime of martial law: Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2024. P. 58.
12. Kyselov A., Kovalevska O. An investigation of effective police communication. law enforcement roles requiring language skills. Methodological bases of studying the processes of general mental laws in human interaction with the environment. International Science Group. – Boston : Primedia eLounch, 2022. 194 p. Available at : DOI - 10.46299/ISG.2022.MONO.PSYCHOL.1/ Pp. 39-47.

13. Кисельов А. Досвід використання підрозділами Національної поліції технологій «OSINT» у протидії кримінальним правопорушенням / А. Кисельов // Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 11 березня 2022 р.). - Дніпро : ДДУВС, 2022. – С. 318-319.
14. TV Alyoshina, NO Fisunenکو, AO Kyselov, SO Kiselov, OV Karnauhov. INNOVATIVE APPROACHES TO PERSONNEL SECURITY UNDER THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW. Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu. 2024, (4): Pp. 164 – 171; <https://doi.org/10.33271/nvngu/2024-4/164>.
15. Кисельов А.О., Копилов Е.В., Худенко Д.М. : Основи кримінального аналізу : навч. посіб. / А.О. Кисельов, Е.В. Копилов, Д.М. Худенко. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2023. 152 с.
16. Кисельов А.О. Особливості підготовки фахівців для підрозділів Національної поліції України на прикладі здійснення кримінального аналізу. Актуальні питання та перспективи розвитку кримінального аналізу в правоохоронній системі України : матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 17 лист. 2023 р.) - Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2023. с. 67-69.
17. Кисельов А.О., Самофалова А.І. Особливості сучасної підготовки фахівців з кримінального аналізу для органів та підрозділів Національної поліції України. Colloquium-journal №16 (175), 2023. (Warszawa, Polska). 2023. P. 50-52.
18. Кисельов А.О. Тактика безконфліктного спілкування працівників кримінальної розвідки Національної поліції з особами, яких залучають до конфіденційного співробітництва. Кримінальна розвідка: методологія, законодавство, зарубіжний досвід : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 29 квітня 2016 р. - Одеса : ОДУВС, 2016, с. 88-89.
19. Кисельов А.О. Правова основа конфіденційного співробітництва осіб з підрозділами Національної поліції України. New Opportunities in the World Science : Proceedings of the IInd International Scientific and Practical Conference (Abu-Dhabi, August 30 - 31, 2016, UAE). Abu-Dhabi. International Scientific and Practical Conference «World Science». №9 (13). August 2016. P. 54-56.
20. Кисельов А., Дуднік А. Шляхи підвищення ефективності роботи підрозділів кримінального аналізу. Матеріали ІХ Міжнародної науково-практичної конференції (ДДУВС, 21.03.2025). Частина II. С. 41-43.
21. Кисельов А.О. Деякі проблеми сучасної протидії оперативними підрозділами Національної поліції кримінальним правопорушенням за допомогою негласних працівників. Оперативно-розшукова діяльність НП: проблеми теорії та практики. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (ДДУВС, 22.12.2021). С. 30-32.
22. Кисельов А.О. Особливості виявлення працівниками підрозділів карного розшуку крадіжок з квартир та приватних будинків (за матеріалами УКР ГУНП в Дніпропетровській області). Актуальні проблеми оперативно-розшукової протидії злочинам. Матеріали науково-практичного семінару (ДДУВС, 24.05.2018) С. 30-32.

Шелкоплясова Олександра Сергіївна,
Здобувач вищої освіти факультету підготовки фахівців для органів досудового розслідування
Національної поліції України Дніпровського державного університету внутрішніх справ,
(м. Дніпро, Україна)

Каліман Максим Романович,
старший викладач кафедри вогневої підготовки
Дніпровський державний університет внутрішніх справ,
(м. Дніпро, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1228-5539>

Казначеев Дмитро Георгійович
кандидат юридичних наук, доцент
кафедри тактико-спеціальної підготовки Дніпровський державний університет внутрішніх справ,
(м. Дніпро, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5193-7176>

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17340200>

ПРАВОВА ОСНОВА ТА ТАКТИКА ДІЙ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ У РАЗІ ЗБРОЙНОГО НАПАДУ

Shelkoplyasova Oleksandra Serhiivna,
A student of higher education at the Faculty of Training Specialists for Pre-Trial Investigation Bodies of the
National Police of Ukraine, Dnipro State University of Internal Affairs,
(Dnipro, Ukraine)

Kaliman Maksym Romanovych,
Senior Lecturer, Department of Fire Training, Dnipro State University of Internal Affairs,
(Dnipro, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1228-5539>

Kaznacheyev Dmytro Heorhiyovych
Candidate of Law, Associate Professor
Department of Tactical and Special Training, Dnipro State University of Internal Affairs,
(Dnipro, Ukraine)

LEGAL BASIS AND TACTICS OF POLICE ACTIONS IN THE EVENT OF AN ARMED ATTACK

Анотація.

Стаття присвячена аналізу правових норм, що регламентують тактику дій поліцейських під час реагування на збройні напади. Розглянуто основні нормативно-правові акти, що визначають повноваження працівників поліції при застосуванні заходів примусу, використанні вогнепальної зброї. Особливу увагу приділено принципам пропорційності, необхідності та законності застосування поліцейських заходів примусу.

Abstract.

The article is devoted to the analysis of legal norms that regulate the tactics of police actions when responding to armed attacks. The main regulatory legal acts that determine the powers of police officers when applying coercive measures and using firearms are considered. Particular attention is paid to the principles of proportionality, necessity and legality of the use of police coercive measures.

Ключові слова: поліцейська тактика, збройний напад, застосування сили, заходи примусу, громадська безпека, пропорційність, законність, ефективність, пропорційність.

Keywords: police tactics, armed attack, use of force, coercive measures, public safety, proportionality, legality, effectiveness, proportionality.

Сучасні виклики у сфері громадської безпеки вимагають від правоохоронних органів високого рівня професійної підготовки та володіння ефективними тактичними прийомами. Збройні напади становлять особливу небезпеку для суспільства і потребують швидкого та кваліфікованого реагування з боку поліції. Виконання складних і відповідальних завдань вимагає від поліцейських високого правового професіоналізму, вміння добре орієнтуватися в чинному законодавстві, приймати рішення на підставі та в межах закону, володіти зброєю та бути тактично підготовленим. Працівники Національної

поліції в умовах надзвичайних ситуацій повинні використовувати всю силу закону для захисту інтересів громадян, забезпечення належного публічного порядку та безпеки, збереження майна всіх форм власності, навколишнього середовища. Для цього, як мінімум, вони мають знати правові акти, що визначають їх завдання, обов'язки та права, які допомагали б вирішувати питання, що виникають між працівниками і громадянами в умовах надзвичайних ситуацій, приймати рішення на підставі та в межах закону [1, с.33]. Згідно зі статтею 1 Закону України «Про Національну поліцію», поліція є центральним органом виконавчої влади, який служить

суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку [2]. Це положення підкреслює, що діяльність поліції не зводиться лише до боротьби зі злочинністю чи реагування на правопорушення, а має комплексний характер і спрямована на захист основних цінностей демократичного суспільства. Поліція виступає посередником між державою та громадянами, забезпечуючи реалізацію конституційних прав людини, зокрема права на життя, безпеку, свободу та недоторканність. У сучасних умовах, особливо в період воєнного стану, роль поліції значно зростає, адже від ефективності її дій залежить не лише стан правопорядку, а й довіра громадян до державних інституцій. Саме служіння суспільству визначає головний вектор функціонування поліції, який вимагає поєднання професійної компетентності, законності та високих моральних стандартів.

Стаття 29 закону України «Про Національну поліцію» визначає підстави застосування поліцейськими заходів примусу, серед яких: опір законній вимозі поліцейського; втеча особи, яка підлягає затриманню; загроза життю та здоров'ю поліцейського або інших осіб [2]. Ці положення створюють правову основу для дій поліцейських під час збройних нападів. У таких ситуаціях тактика дій працівників поліції повинна поєднувати чітке дотримання вимог закону з оперативністю та професійною підготовкою. Передусім поліцейські зобов'язані нейтралізувати загрозу, адже основним завданням є захист життя та здоров'я громадян, що безпосередньо впливає з їхньої функції як органу, що служить суспільству. Застосування заходів примусу у випадку збройного нападу потребує особливих навичок тактичної поведінки: правильного використання вогнепальної зброї, організації прикриття, маневрування на місцевості, швидкої оцінки рівня небезпеки. Правові норми дають можливість діяти рішуче, проте саме тактична підготовка забезпечує ефективність цих дій і мінімізацію ризиків для мирного населення. Важливо, що поліцейські повинні не лише відбити напад, а й зберегти контроль над ситуацією, запобігти паніці, організувати евакуацію цивільних осіб, а також взаємодіяти з іншими силами безпеки. Таким чином, положення статті 29 Закону України "Про Національну поліцію" не лише регламентують законність застосування поліцейського заходу, але й фактично формують основу для тактики дій поліцейських у випадках збройних нападів. Закон визначає межі правомірності, тоді як професійна тактична підготовка дозволяє реалізувати ці норми на практиці з максимальною ефективністю та з урахуванням реальних бойових умов.

При збройному нападі поліцейські заходи примусу набувають особливого значення для забезпечення адекватного реагування на загрозу. Відповідно до статті 43 Закону України «Про Національну поліцію», поліцейські заходи примусу застосовуються виключно для виконання поліцейських повноважень у випадках і порядку, визначених законом, з дотриманням принципів законності,

необхідності, пропорційності та ефективності. Тактика дій поліцейських передбачає поступове нарощування інтенсивності примусу: від фізичного впливу до застосування спеціальних засобів та вогнепальної зброї. При збройному нападі особлива увага приділяється оцінці ступеня загрози життю та здоров'ю людей для визначення правомірності застосування відповідного рівня примусу.

Основними тактичними принципами реагування на збройні напади є швидкість реакції, що є критичним фактором у нейтралізації збройних загроз. Ефективність поліцейських дій прямо залежить від часу прибуття на місце події та готовності до негайних рішучих заходів. Ще одним з принципів є принцип безпеки та пропорційності, що є основою забезпечення безпеки громадян та поліцейських, що має пріоритетне значення, але застосування сили має бути пропорційним рівню загрози. Стаття 29 Закону України "Про Національну поліцію" встановлює, що поліцейський захід має бути пропорційним правопорушенню [2].

Першочерговим завданням поліцейських у разі збройного нападу є швидка та точна оцінка ситуації. Фаринник В.І. наголошує на важливості збору інформації про кількість нападників, характер озброєння, місце розташування та можливі наміри злочинців [3, с. 156]. Сучасна поліцейська тактика передбачає використання принципів тактичного переміщення з максимальним використанням природних та штучних укриттів. Ефективна координація між підрозділами є запорукою успішного вирішення кризових ситуацій. Згідно з дослідженнями Музичука О.М., погоджені дії різних служб дозволяють зменшити час нейтралізації загрози на 30-40% [4, с. 78].

Відповідно до статті 42 Закону України "Про Національну поліцію", поліцейські мають право використовувати спеціальні засоби, включаючи засоби активної оборони, для припинення масових заворушень та захисту від нападу. Це положення безпосередньо пов'язане з тактикою дій поліцейських у випадку збройних посягань, оскільки саме спеціальні засоби дозволяють оперативніше нейтралізувати загрозу та водночас знизити ризики для життя як самих правоохоронців, так і цивільних осіб. У таких ситуаціях тактика полягає не лише у швидкому застосуванні дозволених законом засобів, а й у правильному виборі їх відповідно до рівня небезпеки. Наприклад, при нападі із застосуванням вогнепальної зброї поліцейські можуть використовувати захисні щити, бронежилети, світлошумові гранати чи інші засоби дезорієнтації нападників, що дозволяє виграти час для організації контрдій або евакуації людей. Застосування спеціальних засобів в умовах збройного нападу передбачає тактичні прийоми, спрямовані на створення максимальної переваги над правопорушниками. Це може бути використання укриттів і бар'єрів, організація секторів обстрілу, маневрування групами для локалізації джерела небезпеки. Важливим елементом тактики є узгодженість дій у групі, адже навіть у критичній ситуації поліцейські повинні діяти не хаотично, а

відповідно до попередньо відпрацьованих алгоритмів. Таким чином, стаття 42 Закону закріплює не лише право, а й необхідність використання спеціальних засобів як складової тактичної поведінки у випадку збройного нападу. Це поєднання правової основи та практичних навичок забезпечує ефективність дій поліції, дозволяє зменшити кількість жертв, швидко локалізувати загрозу та відновити публічну безпеку.

Переговорний процес може стати ключовим елементом мирного вирішення конфлікту, якщо тактика дій поліцейських у разі збройного нападу буде не лише силовою, а й спрямованою на мінімізацію ескалації та збереження життя людей. У багатьох випадках збройні напади супроводжуються хаосом, страхом та ризиком для цивільного населення, і від того, як саме діятимуть поліцейські, залежить не лише фізичний результат операції, а й можливість подальшого діалогу та стабілізації ситуації. Тактика передбачає використання переговорів у поєднанні з силовими діями: якщо існує ймовірність уникнення жертв серед заручників чи цивільних, поліцейські повинні створювати умови для комунікації з нападниками. Мирне врегулювання можливе завдяки правильно обраній тактичній поведінці: блокування небезпечної території, встановлення контакту з нападниками, застосування засобів психологічного тиску з метою деморалізації противника без негайного застосування зброї. У разі, коли силові дії є неминучими, тактика має бути спрямована на точкове нейтралізування загрози з мінімальними втратами, що у свою чергу створює передумови для подальшого вирішення конфлікту вже у правовому полі.

Відповідно до статті 46 Закону України "Про Національну поліцію", поліцейський має право застосовувати вогнепальну зброю у разі збройного нападу, а також у разі раптового нападу із застосуванням бойової техніки, транспортних засобів або інших засобів, що загрожують життю чи здоров'ю людей. Це положення є ключовим для розуміння правових меж тактичних дій під час екстремальних ситуацій і безпосередньо формує тактичну модель поведінки підрозділу в момент критичного загострення. По-перше, норма встановлює чіткий юридичний критерій - наявність реальної загрози життю або здоров'ю - який має бути визначальним при прийнятті рішення. З тактичної точки зору це зумовлює необхідність миттєвої оцінки обстановки: характер загрози, наявність цивільних осіб у зоні ураження, можливість стримати напад іншими засобами. Тактика вогнепального реагування тому не може бути автоматичною; вона повинна бути останнім кроком у ланцюзі заходів, коли інші заходи (вербальні команди, ізоляція, застосування несмертельних засобів) виявилися недостатніми або неможливі. По-друге, право на застосування зброї накладає зобов'язання щодо принципу пропорційності та необхідності: тактичні рішення мають бути

такими, щоб мінімізувати шкоду стороннім особам і забезпечити досягнення цілі (припинення нападу) з мінімальними втратами. На практиці це означає адаптацію тактики до конкретного середовища - відкрита вулиця, вузьке приміщення чи масове скупчення людей - і вибір тактичних прийомів, які знижують ризики для цивільних (блокування секторів, використання укриттів, створення коридорів для евакуації). По-третє, юридичне право поєднується з процедурними вимогами: прийняті рішення повинні бути обґрунтовані, задокументовані та перевірені після інциденту. Це впливає на тактичну культуру - поліцейський має передбачати збір доказів, наявність свідків, ведення записів радіозв'язку, фіксацію медичної допомоги. Така передбачливість зменшує ймовірність помилок у прийнятті рішень та підвищує прозорість дій поліцейських [5, с. 91].

Отже, поєднання силових і комунікаційних тактичних прийомів у випадку збройного нападу не лише забезпечує безпеку громадян, але й може перетворити гостру фазу протистояння на процес мирного врегулювання. Це відповідає як правовим засадам діяльності поліції, так і її головній місії - служити суспільству, захищаючи життя, права та свободи людей. Систематична підготовка поліцейських до дій під час збройних нападів включає: тактичну підготовку, вогневу підготовку, фізичну підготовку, психологічну підготовку. Тактика дій поліцейських під час збройних нападів потребує комплексного підходу, який поєднує правове регулювання, професійну підготовку та практичний досвід. Ключовими елементами ефективної тактики є швидкість реагування, забезпечення безпеки, пропорційність застосованих заходів та координація дій. Подальший розвиток тактичних підходів має ґрунтуватися на аналізі практичного досвіду, впровадженні сучасних технологій та постійному підвищенні кваліфікації працівників поліції. Важливим аспектом залишається адаптація міжнародного досвіду до специфіки правової системи та оперативної обстановки в Україні.

Список використаної літератури

1. Грибан В.Г. Безпека працівників Національної поліції в умовах надзвичайних ситуацій: навч. посіб. / Грибан В.Г., Фоменко А.С., Казначеев Д.Г. та ін.; ред. Грибан В.Г. Дніпро: ДДУВС, 2018. – 100с.
2. Закон України "Про Національну поліцію" від 02.07.2015 № 580-VIII // Відомості Верховної Ради України. 2015. № 40-41. Ст. 379.
3. Фаринник В.І. Тактичні аспекти діяльності поліції під час надзвичайних ситуацій. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2020. № 2. С. 152-161.
4. Музичук О.М. Координація дій підрозділів поліції під час кризових ситуацій. Право і безпека. 2019. № 4. С. 74-82.
5. Тактико-спеціальна підготовка : навч. посіб. / О. Г. Комісаров та ін. Дніпро : ДДУВС, 2017. 277с.

Colloquium-journal №64 (257), 2025

Część 1

(Warszawa, Polska)

ISSN 2520-6990

ISSN 2520-2480

Czasopismo jest zarejestrowany i wydany w Polsce. Czasopismo publikuje artykuły ze wszystkich dziedzin naukowych. Magazyn jest wydawany w języku angielskim, polskim i rosyjskim.
Częstotliwość: co tydzień

Wszystkie artykuły są recenzowane.
Bezpłatny dostęp do elektronicznej wersji magazynu. нотатки

Przesyłając artykuł do redakcji, autor potwierdza jego wyjątkowość i jest w pełni odpowiedzialny za wszelkie konsekwencje naruszenia praw autorskich.

Opinia redakcyjna może nie pokrywać się z opinią autorów materiałów.
Przed ponownym wydrukowaniem wymagany jest link do czasopisma.
Materiały są publikowane w oryginalnym wydaniu.

Czasopismo jest publikowane i indeksowane na portalu eLIBRARY.RU,
Umowa z RSCI nr 118-03 / 2017 z dnia 14.03.2017.

Redaktor naczelny - **Paweł Nowak, Ewa Kowalczyk**

«Colloquium-journal»
Wydawca «Interdruk» Poland, Warszawa
Annopol 4, 03-236
Format 60 × 90/8. Nakład 500 egzemplarzy.

E-mail: info@colloquium-journal.org

<http://www.colloquium-journal.org/>